

TEORIJA IN PRAKSA

UDK 3 ISSN 0040-3598

FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE
UNIVERZA V LJUBLJANI
LETNIK XXXII
3-4/1995

DRUŽBOSLOVNA REVIIJA

TEORIJA IN PRAKSA

DRUŽBOSLOVNA REVIIJA

LET. XXXII št. 3-4

MAREC - APRIL 1995, UDK 3, ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN IZDAJATELJ:

Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani; revija izhaja ob podpori Ministrstva za kulturo in Ministrstva za znanost in tehnologijo Republike Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Frane Adam, Vojko Antončič, Ciril Baškovič, Adolf Bibič, Danica Fink Hafner, Mitja Hafner Fink, Anton Grizold, Vjeran Katunarič, Zinka Kolarič, Miran Komac, Ivan Ribnikar, Rudi Rizman, Dimitrij Rupel, Janez Stanič, Slavko Splichal, Niko Toš, Drago Zajc

UREDNIŠKI KOLEGIJ:

Ivan Bernik, Marjan Brezovšek, Ivan Hvala, Stane Južnič, Ljubica Jelušič, Zdravko Mlinar, France Vreg

ODGOVORNI UREDNIK:

France Vreg

POMOČNIK ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

SEKRETARKA REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel.: 341-589 in 168-1461 int. 232

NAROČNINA:

za prvo polletje 1995:

za študente in dijake 3.000,00 SIT, za druge individualne naročnike 3.500,00 SIT, za podjetja in ustanove 7.000,00 SIT, za tujino 8.000,00 SIT.

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 1.000,00 SIT.

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 Fakulteta za družbene vede, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa

TISK:

DELO: Tiskarna, Ljubljana, Dunajska 5

Poština plačana v gotovini.

ČLANKI, RAZPRAVE

MARJAN BREZOVŠEK: Politična participacija	199
ANDREJ KIRN: Tveganje kot družbenovrednotna kategorija	212
ADOLF BIBIČ: Politika – še vedno umazana pesem?	220
MACA JOGAN: Starejši, religioznost in vprašanje smiselnosti človekovega življenja	228
GRAHAM ROOM: European Social Policy and the Role of the University	236

IZ RAZISKAV

MITJA ŽAGAR: Nationality, Protection of Ethnic Minorities and Transition to Democracy: The Case of Slovenia – II	243
ANDREJ SUŠJAN: Inovativnost, mednarodna konkurenčnost in teorija podjetja	255
NADA STROPNIK: Začetki raziskovanja revščine v nekdanjih socialističnih državah	262
RADOVAN VUKADINOVIČ: Konflikt v bivši Jugoslaviji in balkanska varnost	270
ANDREW K. HANAMI: Russia's Reforms and the Military-Industrial Complex	283

KULTURA V POLITIKI IN POLITIKA V KULTURI

BOGOMIR NOVAK: Demokracija in totalitarizem v politični kulturi	229
---	-----

POGLEDI, KOMENTARJI

LATINKA PEROVIČ: »Rusija in Evropa« N. J. Danilevskega	310
FRANC PEDIČEK: Iz danes v jutri – pogled na vprašanje socialnega razvoja in napredka	325
ALOJZIJA ŽIDAN: Značilnosti adolescentnega obdobja	330

ZNANSTVENA IN STROKOVNA SREČANJA

KARMEN MEDICA, JASMINA KLOJČNIK: Načrtovanje regionalnega razvoja med evropskim tekmovanjem in sodelovanjem	337
---	-----

PRIKAZI, RECENZIJE

PAUL PHILIPS IN BOGOMIL FERFILA: Political Economic Systems of Canada and Slovenia (Marko Lah)	341
Krise und exodus (Maca Jogan)	343

PAVAO BRAJŠA: Pedagoška komunikologija (Alojzija Židan)	344
MIRJANA NASTRAN ULE: Temelji socialne psihologije (Metka Mencin)	345

PRIKAZ KNJIG	347
---------------------	-----

AVTORSKI SINOPSIS	355
--------------------------	-----

TEORIJA IN PRAKSA
 revija za družbena vprašanja
 Letnik XXXII, št. 3-4, str. 197-365
 Ljubljana, marec-april 1995

MARJAN BREZOVŠEK*

Politična participacija

Prispevek k analizi »participativne demokracije«

Pojem in oblike politične participacije

Zakaj študij politične participacije?

Demokratska teorija predpostavlja, da je oblast (vlada) na določen način *odzivna* na želje svojih državljanov, če so te želje izražene *aktivno* v različnih oblikah participacije. Participativna aktivnost naj bi bila najdoslednejša, če vodi neposredno k delovanju (akciji) dela vlade. V takšnem primeru bi študij participacije zajemal študij oblikovanja vladnih odločitev. Seveda pa je ta proces daleč bolj zapleten; samo v redkih primerih, kot je referendumsko glasovanje, se participativno vedenje neposredno »prenaša« na vladno politiko.

Državljsko participacijo lahko obravnavamo najprej kot *komunikacijski proces*: državljani sporočajo svoje želje voditeljem. Če je komunikacijski proces natančen (dosleden), potem bi bil lahko obseg, koliko voditelji sledijo sporočenim preferencam, *merilo odzivnosti sistema*. Ta model bi lahko najbolje deloval v primerih, kjer ima individualni državljan potrebo po določeni uslugi (koristi), sporoči to potrebo na primeren način odgovornemu članu vlade in sprejme zahtevano uslugo (storitev).

Na določeni točki pa je nujno dopustiti možnost *konfliktnih preferenc*. Če imajo različni državljani različne potrebe, ki so v medsebojnem konfliktu, potem celovita odzivnost ni več možna. Namesto tega je treba vpeljati *element tekmovanja*. Različni potencialni voditelji tekmujejo za podporo in izvoljeni voditelji naj bi predvidoma izpolnili želje tistih, ki so glasovali zanje. *Ta tekmovalni model je v osrčju volilnega procesa*.

Pa tudi v okviru volilnega procesa je možno ugotavljati, ali izvoljeni voditelji *dejansko* uresničujejo (izvršujejo) želje tistih, ki so glasovali zanje. In vprašamo se lahko, ali je akt glasovanja racionalen za državljana. Kljub vsemu akcija posameznega državljana malo pomeni, tako da se državljan lahko odloči, da ne bo glasoval (ali sodeloval v kampanji) brez strahu, da bi to bistveno spremenilo izid (rezultat). Vendar, če bi vsi sledili tej logiki, potem bi bil volilni proces ustavljen. Ne glede na to, ali je volilna participacija racionalna za volivca ali ne, pa ostaja dejstvo, da je pomembna za stabilnost (in legitimnost) vlade.

Tudi če volilna participacija ni popolnoma racionalna za državljana, pa mu lahko zagotavlja določene *psihološke koristi* (prednosti), ki nadomestijo (povrnejo) njene stroške. Državljanu je dan občutek participacije, občutek izpolnjene

* Dr. Marjan Brezovšek, docent na FDV.

državlanske dolžnosti, občutek pomembnosti. Tisti, ki sodelujejo v kampanji, bodo imeli mnoge družbene koristi razen še bolj neposrednih prednosti, če zmaga-jo njihovi kandidati.

Posebne pomena pa je *pristrano* ravnanje, ki je vgrajeno v participativni sistem. Demokratična teorija sicer predpostavlja, da naj bi vsakdo sodeloval enako (pravno) in kot rezultat naj bi vsakdo tudi dobil enake koristi, vsaj dolgoročno. Kakor koli že, večina participativnih sistemov vsebuje pristranost, po kateri neka vrsta državljanov bolj verjetno dobiva določene koristi kot drugi. V nekaterih sistemih participativni vzorec lahko popolnoma odstrani določene skupine državljanov iz pridobivanja koristi, medtem ko drugi sistemi lahko dajejo večjo težo posameznim skupinam v primerjavi z drugimi. Zato je pomemben del študija participacije proučevanje pristranosti v participativnih sistemih.

Če volilni proces ne more zadovoljivo posredovati konfliktnih želja (teženj), se lahko skupine, ki so v slabšem položaju, zatečejo k močnejšim participativnim dejanjem: protestom, demonstracijam, nemirrom, umorom ali celo oboroženim revolucijam. Te dejavnosti so včasih označene kot »*nekonvencionalna participacija*«, da bi poudarili njeno neobičajno naravo. Možnosti za proteste lahko obravnavamo kot vir za skupine, ki so v slabšem (podrejenem) položaju v normalnem volilnem procesu, *vir*, ki je pogosto dovolj učinkovita grožnja, da prisili k obravnavi njihovih potreb. Tudi če demokratična participacija običajno ni tako nasilne narave, pa vseprisotna grožnja (možnost) lahko pripomore, da se oblast (vlada) vzdrži dejanj, ki bi lahko resno škodovala posameznim skupinam državljanov.

Obstajajo različni *proces*i, s pomočjo katerih je mogoče vplivati na vlado (oblast), prav tako kot različne specifične *dejavnosti*, ki lahko vplivajo na vlado. Posebej in skupaj pa so velikega pomena za delovanje demokratične oblasti (vlade). Tematika tega zapisa lahko zato tudi različne oblike (načini) demokratične participacije. To je seveda samo kratek uvod v obravnavo vloge participacije v demokraciji, vendar pa naj bi kljub temu pojasnil, zakaj ljudje analizirajo participacijo. Nekateri študirajo participacijo, da bi ugotovili, kako deluje sistem: ali je komunikacijski proces natančen (nepopačen)?, kaj državljanji pridobijo z volilno participacijo?, kateri državljanji imajo prednost v participativnem sistemu? Drugi študirajo participacijo z namenom, da bi ugotovili, kje so potrebne spremembe, da bi dosegli večjo demokracijo, kako naj se poveča participacija, katere skupine so zapostavljene v participativnem sistemu in kako to popraviti? Tretji lahko proučujejo participacijo, da bi dokazali svoje občutke, da obstoječa demokracija ne deluje. In tisti, ki so zainteresirani za razvoj racionalnih sistemov (modelov) oblasti lahko raziskujejo participacijo, da bi dognali, ali je individualna participacija zares iracionalna, glede na to da lahko posamezni državljan tako malo vpliva na (širšo) oblast.

Če so ti motivi še tako različni, pa imajo (vsaj) en skupen element. Strinjajo se, da ima participacija pomembno vlogo v zamislih demokracije, tako da se mora vsaka obravnava demokracije tako ali drugače spopasti s tem vprašanjem participacije.

Izhodišče za obravnavo participacije v demokraciji

Nihče ni dvomil v zgodnjih 1960. letih, da je širitev politične participacije (na množično javnost) eden glavnih vidikov *politične modernizacije*. Teoretiki demokracije so pozdravili ta razvoj. Presenetljivo pa je, da so tako reagirali tudi teoretiki in voditelji v nedvomno nedemokratičnih sistemih. Toda obe skupini sta prav

tako varovali resne pomisleke in dvome ter vprašanja glede *posledic* tega procesa. V tridesetih letih po tem smo se mnogo naučili glede *vzrokov* participacije in zavrgli nekatere radikalne in naivne domneve o posledicah. Verjetno najbolj presenetljiva evolucija pa je v stopnjujočem (napredujočem) premiku, čeprav še ne celovitem in osporavanim, v *temeljni zamisli participacije* od starejše k novejši predstavi.

Starejša predstava politične participacije izhaja iz notranje *povezave koncepta participacije in koncepta demokracije*. Obe ideji sta bili prepleteni vsaj od Aristotela dalje. Procesi, s katerimi so se volilne in druge oblike politične participacije širile v državah, ki so postale zahodne industrijske demokracije, so fascinirali zgodovinarje in politologe celo stoletje in pol. Po 2. svetovni vojni sta uvedba računalnikov in izboljšava raziskovalnih postopkov skupaj spodbudili eksplozijo raziskav, ki so obravnavale korelacije med glasovanjem in volilno participacijo na individualni ravni. 1950. leta so bila tudi mirno desetletje v primerjavi s tistimi pred in potem glede politične participacije v zahodnih demokracijah. To je bila predvsem dediščina teorije, raziskav in novejših teženj, s katerimi so znanstveniki v poznih 1950. letih in zgodnjih 1960. letih začeli pristopati k študiju participacije v mnogo širšem okviru političnih sistemov in stopenj razvoja.

Izrazažoč to dediščino ta prva predstava pojmuje participacijo skoraj v celoti v *demokratskem kontekstu*. Participacija v drugih okvirih (okoljih) je v najboljšem primeru dvomljiva in v najslabšem škoda za potegavščino: pojem participacije zunaj demokratskega okvira vzbuja predstave režimsko organiziranih parad, demonstracij in netekmovalnih ceremonialnih volitev v komunističnih ali nacističnih sistemih. Resnična participacija je tok (proces) vplivanja navzgor, ki oblikuje vladne dnevne rede in opredeljuje politike. Po navadi je urejena (mirna), čeprav občasno lahko postane tudi neukrotljiva. Široko razširjeni protesti in predvsem politično nasilje odražajo odsotnost (ali zlom) participativnih institucij in procesov: *protest je antiteza participacije*. In participacija je dobra tako za individualne državljane kot za sisteme. Je tako notranje zaželen cilj kot tudi sredstvo za druge cilje; varuje svobodo, spodbuja enotnost in pospešuje stabilnost. Ta predstava je seveda neke vrste karikatura, vendar pa so njene premise razvidne v večini pisanj o tem predmetu v 1960. letih.

Alternativna predstava participacije je mnogo novejša, zrasla na poskusih razumsko zajeti in dojeti širši geografski in časovni okvir in tudi povezati proteste v okviru demokratskih sistemov z bolj konvencionalnimi participativnimi vzorci. Po tej predstavi je participacija enostavno poskus (težnja, prizadevanje) običajnih ljudi v kateri koli vrsti političnega sistema, da vplivajo na delovanje svojih vladajočih in včasih tudi spremenijo, zamenjajo svoje vladajoče. Lahko se osredotoča na dnevni red in politike ali pa bolj skromno na implementacijo (izvrševanje). Obseg in vzorec (način) participativnega delovanja se seveda spreminjata v različnih vrstah sistemov, vendar pa je bistveno, da je *participacija ločena od koncepta demokracije*. Drugače povedano, participacija je lahko logično razdvojena od tekmovanja (nasprotovanja), kot je to najbolj jasno izrazil Dahl. Čeprav v stvarnosti ni možno najti mnogo prvega brez vsaj nekoliko drugega, pa sta konceptualno različna. Druga predstava prav tako ne postavlja *apriornih* predpostavk glede narave politične participacije: lahko sega od razprav in običajnega glasovanja do nebrzdanih uporov in nemirov. Končno, druga predstava je *normativno nevtralna*: participacija je lahko dobra ali slaba ali oboje, odvisno od *vrednot*, ki jih nekdo poskuša uveljaviti, in *pogojev*, v katerih se participacija odvija.

Glavna tema v evoluciji znanstvene misli in raziskovanja participacije v zgod-

njih treh desetletjih je bila *zamenjava prve predstave z drugo*. Toda njuna nelahka koeksistenca v tem času je (iz)oblikovala raziskave na tem področju. Druga predstava je zagotovo na sceni že od 1960. let: zgodovinske in študije primerov politične dinamike ne vlečejo čiste linije med navadno participacijo in rušilnim protestom; razprave o smereh razvoja v novih neodvisnih državah v Afriki in Aziji pa so že tedaj obravnavale širjenje možne participacije kot potencialno destabilizirajoče. Obratno, prva predstava je očitno še vedno živa sredi 1980. let, izražena ne samo v splošni javni razpravi, pač pa tudi v znanstvenih krogih. In nekonzistentnost obeh predstav še vedno lahko vpliva na izbiro vprašanj in raziskovalne načrte.

Nova demokratična ureditev (po 1989) ustvarja tudi v nekdanjih socialističnih državah predpostavke za bolj objektivno in pragmatično obravnavo participacije v skladu z izkušnjami razvitih meščanskih družb in možnostmi implantacije v lastnem okolju.

Opredelitev politične participacije

Republikanska in demokratična teorija od Rousseauja naprej je ali zahtevala ali predpostavljala, da mora ustrezen (primeren) sistem vladanja zagotavljati možnosti za politično participacijo navadnih državljanov. Možnosti glasovanja na periodičnih tekmovalnih volitvah je minimalen pogoj, ki ga mora zadovoljiti določen sistem, da bi ga lahko šteli za demokratičnega; in večina liberalnih teoretikov, točneje večina političnih znanstvenikov, je verjela, da so nadaljnje možnosti in oblike politične participacije in tako zapleten kot koncept predstavništva, ni splošno osporavan in ga je lahko ponazoriti s primeri v obliki liste glavnih oblik participacije, ki so na razpolago državljanom v modernih demokratičnih državah. Preden podamo to listo, pa še nekaj besed o participaciji, ki bodo prispevale k njeni opredelitvi.

Participacija je dejavnost (aktivnost), kjer je posameznik udeležen (sodeluje) z drugimi v nekaterih družbenih procesih, igrah, športu ali skupnih prizadevanjih. *Družbena razsežnost* je bistvena za ta pojem; *Robinson Crusoe* ni »participiral« v ničemer, ker je bil sam. *Politična participacija* je participacija v procesu vladanja in priložnost za politično participacijo je v bistvu priložnost za večino zasebnikov (v primerjavi z javnimi uradniki in izvoljenimi politiki), da so udeleženi v procesu, s katerim se izbirajo politični voditelji ter oblikujejo in uresničujejo vladne politike. Participacija je lahko utemeljena na pravni osnovi ali pa na obstoju različnih subsystemskih teles, ki različnim interesnim statusom zagotavljajo sodelovanje v procesih odločanja na različnih področjih družbenega življenja.

Ne glede na to da je to bolj opis (predstava) kot točna definicija participacije z jasno opredeljenimi mejami, pa lahko poudarimo nekaj kriterijev v tej opredelitvi:

- a) o participaciji govorimo glede na *posameznike*,
- b) ta participacija je *prostovoljni proces*
- c) nanaša se na določeno *dejavnost*,
- č) ta dejavnost je *usmerjena k vplivanju na vlado (oblast)*.

Takšna opredelitev priznava tako *horizontalno* razsežnost politične dejavnosti (raven politične informiranosti, interes za politiko) kot tudi *vertikalno* razsežnost (vpliv na selekcijo voditeljev in vladno dejavnost). Točneje bi torej rekli, da gre za politično usmerjeno dejavnost in ne zgolj politično aktivnost z namenom političnega grupiranja. Ta politično usmerjena dejavnost pa se nanaša tako na boj za oblast

kot na njeno izvrševanje. Ideja participacije počiva tako na hoteti (osebnem angažiranju) kot na moči (ljudskem nadzoru) posameznika glede na nadzor oblasti. Največji problem raziskovanja participacije je seveda razkorak med normativno opredelitvijo in stvarnostjo participacije.

Poudariti je treba še, da je participacija določena dejavnost, ki se razlikuje od vedenja (attitude). V znani študiji *The Civic Culture* sta Almond in Verba označila ameriško politično kulturo kot »participativno politično kulturo« predvsem na podlagi tega, da imajo Američani močnejše prepričanje (verovanje) v pomen politične participacije in njene vloge v demokratični državi v primerjavi s štirimi drugimi obravnavanimi državami (Almond and Verba, 1965: 313-15). To je točno tisto, kar bi lahko pričakovali glede na staro ameriško prepričanje (verovanje) v ljudsko suverenost. Kakor koli že, zaupanje (prepričanje) v vrednost in možno učinkovitost politične participacije ni isto kot participacija sama, kar kažejo tudi podatki o volilni udeležbi v Ameriki, ki je nižja kot v drugih demokracijah.

Glavne oblike politične participacije pa so naslednje:

1. glasovanje na lokalnih in državnih volitvah,
2. glasovanje na referendumih,
3. agitiranje in sodelovanje v volilni kampanji,
4. aktivno članstvo v politični stranki,
5. aktivno članstvo v skupini pritiska,
6. sodelovanje v političnih demonstracijah, štrajkih s političnimi cilji in podobne aktivnosti za spremembo javnih zadev,
7. različne oblike državljske nepokorščine, kot je npr. odklonitev plačila davkov ali pa držanje predpisanega reda,
8. članstvo v vladnih svetovalnih organih,
9. članstvo v potrošniških svetih za industrijo v javni lasti,
10. klientelistična vključenost v uresničevanje socialne politike,
11. različne oblike skupnega delovanja npr. glede okoljevarstvenih problemov na lokalni ravni.

Utemeljitev politične participacije (participativne demokracije)

Načini utemeljitve politične participacije

Čeprav je participacija *behavioralni koncept*, pa ima močne *normativne poudarke*. Zelo malo ljudi misli, da je politična participacija slaba stvar. Mnogi jo priporočajo kot enega *od dejavnikov uspešnosti* (zahodnih) demokratičnih sistemov: zadovoljstvo s sistemom je zadovoljstvo s stopnjo in naravo participacije v njem. Drugi so prepričani, da bi se demokracija kvalitativno izboljšala in mogoče postala tudi bolj učinkovita, če bi se stopnja participacije povečala skozi obstoječe kanale ali pa skozi dodatne, ki naj bi jih vzpostavili.

Do neke mere je participacijo mogoče upravičiti v okviru *funkcionalnih zahtev* vsakega sistema vladanja, naj si bo demokratičen ali ne. Tisti, ki ima politično oblast v svojih rokah, naj si bo na lokalni ali državni ravni, jo bo lahko verjetno izvrševal učinkoviteje, če bo dobro informiran o problemih, potrebah in vedenju držaljanov in skupnosti, katerim vlada. Diktature so pripravljene tovrstne informacije zbirati s pomočjo različnih agentov, vendar pa to vključuje nevarnost, da bodo ti agentje povedali vladajočim samo to, kar želijo ti slišati, ali kar agentje

štejejo za koristno za svojo kariero. Boljše je v smislu učinkovitosti, če so odprti kanali komuniciranja, s katerimi lahko državljani ali svobodno izvoljeni predstavniki dobijo relevantne informacije za odločanje.

Drugo splošno izhodišče je, da obstoj teh kanalov za politično participacijo v političnem procesu verjetno povečuje pripravljenost državljanov, da se podredi, in to prostovoljno, vladnim pravilom in ukazom. Če imajo ljudje možnost sodelovati v selekciji javnih uradnikov, sporočati svoje poglede na javne zadeve ter izvajati pritisk na odločevalce, potem bodo bolj verjetno sprejeli vladne odločitve kot legitimne, tudi če jim niso všeč, kar pa ne bi bil primer, če državljani takšnih možnosti nimajo. Tovrstni argumenti so pripeljali evropske monarhe k vzpostavljanju parlamentarnih teles (v Angliji že od 13. stoletja dalje) v upanju, da bodo povečali možnosti dejanskega zbiranja davkov, ki jih je predpisala osrednja oblast. V nekaterih modernih diktaturah, kot npr. Hitlerjevi Nemčiji ali Sovjetski zvezi, so množično članstvo v vladajoči stranki spodbujali kot način mobiliziranja podpore za vladne politike. Socializacija mladih za sprejemanje legitimnosti režima je potekala z oblikovanjem množičnih gibanj za otroke in mladostnike. Prepričanje o prednosti široke politične participacije torej ni omejeno samo na demokratične sisteme.

Zavezanost demokratičnim načelom zamenjuje (nadomešča) te temeljne argumente z drugimi. Del opredelitve demokracije in osnova za vse demokratične teorije je, da morajo imeti državljani možnost glasovanja na volitvah, organiziranja političnih strank in skupin pritiska in dajanja javnih mnenj o političnih problemih brez strahu pred povračilnimi ukrepi, če njihova stališča niso v skladu z vladnimi. Zunaj teh temeljnih normativnih načel obstajajo še številni drugi argumenti teoretikov demokracije o množični participaciji v političnih procesih, nekateri v korist večje participacije in drugi proti njej. Tovrstna argumentacija je različna po naravi in jo lahko glede na usmeritev razdelimo v dve kategoriji: *instrumentalne* argumente, ki opozarjajo na prednosti in nevarnosti, ki jo za *sistem* predstavlja množična participacija, in *razvojni* argumenti, ki govorijo o koristih ali stroških za *posamezne državljane* (Parry, 1972: 1. pogl.). Za ta prikaz bomo uporabili glavne argumente obeh kategorij, ne da bi uporabljali pojme »instrumentalni« ali »razvojni«, ker to lahko povzroča dodatne probleme.

Participacija je po mnenju Holdena (1974: 206; 1988) eden od štirih načinov upravičevanja demokracije (poleg moralnih načel, politične stabilnosti in filozofskega relativizma). Glede na notranjo vrednost participativnega argumenta obstajajo mnoge trditve, da je participacija dobra tako za posameznika kot za skupnost in državo, vendar pa to ni kaj dosti več kot trditve. Dahl zato pravilno ugotavlja, da tovrstni argumenti počivajo v celoti na tem, kar je konec koncev nekakšna *empirična* hipoteza, ki ugotavlja odnose med značilnostmi režima in značilnostmi ljudi. Nadaljuje pa, »da je ugibanje o tem, da politična participacija teži k oblikovanju močnejšega občutka lastne vrednosti, večje strpnosti in večje javne energije, zelo slabo podprto s sistemskim raziskovanjem, če sploh je. . . . Metodološke ovire za preverjanje teh hipotez so tako velike, da je tovrstno ugibanje v najboljšem primeru zelo šibko in ranljivo upravičevanje demokracije. . . .« (Dahl, 1989: 92).

Utemeljevanje participativne demokracije: za in proti njej

Na splošno je mogoče reči, da je ideja participacije pozitivno vrednostno konotirana, vendar pa je treba opozoriti tudi na dejstvo, da v okviru politične znanosti

obstajajo tudi stališča, ki kritično gledajo na ta problem. Tako npr. S. Huntington opozarja na svojevrsten paradoks, ki izziva idejo participacije v političnem življenju. Gre pravzaprav za specifičen začaran krog, v katerem se vrtiljeba participacije, ker, kot pravi ta avtor, »povečana politična participacija pelje k povečani polarizaciji v povezavi s politiko v okviru družbe« (Crozier, 1982: 78). Po drugi strani pa *povečana polarizacija* v povezavi s politiko rojeva nezaupanje in občutek zmanjšanja politične učinkovitosti med posamezniki, medtem ko občutek zmanjševanja politične učinkovitosti v končni instanci vodi k zmanjšani politični participaciji. Z drugimi besedami, povečana politična participacija državljanov lahko izzove določene derivirane posledice, v tem primeru ali manifestno ali latentno politično polarizacijo, ki lahko deluje kot negativen feedback, torej skozi zmanjševanje politične participacije.

Nekateri drugi avtorji, npr. C. Coit (1980), menijo, da participativnost pomeni *manjšanje konflikta* ter da omogoča kompromis zaradi doseganja maksimalne kontrole kot tudi ustvarjanje novih hierarhičnih rangiranj, ki destimulirajo posameznike za sodelovanje v procesih kolektivnega odločanja. Na to ambivalentno vlogo participacije v okviru meščanskih sistemov je opozoril že D. Mirčev (1985: 34), ki ugotavlja, da so učinki delavskega sodelovanja v upravljanju in drugih oblikah participativne demokracije, tako praktično kot teoretično, dvopomenski, saj vplivajo na razkrajanje meščanskih družbenih in političnih struktur, toda tudi na prolongiranje njihovega obstoja. Verba pa izhaja iz stališča, da opredelitev participacije v sebi nujno vključuje namero, da se sprejme *odločitev*. S tega vidika se zdi, da vsaka participacija, ki ne predpostavlja aktivnega vključevanja posameznikov v odločanje bodisi na ravni politike bodisi na ravni industrijskih odnosov, nujno pripelje do nastanka t.i. *pseudoparticipacije* ali videza demokratičnih odnosov, za čemer se skriva stvarna nezmožnost posameznikov, da oblikujejo lasten relativno avtonomen položaj.

Na določene omejitve ideje participacije, toda tudi drugih vrednostnih usmeritev, ki težijo k čim večji vključenosti posameznikov, opozarja tudi T. Bottomore, ki ugotavlja, da se *politična oblast lahko do neke mere decentralizira, postaja bolj demokratična, vključuje aktivno sodelovanje večjega števila ljudi, postaja manj prisilna, toda ne obstajajo temelji za teorijo popolnega »odmiranja« države in celotne politične sfere»* (1978: 93–94).

Na drugi strani je zanimivo opažanje znanega D. Helda (1989), po katerem avtorji, kot Patemanova, Macpherson in Poulantzas, tvorijo tisti teoretični krog, ki kljub dejstvu, da pripadajo različnim teoretičnim smerem, imajo tudi dosti skupnih značilnosti, ki omogočajo temelje za stališča, da njihova misel tvori poseben model demokracije, t.i. *»participativno demokracijo«*. Ta model predstavlja po Heldu glavni levi protimodel t.i. *»legalni demokraciji«* desnice. Za mislece nove levice je vprašljiva ideja, da so v modernih liberalnih demokracijah posamezniki svobodni in enakopravni. Liberalna teorija izhaja iz nevrprašljive predpostavke, da je svoboda zagotovljena, vendar pa natančnejša analiza dosežkov liberalne demokracije na ravni uresničevanja temeljnih pravic in svobod pokaže po mnenju mislecev nove levice, da obstaja velik krog posameznikov, ki so formalno in stvarno izključeni iz aktivnega političnega življenja. Država je tako organizacija, ki perpetuira neenakopravnosti vsakdanjega življenja. Skupna značilnost teh teoretikov je trditev, da se ustanove neposredne demokracije ne morejo razširiti na vsa pomembnejša področja družbenega in gospodarskega življenja, iz česar izhaja sklep, da participacija ne more biti

instrument z univerzalno uporabo. Vendar pa je treba idejo participacije stalno znova aktualizirati, ker sodobna teorija demokracije ta ideal često zapostavlja.

Poglejmo si, katera so temeljna obeležja modela »participativne demokracije«, predstavljena v strnjeni obliki.

Model participativne demokracije

Načelo(a) utemeljevanja:

- enako pravico do samorazvoja je mogoče doseči samo v »participativni družbi«, v družbi, ki vzgaja smisel za politično učinkovitost, neguje skrb za kolektivne probleme in prispeva k formiranju dobro obveščenih državljanov, ki so se zmožni trajno zanimati za proces vladanja.

Bistvene značilnosti:

- neposredna participacija državljanov v urejanju ključnih družbenih institucij, vključno z delovnim mestom in lokalno skupnostjo;
- reorganizacija strankarskega sistema z vpeljavo neposredne odgovornosti strankarskih uradnikov do članstva;
- delovanje »participativnih strank« v parlamentarni in kongresni strukturi;
- ohranitev odprtega institucionalnega sistema, ki zagotavlja možnosti eksperimentiranja s političnimi strankami.

Splošni pogoji:

- neposredno izboljšanje nezadostne osnove mnogih družbenih skupin, kar zadeva sredstva, s porazdelitvijo materialnih virov (zmanjšanje neodgovorne birokratske oblasti v javnem in zasebnem življenju na najmanjšo možno mero, če je mogoče, pa njeno izkoreninjenje);
- odprt informacijski sistem, ki zagotavlja »informirane« odločitve;
- ponovno preverjanje predpisov o otroškem varstvu, tako da bodo lahko imele ženske tako kot moški možnost participacije.

Held tudi meni, da je mogoče temu modelu postaviti tudi nekatere ugovore. Predvsem tvorca tega modela ne govorijo nič ali pa zelo malo o organizaciji gospodarstva; nadalje ne govorijo o tem, kako povezati ustanove predstavniške demokracije z ustanovami neposredne demokracije ter kako npr. shajajo tisti, ki »optirajo« zunaj političnega sistema. Temeljni ugovor, ki ga podaja Held temu modelu participativne demokracije, pa se nanaša na to, da njegovi avtorji ne obravnavajo pogojev, v katerih bi bil njihov model lahko uresničen (Held, 1989).

Kritika novejših utemeljitev

Eden najbolj doslednih in vnetih zagovornikov participativne demokracije je zagotovo *Benjamin Barber*. Zastavil si je nalogo, da bo opisal (in priporočil) politiko, ki ni obremenjena s pretenzijami po »neodvisnih temeljih« ali filozofskih osnovah. Zanj se torej stvarno politika zares začne šele potem, ko je gotovost (centainty) odpravljena: »Tam, kjer obstaja določeno znanje, znanost resnice ali absolutna pravica, tam ni konflikta, ki ga ne bi bilo mogoče rešiti s sklicevanjem na harmonijo resnice, in tako tam ni potrebe po politiki« (Berber, 1984: 129). Njegova glavna tarča, liberalna demokratična teorija, je po njegovih trditvah združena s takšnim nepotrebnim in omejevalnim razmišljanjem. Barber piše, da so neizprosne zahteve po gotovosti posebna značilnost liberalne politične filozofije od njenih

začetkov. Potem pa nadaljuje: »S postavitvijo političnega v predpolitični okvir nespremenljivosti je ta zahteva povzročila škodo tako teoriji kot tudi politični praksi. Politika, kot vztraja liberalna epistemologija, ne bi smela biti prikazana ali razumljena v političnih okvirih, pač pa zahteva antiseptične kategorije, opogumljene s subjektivno vsebino, ki je bila njen predmet« (Barber, 1984: 47–8).

Kot odgovor na to predstavlja Barber »močno demokracijo« (*strong democracy*): »politika v participativni obliki, kjer se konflikti rešujejo v odsotnosti neodvisnega temelja s pomočjo participativnega procesa tekoče, neposredne samozakonodaje in oblikovanjem politične strpnosti, sposobne spreminjati odvisne, zasebne posameznike v svobodne državljane in delne ter zasebne interese v javno dobro« (Barber, 1984: 132). Njegovo vizijo močne demokracije sestavljajo lokalne skupnosti, ki prevzamejo nadzor nad svojo usodo, in sicer z učinkovitimi in odprtimi institucijami in visoko stopnjo politične participacije. Barber zagovarja različne posebne posvetovalne in odločevalne mehanizme in postopke, vključno s sosedskimi skupščinami, elektronskim glasovanjem in demokracijo na delovnem mestu (Barber, 1984: 307).

Barber tudi ugotavlja, da bi morali sami sebe obravnavati neobremenjeno z globljimi epistemološkimi zahtevami po gotovosti. Kljub temu da nas bo avtor zapustil v Platonovih dvomih, neurejenem prostoru, »umazanem z zbegano dejavnostjo nenaklonjenih (nasprotujočih) izvršiteljev, ki morajo kljub temu delati najboljše, kar zmorejo« (Barber, 1984: 121), pa vendarle odpira možnost za preživetje v alternativni obliki demokracije, ki je usmerjena k javnemu dobru brez potrebe ali želje po načelnem vodenju zunaj tega, kar si lahko zagotovimo sami.

Barber ni izrecno obrazložil utemeljevanja močne demokracije. Jasno je, da je opustil vsakršno neodvisno izhodišče, od koder bi lahko to poskušal, tako da so »glavna načela« utemeljitve nemogoča. Obstajata pa vendar dve možnosti. Prvič, Barber piše o »politiki kot epistemologiji«. »Če metafizika ali preko potrditve ali zanikanja končnega načela ne bi smela biti podlaga za politično presojo in če hkrati nismo pripravljeni prepustiti politike zgolj zgodovini in nujnosti, potem mora sama politična presoja postati temelj za načelo« (Barber, 1984: 166). Tukaj Barber zanika relativizem kot metafizičen po sebi. Ker smo prepuščeni svetu, v kakršnega se znajdemo, pa imamo vsaj možnost vrednostne izbire. Po eni strani lahko rečemo »moč je pravica«, po drugi strani pa se lahko naučimo, kako izpeljati politično presojo zase in za svojo skupnost in implicitno paziti na samoopredeljeno splošno dobro. Če se tako približamo Barberju, ni nobenega dvoma, da bi večina izbrala to njegovo zadnjo alternativo. Vendar pa tu ni trdne podlage za izbiro, ni kriterija za usmeritev pri njej – vse je odvisno v določenem času in prostoru od tega, kaj smo *pripravljeni* (voljni) ali *nepripravljeni* izbrati. Iz tega ni mogoče razbrati nikakršne utemeljitve demokracije, močne ali drugačne. Do tod čvrstost Barberjeve preference za »močno« demokracijo, ki ne prispeva prav nič k ublažitvi pomanjkanja utemeljitve za demokracijo katere koli variante.

Vendar pa mora Barber ponuditi nekaj več. Močna demokracija bo po njegovem mnenju »spremenila« posameznike v »državljane«. Participativne državljanske institucije, ki jih Barber umešča v center svojih predlogov za močno demokracijo, bodo »podprle« s pomočjo »državljanske vzgoje« »vodstvo« ter »moralo« in »vrednote«. Ključni odlomek pride, ko Barber obravnava vpliv »neposredne politične participacije« v okviru »državljanske vzgoje«. Samo takšna participacija, trdi Barber, »je popolnoma uspešna oblika državljanske vzgoje za demokracijo«. Avtor citira Tocquevilla glede prednosti participacije in graja liberalne teoretike zaradi njihovega nezaupanja v skupne zadeve. Bistvo njegovih argumentov je:

»Splošno je znano, da je politična modrost predstavnikov države in politikov v veliki meri določena z obsegom njihovih političnih izkušenj. Zakaj bi morale biti te drugačne od drugih državljanov? Da bi dobro vladali, torej potrebujejo najprej, da vladajo. Preudarno izvrševanje odgovornosti zahteva najprej pridobitev odgovornosti (funkcije). . . . Močna demokracija je tako edina sposobna zagotoviti vzgajanje s prakso in tako ohranjati in pospeševati demokracije (Barber, 1984: 237).

To je že znan način argumentiranja utemeljitve demokracije, ki pa ima dve pogubni omejitvi. Prvič, kot je ugotovil že Dahl (gl. zgoraj), je to empirična zahteva (trditev), ki terja trdno empirično podlago. Barber je ne zagotavlja; pa tudi drugim, ki imajo podobna prepričanja (upe?), ne uspe ponuditi več kot nezanesljivo empirično podporo za takšne zahteve (npr. Patemanova, 1970). Da je bila veljavnost te korelacije že »potrjena« s strani največjih duhov v panteonu demokratične teorije (Rousseau, John Stuart Mill, Tocqueville), še ne pomeni, da je resnična. To samo zase ne more predstavljati ustrezne utemeljitve demokracije, čeprav je lahko sestavni (manjši) del širše (teoretične) utemeljitve. Drugič, tudi če bi temeljna ugotovitev imela skoraj neizpodbitno empirično podporo, še ne bi utemeljevala demokracije *kot takšne*. Po Barberjevem lastnem mnenju bi samo močna demokracija lahko prejela široko odobritev (potrditev) kot političen sistem, ki je boljši od drugih.

Na splošno rečeno, se je Barber vrnil k argumentu »notranjih prednosti procesa«, posebnega »procesa«, ki je natančno politično nasprotje tega, kar se dogaja v dejanskih »liberalnih demokracijah«, ter mu ni uspelo zagotoviti trdne utemeljitve za to. Pa tudi novejša knjige, ki se zavzemajo za participacijo, niso dosti uspešnejše. Kljub temu si oglejmo na kratko knjigo Petra Bachracha in Aryeha Botwinicka *Power and Empowerment: A Radical Theory of Participatory Democracy* (1992).

Avtorja menita, da je bila v 1980. letih razglašena vojna – in dozdevno tudi dobljena – s strani zgornjega razreda v ZDA. Bogati so postali še bogatejši, revni še revnejši, sindikati so postali nepomembni in levica je sklonila glavo. Bachrach in Botwinick zato proučujeta, kako bi demokratična levica lahko najbolje odgovorila na te razmere. Zagovarjata pa program demokratizacije na delovnem mestu v povezavi z razrednim bojem. Upoštevajoč te poudarke, je vsaj nekoliko presenetljivo, da ne posvečata nobene sistematične pozornosti temu, kaj naj bi demokratizacija na delovnem mestu dejansko vsebovala ali kako naj bi se v praksi nadaljeval (odvijal) razredni boj. Tako njuno delo ni ravno nekakšen priročnik za levičarske demokrate, pač pa prej prispevek k razpravi teoretikov demokracije.

Bachrach in Botwinick sta prepričana, da vloga političnih teoretikov vključuje tudi, »da delovnim ljudem povedo v jasnem jeziku, da bi kot svobodni ljudje v demokratični družbi morali imeti pravico do participacije v odločanju na delovnem mestu, ki vpliva na njihovo življenje« (17). Vendar lahko tvegamo domnevo, da bosta težko našla veliko delavcev, ki bi jih zanimala njuna knjiga. Bolj zainteresirano publiko lahko pričakujeta med levičarskimi intelektualci in teoretiki demokracije na splošno. Takšna je seveda usoda večine politične teorije s praktičnimi težnjami.

Jezika razrednega boja ne bi smeli razumeti, kot da se avtorja zavzemata za proletarsko revolucijo, saj se trudita oddaljiti (razmejiti) svoje pojmovanje od marksističnih iluzij o razbitju države. Resnično sta se oddaljila od skoraj vsega, kar je bilo poprej storjeno v imenu demokratične teorije. Pričakovano je, da sta posvetila malo časa (prostora) elitističnim in liberalnim demokratom. Bolj presenetljivo je, da sta prepričana, da so somišljeniki-zagovorniki participativne demokracije,

kot so Robert Dahl, Benjamin Barber in Carole Pateman, konec koncev le-to napačno razumeli. Kritizirata npr. Dahla in Barberja zaradi njune brezbrižnosti do tega, kako naj bi bila demokracija na delovnem mestu dejansko izpeljana. Patemanova je po drugi strani kritizirana zaradi prepričanja, da demokratizacija na delovnem mestu avtomatično preraste v širšo demokratizacijo političnega sistema ter zaradi hkratne brezbrižnosti do politično-ekonomske dinamike v družbi kot celoti.

Tu pa vstopa razredni boj. Bachrach in Botwinick sta prepričana, da bo postopoma demokratizacija na delovnih mestih zelo malo spremenila nepravilno politično ureditev, če je ne bo spremljalo širše razredno zasnovano gibanje, ki ga ne bodo zanimale samo proceduralne spremembe, pač pa tudi substantivni problemi socialne pravičnosti. Strateško ta program pomeni, da bi morala leвица razviti težnjo po reformi v okviru vzpostavljenih kanalov ameriške države, katere pristranost je za zdaj popolnoma mobilizirana v korist korporativnih elit. Participativna demokracija na delovnem mestu kot *cilj* in *proces* bo, upata avtorja, »odstranila obstoječo mobilizacijo pristranosti« (74) in tako vzpostavila prostor za socialne spremembe v širšem obsegu.

To je seveda krasna, toda fantastična ureditev. Evropske družbe, ki imajo veliko daljšo zgodovino razredne zavesti in bojov kot ZDA, so bile sposobne vzdrževati zelo šibko participativno demokracijo na delovnem mestu, kot to priznavata avtorja sama v poglavju o pregledu evropskih izkušenj. Druge participativne teoretike kritizirata zaradi utopičnosti, toda njune analize so konec koncev prav tako ranljive ravno na tej točki. Knjiga se končuje s citatom Maxa Webra, da »ljudje ne bi mogli doseči možnega, če ne bi vedno znova posegali po nemogočem« (172). Bralec je tako prepuščen občutku, da sta avtorja zares posegla po nemogočem, še posebej če upoštevamo sedanjo situacijo v ZDA in mednarodni politični ekonomiji.

Lahko si sicer zamišljamo prihodnost, ko bo delavskorazredni boj spet postal možen. Vendar pa je za zdaj v ospredju boj za demokracijo. Bachrach in Botwinick tu priznavata potencialno vlogo borcem za varstvo okolja, feministkam, aktivistom za državljanske pravice, vendar jih skušata podrediti razrednemu boju na dvomljivih temeljih, »da je večina članov v teh skupinah mezdnih delavcev« (13). Vendar pa možnosti participativne demokracije obstajajo danes za večino tam, kjer jezik razrednega boja ni široko razprostranjen. Čeprav torej njun program ne more v celoti prenesti bremena, ki sta si ga naložila, pa je upoštevanja vredno njuno postavljanje delovnega mesta v ospredje vsakega širšega gibanja za demokratizacijo ter spoznanje, da mora biti demokratična teorija povezana s stvarnim svetom pogojev in možnosti.

LITERATURA:

- ALMOND, G.-VERBA, S. 1965. *The Civic Culture*. Boston: Little Brown.
- ASHER, B.-RICHARDSON, M.-WEISBERG, H. F. 1984. *Political Participation*. Frankfurt-New York: Campus Verlag.
- BACHRACH, P.-BOTWINICK, A. 1992. *Power and Empowerment: A radical theory of Participatory Democracy*. Philadelphia: Temple University Press.
- BARBER, B. 1984. *Strong Democracy*. Berkeley: University of California Press.
- BARNES, S.-KAASE, M. (eds.). (1976). *Political Action*. Beverly Hills: Sage Publication.
- BECK, N. 1974. "A Note on Factor Analyzing Dichotomous Variables: The Case of Political Participation". *Political Methodology*, 4: 1-30.
- BECK, N.-ALLEN, P.-JENNINGS, M. K. 1979. "Political Periods and Participation" *American Political Science Reviews*, 73: 737-750.

- BECK, N.-ALLEN, P.-JENNINGS, M. K. 1982. "Pathways to Political Participation" *American Political Science Review*, 76: 94-108.
- BENNELO, C. G.-ROUSSOPOULOS, D. 1971. *The Case for Participatory Democracy*. New York: Grossman.
- BERELSON, B.-LAZARFELD, P.-McPHEE, W. 1954. *Voting*. Chicago: University of Chicago Press.
- BOTTMORE, T. 1987. *Politička sociologija*. Zagreb: Kulturni radnik.
- BURSTEIN, P. 1972. "Social Structure and Individual Political Participation in Five Countries". *American Journal of Sociology*, 77: 1076-1089.
- COIT, C. 1980 "Lokalna akcija umjesto participacije građana". *Markizam u svetu*, 3-4: 175-191.
- COOK T. E.-MORGAN, P. M. 1971. *Participatory Democracy*. New York: Harpet and Row.
- CREWE, I.-DENVER, D. (eds). 1985. *Electoral Change in Western Democracies*. London: Croom Helm.
- CROZIER, J. M. et al. 1982. *Kriza demokracije i participacija*. Zagreb: Globus.
- DACHLER, P.-WILPERT, B. 1978. "Conceptual Dimensions and Boundaries of Participation in Organization: A Critical Evaluation". *Administrative Science Quarterly*, 23: 22-41.
- DAHL, R. A. 1994. "A Democratic Dilemma: System Effectiveness versus Citizen Participation". *Political Science Quarterly*, 109: 23-34.
- DAHL, R. A. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.
- DAHL, R. A. 1992. "The Problem of Civic Competence". *Journal of Democracy*, 3: 45-59.
- DAHL, R. 1985. *A Preface to Economic Democracy*. Berkeley: University of California Press.
- DALTON, R. J. 1988. *Citizen politics in Western Democracies*. Chatman, N. J.: Chatman House.
- FISHKIN, J. 1991. *Democracy and Deliberation*. New Haven: Yale University Press.
- FRISKE, K. W.-LATALA, A.-OKLOT, M.-SIKORSKA, J. 1993. "Marginalization versus Participation: The Myth of Civil Society". *Polish Sociological Review*, 4(104): 271-280.
- GARDELL, B. 1983 "Worker Participation and Autonomy". *International Yearbook of Organizational Democracy*. John Wiley and Sons, Vol. I.
- GOODIN, R.-DRYZEK, J. 1980. "Rational. Participation: The Politics of Relative Power". *British Journal of Political Science*, 10: 273-292.
- GOSNELL H. 1930. *Why Europe Votes*. Chicago: Chicago University Press.
- HARROP, M.-MILLER, W. L. 1987. *Elections and Voting: A Comparative Introduction*. London: MacMillan.
- HEALD, D. 1987. *Models of Democracy*. Stanford: Stanford University Press.
- HEALD, D. 1989. *Modeli demokracije*. Ljubljana: Krt.
- HEAT, A.-JOWELL, R.-CURTISE, J. 1985. *How Britain Votes*. Oxford: Pergamon.
- HOLDEN, B. 1988. *Understanding Liberal Democracy*. Hemel Hampstad: Herts.
- KALAYCIOGLU, E.-TURAN, I. 1981. "Measuring Political participation". *Comparative Political Studies*, 14: 123-135.
- KASAPOVIĆ, M. 1990. "Participacija". V *Leksikon temeljnih pojmova politike*. Zagreb: Školska knjiga (ur. I. Prpić et al.).
- KIM, J.-NIE. N. H.-VERBA, S. 1977. "A Note on Factoring Participation Variables" *Political Methodology*, 4: 39-62.
- LANE, R. E. 1959. *Political Life: Why People Get Involved in Politics*. Glencoe: The Free Press.
- MacPHERSON, C. B. 1977. *The Life and Times of Liberal Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- MARIN, B. 1987. "On Legitimacy and Deliberation" *Political Theory*, 15: 338-368.
- McMAHON, M. A.-CAMILLE, F. S. 1975. "Organizational Structure and Voluntary Participation in Collective-Good Decisions". *American Sociology Review*, 40: 610-626.
- MILBRATH, L. W. 1965. *Political Participation*. Chicago: Rand McNally.
- MILBRATH, L. W.-GOEL, M. L. 1977. *Political Participation*, 2nd ed. Chicago: Rand McNally.
- MILLER, A. H.-GURIN, P.-GURIN, G.-MALANCHUK, O. 1981. "Group consciousness and political participation". *American Journal of Political Science*, 25: 494-511.
- MILLER, W. L. et al. (eds). 1982. *Democratic or Violent Protest?*. Glasgow: University of Strathclyde.
- MILLER, W. L. et al. (eds). 1990. *Now Voter Change*. Oxford: Oxford University Press.
- MÜLLER, D. C. 1979. *Public Choice*. New York: Cambridge University Press.
- NIE N. H.-VERBA, S.-KIM, J. 1974. "Participation and the Life Cycle". *Comparative Politics*, 6: 319-340.
- NORRIS, P. 1990. *The Volatile Electorate*. Oxford: Oxford University Press.
- OLSON, M. 1965. *The Logic of Collective Action*. Cambridge: Harvard University Press.
- OLSEN, E. M. 1972. "Social Participation and Voting Turnout: A Multivariate Analysis". *American Sociological Review*, 37: 319-329.
- PARRY, G. 1972. "The Idea of Political Participation". In G. Parry (ed.). *Participation in Politics*. Manchester: Manchester University Press, 3-38.
- PARRY, G. 1974. "Participation and Political Styles. In B. Chapman, A. Potter (eds). W. J. M. M.: *Political Questions*. Manchester: Manchester University Press, 190-204.
- PATERMAN, C. 1970. *Participation and Democratic Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PIZZORNO, A. 1970. "An Introduction to the Theory of Political Participation". *Social Science Information*, 9: 29-61.

- POLLOCK, P. H. 1982. "Organizations as Agents of Mobilization: How Does Group-activity Affect Political Participation?" *American Journal of Political Science*, 26: 485-503.
- POOLE, M. 1986. "Participation Through Representation: A Review of Constraint and Conflicting Pressures". In *International Yearbook of Organizational Democracy*, Vol. II. New York: John Wiley and Sons.
- POWELL, G. B. 1982. *Contemporary Democracies: Participation, Stability and Violence*. Cambridge: Harvard University Press.
- RICHARDSON, A. 1983. *Participation*. London: Routledge.
- RICHARDSON, B. M. 1973. "Urbanization and Political Participation: The Case of Japan". *American Political Science Review*, 67: 433-452.
- ROKKAN, S. 1962. "The Comparative Study of Political Participation. In A. Ranney (ed.) *Essays in the Behavioral Study of Politics*. Urbana: University of Illinois Press.
- SCHMIDT, D. C. 1989. *Citizen Lawmakers*. Philadelphia: Temple University Press.
- STROM, G. S. 1975. "On the Apparent Paradox of Participation: A New Proposal". *American Political Science Review*, 69: 908-913.
- TEUNE, H.-MLINAR, Z. 1972. "Development and Participation". In *Participation and Self-Management*, vol. 2. Zagreb: Institute for Social Research, University of Zagreb.
- UHLANER, C. J. 1986. "Political Participation, Rational Actors, and Rationality: A New Approach". *Political Psychology*, 7: 551-573.
- VERBA, S.-NIE, N. H. 1972. *Participation in America: Political Democracy and Social Equality*. New York: Harper and Row.
- VERBA, S.-NIE, N. H.-KIM, J. O. 1978. *Participation and Political Equality: A Seven Nation Comparison*. Cambridge: Cambridge University Press.
- WEISS, D. 1980. *Industrijska demokracija*. Zagreb: Globus.

Tveganje kot družbenovrednotna kategorija

Naša civilizacija in naša epoha imata mnogo imen. Nekateri so je označili za družbo tveganja. Pojem tveganja je za naš čas postal simbol krize odnosa družbe do znanstveno tehničnega napredka. V neki anketi iz leta 1980 so štiri petine anketiranih Američanov odgovorile, da se jim življenje zdi bolj tvegano kot pred 20 leti. Samo 6% jih je menilo, da je življenje manj tvegano. Čeprav sicer na manjšem vzorcu in v specifični povezavi z jedrsko elektrarno Krško, se je leta 1992 61% anketiranih na območju Posavja čutilo bolj ogroženih kot pred desetimi leti, ko se jih je čutilo ogroženih samo 11,8% (Kurdija 1993: 119–120).

Pojem tveganja je bil na začetku povezan z možnimi zaželenimi pozitivnimi ali negativnimi učinki, zdaj pa vključuje predvsem negativna pričakovanja. Koncepti tveganja se ne spreminjajo samo zaradi raziskovanja, ampak tudi zaradi spremenjene tipologije tveganj in spremenjenih možnosti njihovega družbenega reguliranja. V sodobni pojem tveganja se pritegujejo vse bolj kakovostne, posredne in časovno oddaljene škode. Tudi zaradi tega postaja pojem tveganja vse bolj nedoločen. Pri vsaki svoji dejavnosti se človek srečuje s tveganji. S področnega vidika bi tveganja lahko razdelili na socialna, politična, gospodarska, zdravstvena, ekološka, kulturnovrednotna. Za socialna, politična, kulturnovrednotna tveganja nimamo nobenih objektivnih mehanizmov, standardov evalvacij, kot jih imamo za zdravstveno, gospodarsko, ekološko področje. Za vrednotenje učinkov političnih, kulturnovrednotnih tveganj uporabljamo neke norme oziroma ideale pravičnosti, človečnosti, etičnosti, demokratičnosti ipd. Nekateri sodijo, da uresničevanje radikalnih sodobnih znanstveno-tehničnih možnosti ogroža naše moralne ideje o človeku kot osebi. Pravni predpisi so izrazili to nevarnost in jo poskušajo preprečiti (npr. zakon o zaščiti človeških zarodkov v zvezi z eksperimentiranjem, zakoni o presajanju človeških organov, predvidene kazni, če bi se delalo na konstrukciji hibridov človeka in živali ipd.).

Živimo v verjetnostno-determinističnem svetu in tveganje je nujna razsežnost človekovega življenja. Ne moremo izbirati med tveganjem in netveganjem, ampak samo med različnimi stopnjami in vrstami tveganja. Tudi opustitev dejanja je tveganje. Na mesto modernega »odčaranega sveta« stopa postmoderni svet negotovosti in tveganja. Znanost in tehnika, nekoč simbol gotovosti, sta postali sami izvor tveganja. Vrsta in narava tveganja se v družbenozgodovinskem razvoju stalno spreminjata. Vsaka civilizacija ima s svojo tehnološko osnovo in svojim načinom življenja svojo tipologijo tveganja. Moderni tehnološki razvoj in kultura sta odpravila številna tveganja iz preteklosti, toda ustvarila sta povsem nova tveganja. Danes obstojta za mnoge majhna verjetnost, da bi umrli od kačjega pika ali od konjske brce, kar je bilo v preteklosti zelo pogosto, obstaja pa precejšnje tveganje, da se umre v prometni nesreči, zaradi kajenja ipd. Z mnogimi tveganji človeštvo nima izkušenj in si hkrati ne more privoščiti, da bi si jih pridobilo po starem načinu »poskusa in zmote« (trial and error). Tak način učenja je možen in smiseln, če so napake in škode majhne ter sprejemljive. Sodobni znanstveno-tehnični napredek vodi vse bolj k:

* Dr. Andrej Kirn, red. prof. na FDV.

- prostorski univerzalizaciji tveganja, ki prizadene vse več ljudi,
- časovni univerzalizaciji tveganja, to je prenosu tveganja na vse bolj oddaljeno prihodnost, kot so npr. uskladiščenje visokoradioaktivnih odpadkov, tveganja v zvezi z genetskimi in globalnimi podnebnimi spremembami (topla greda, ozonska luknja). Tukaj gre za medgeneracijska in ne samo notranja generacijska tveganja, ki se raztezajo na življenjsko dobo posameznikov znotraj ene generacije,
- razširitvi obsega neprostovoljnih tveganj,
- k vse bolj usodnim nepovratnim učinkom tveganja.

Vse težje bo družbeno in znanstveno opravičevati vsesplošna in dolgoročna tveganja. Pogosto alternative dobijo implicitno takšno zaostreno vrednotno izbiro: koliko obolelih in mrtvih bomo zamenjali za določeno količino porasta energije ali nekih proizvodov.

Študije o tveganjih danes zaobsežejo te vidike:

- identifikacijo in opis tveganja
- oceno tveganja
- družbeno-psihološke vrednotne zaznave tveganja
- družbeno upravljanje in reguliranje tveganja.

Identifikacija, opis in količinska ocena tveganja so izrazito predmet strokovnoznanstvene analize. Družbenopsihološka percepcija tveganja je povezana z vrednotami in stilom življenja posameznika ali določene skupine. Družbeno upravljanje in reguliranje tveganja pa povezuje strokovnost, politiko in javnost.

Učinki tveganja so lahko:

- zaželeni in predvidljivi
- zaželeni in nepredvidljivi
- nezaželeni, toda predvidljivi
- nezaželeni in tudi nepredvidljivi.

Zadnja kategorija tveganja je najdelikatnejša in ogrožajoča, ker se nanjo ne moremo pripraviti. Kot obstaja že spoznavna negotovost pri ocenitvi tveganja, tako ostaja tudi praktična negotovost pri upravljanju tveganja in njegovega nadzora. Popolno upravljanje in nadzor tveganja nista mogoča, saj potem o tveganju ne bi mogli več govoriti. Pojem tveganja nujno vključuje neko stopnjo negotovosti in nepredvidljivosti. Dejstvo je, da ne premoremo božanskega vedenja in božanske predvidljivosti, zato imamo povsod opravka s praktičnimi mejami obvladljivosti tveganja. Priznati je treba trenutne omejitve v znanju, ne pa se delati, da se ve več, kot je dejansko možno. Hkrati se je treba zavedati, da je disciplinarno znanje praviloma preozko za ocenitev tveganja.

Tveganje ni samo količinska matematična, ampak tudi kakovostna, intuitivna, vrednotna, psihološka, družbenokulturna, civilizacijska kategorija. Količinsko izražena ista stopnja tveganja ima različen pomen za različne ljudi in skupine in je zanje različno sprejemljiva. Do začetka 60-ih let so prevladoval predvsem matematičnokoličinske analize tveganja, kasneje pa so se jim pridružile še sociološke, kulturološke, psihološke študije o tveganjih (Douglas, Wildavsky 1982, Branden, Covelto 1987). Poudarilo se je, da je tveganje družbeni konstrukt v odnosu do neke možne realnosti, ki izvira iz celote družbenih in kulturnih razmer. Te raziskave so postale pozorne na dejstvo, da ljudje poudarjajo ena tveganja in zanemarjajo druga. Ljudi npr. bolj skrbijo ostanki strupenih snovi v hrani kot pa tveganja v zvezi z nepravilno prehrano. Podcenjujejo tveganja, ki so dozdevno pod njihovim nadzorom. Ista tveganja, ki prizadenejo druge, se običajno ocenjujejo nižje, kot če prizadenejo nas same. Med črnbilsko nesrečo so nekateri izvedenci

v Zvezni republiki Nemčiji za javnost dajali izjave, da so neznatne nevarnosti za otroke, ki se igrajo na prostem, a hkrati tega niso dovolili svojim otrokom. Ljudje tudi višje ocenjujejo antropogena tveganja, za katera je človek odgovoren, kot pa naravna tveganja. Podcenjujejo se tveganja običajnih pogostih dogodkov in prece-
njuje tveganje redkih dogodkov. Večja je tolerantnost do tveganj, katerih posledice so količinsko razpršene v časovnem intervalu, kot pa do posledic, ki imajo katastrofično naravo. Če bi vsak dan bile v ZDA tri letalske nesreče jumbo jetov, bi se ljudje verjetno odpovedali letalskemu prometu, čeprav bi število žrtev letno še vedno bilo manjše, kot jih zahteva kajenje cigaret v ZDA (Jungermann 1993:86). Višje se ocenjujejo neprostovoljna kot pa prostovoljna tveganja. V znanstvenotehnološkem razvitem svetu naj bi bilo samoniklo izoblikovano družbeno sprejemljivo tveganje, ki naj bi ga izražalo razmerje 1 mrtev v enem letu na milijon prebivalcev. Prag prostovoljno sprejetega tveganja pa bi bil veliko višji, in sicer 1 mrtev na tisoč prebivalcev v enem letu. Višji prag tolerantnosti je do tveganj, kjer so njihovi povzročitelji sami izpostavljeni tveganjem. Prag tolerantnosti je nižji, če izvori tveganj nismo sami, ampak so drugi. Na prostovoljna tveganja, dokler ne ogrožajo drugih ljudi, se gleda kot na osebno pravico pri oblikovanju svojega načina življenja. Nobenemu ne pade na pamet, da bi alpinistom prepovedal nevarne drzne podvige. Seveda pa se davkoplačevalci včasih sprašujejo, ali so dolžni solidarnostno pokriti stroške za gorsko reševalno službo za ponesrečence, ki se izpostavljajo tveganjem zaradi svoje neizkušenosti, neprimerne opremljenosti, neznanja idr. Empirične študije so pokazale, da ti dejavniki vplivajo na presojo tveganja: izobrazba, verjetnost škode, velikost škode, možnost katastrofe, osebna prizadetost, prostovoljnost, nadzor in vključenost človekove odgovornosti.

Pogosto obstajajo tudi neskladja med znanstveno in laično ocenitvijo ter zaznavo tveganja. Strokovnjaki pogosto ne razumejo dobro razlogov za ta razhajanja. Običajno jih iščejo v pomanjkljivem znanju laikov in v njihovi iracionalnosti in emocionalnosti. Neskladje je lahko v obeh smereh, da laiki precenjujejo ali podcenjujejo znanstveno ocenitev tveganja. Kadilci ali podcenjujejo stopnjo tveganja, da zbolijo za pljučnim rakom, ali pa užitku dajejo prednost pred tveganjem, ki ga sicer realno ocenjujejo in sprejemajo. Izvedenci pa običajno podcenjujejo laične intuitivne ocene tveganja in precenjujejo svoje zmožnosti za objektivno oceno tveganja. Lawless (1977) je analiziral 45 velikih javnih »alarmov« o tehnologiji in ugotovil, da v več kot eni četrtini primerov tveganja niso bila tako velika, kot so jih na začetku opisovali nasprotniki tehnologij, toda v več kot polovici primerov je bila nevarnost večja, kot so jo dopuščali zagovorniki tehnologij. Zgodnja opozorila niso bila upoštevana v 40% primerih. Dandanes imata tako znanost kot javnost neprimerno razvitejšo zavest o tveganjih kot pred 50 ali 100 leti. Toda kljub temu se bo še vedno dogajalo, da znanost ne bo anticipativno odkrivala, ampak bo pozneje identificirala tveganja ob že nastali škodi za človeka in okolje. Ob sedanjih možnostih biotehnologije v medicini, poljedelstvu, živinoreji obstaja vsaj v določenih krogih strokovnjakov visoka ozaveščenost o tveganjih. Toda kot v mnogih drugih podobnih primerih se scenarij odvija približno takole: veliki obeti, ki utrejo pot uporabi znanja, so očitni, prepričljivi, velika tveganja, ki se še k sreči niso uresničila, pa se zdijo prenapihnjena in neutemeljena. Lažje je prepričljivo zagovarjati že realizirane pozitivne možnosti kot pa še nerazvidna in nerealizirana tveganja. Najprej se požanjejo pozitivni rezultati, ki že spremenijo način življenja ter zadovoljevanja potreb, potem šele postanejo vidni, običajno s precejšnjim časovnim zaostankom, spremljajoči negativni učinki in šele zdaj postanejo tudi realnejša in prepričljiva tveganja katastrofalnega obsega. Toda tedaj so ljudje že

ujeti v mrežo novih razmer, ki jim objektivno in subjektivno ne dopuščajo, da bi se lahko odrekli pozitivnim rezultatom, a hkrati še ne vedo, kako naj bi se izognili realnim tveganjem. V tem pogledu je bila zanimiva razprava o potencialih in tveganjih biotehnologije (uporabe transgenih rastlin) v kmetijstvu (Znanost za razvoj, 4. januar 1995 in 18. januar 1995).

Obstajajo tudi razlike med državami in oceni tveganja. Jasanoff (Branden, Covello 1987:387) je v analizi štirih primerov ocenitve tehnoloških tveganj ugotovil, da se Britanci odločajo o tveganjih le na podlagi trdnih epidemoloških dokazov o že nastali škodi, medtem ko bi bili v ZDA pripravljene priznati tveganja, ko še ni trdnih dokazov. Negativni rezultati študij za tvorce političnih odločitev nimajo v ZDA take teže kot v Veliki Britaniji. V ZDA bi bili bolj nagnjeni k temu, da sugestivne pozitivne študije o tveganjih sprejemajo, kot da potrjujejo tveganje.

Vzrok za razhajanje med laično in strokovno oceno tveganja je lahko tudi v tem, kar je nemški sociolog Beck (1987) imenoval izgubo suverenosti nad signalno, opozorilno, varnostno funkcijo naših čutil, ko npr. ne moremo neposredno z našimi čutili zaznati kemičnega onesnaženja vode (nima neprijetnega vonja in je čista) ali radioaktivnega onesnaženja. Nevarnosti ne zaznamo niti z vidom, niti z vonjem, niti z okusom. Tudi o strupenih gobah nas čutila ne posvarijo. To nesignalno funkcijo čutil je človek skozi zgodovino drago plačeval z življenji, preden si je pridobil znanje o tem, katere gobe so strupene in katere so užitne. Čutila nas ne opozorijo tudi pri prijetnih občutkih, npr. ko preveč solimo, preveč sladkamo hrano. V takih primerih smo prepuščeni objektivnim meritvam in strokovnim spoznanjem. Zavest o številnih tveganjih je danes vse bolj posredovana z znanstvenimi spoznanji in ni neposredno empirično čutno razvidna. Prepuščeni smo zaupanju v institucije, ki meritve opravljajo in pridobivajo strokovna spoznanja. Imamo pa opravka s krizo zaupanja. Iz raziskav SJM 1984–1992 (Malnar 1992:43) je izhajalo, da 24% v celoti zaupa institucijam, ki opravljajo meritve, 58% le delno, 18% pa sploh ne. Kot razlog za nezaupanje so navajali, da na rezultate meritev vplivajo naročniki in da so tehnično pomanjkljive. Meritvam so bolj zaupali tisti z višjo izobrazbo.

Razumevanje družbenih, psiholoških, kulturnovrednotnih dejavnikov v percepciji tveganja nas vodi h globljemu in kompleksnejšemu razumevanju omejitev znanosti kot orodja za javno politično odločanje. Analize tveganja so aktualizirale problem med dejstvi in teorijo, med vrednotnimi predpostavkami ter strokovnimi ugotovitvami. Upravljanje tveganj zahteva novo sodelovanje med znanostjo, državo, predstavniki javnosti in interesnimi skupinami. Vpliv javnosti na anticipacijo ter na družbeno regulacijo in pravno standardizacijo sprejemljivega tveganja bo vse bolj rasel. To sicer ni čisto nov pojav. V 19. st. je bilo mnogo nesreč zaradi eksplozij parnih kotlov. Samo v ZDA je v letih 1841–1851 izgubilo življenje pri tovrstnih eksplozijah parnih kotlov na parnikih več kot 1000 ljudi. Tudi pod pritiskom javnega mnenja so se inženirji posvetili problemu, kako doseči večjo varnost pri obratovanju parnih kotlov. Problematičen postaja odnos med laičnim državljanom in strokovnjakom, ki ima specialna znanja o določenih tipih tveganj. Seveda pa so tudi vsi strokovnjaki bolj ali manj laiki zunaj svojega področja vedenja. Ekspertna znanja o tveganjih imajo prav tako svoje pomanjkljivosti in omejitve. Običajno so specialistično fragmentarna in ne računajo s kompleksno mrežo in sinergistično naravo tveganj.

Družbene analize tveganj so opozorile, da je na tveganje praviloma treba gledati kot na družben, ne pa kot na osamljen individualen pojav. Skupinska percepcija tveganja je nekakšen filter za individualno percepcijo.

Obstajajo naslednji temeljni pogledi na tveganja:

– spoznavni: tveganje je spoznavna ocena o prihodnji situaciji, o možnih prihodnjih posledicah človekovih postopkov, uporabi določenih sredstev ali določenih naravnih dogajanjih;

– osebnostnopsihološki: nekateri sprejemajo in si želijo tveganja kot osebnostni izziv, kot način življenja, npr. alpinisti, kaskaderji idr. Drugi pa se tveganj bojijo in se jim izogibajo. Tveganja imajo vedno subjektivni, človeški element. Ni tveganj po sebi brez subjekta. Vedno je tveganje za nekoga. O tveganju lahko govorimo tedaj, ko se tveganja zavedamo. O tveganju kot čisti objektivni kategoriji brez subjekta ni mogoče govoriti. Pogosto pa se vsiljuje napačna predstava, da so čista objektivna tveganja tista, ki so količinsko ocenjena. Percepcija tveganja ene osebe ni bolj ali manj objektivna od percepcije druge. Vendar pa ne obstajajo samo razpršena individualna, ampak se oblikujejo tudi intersubjektivna soglasja o določenih tveganjih;

– ekonomski: sprejemanje tveganja je odvisno tudi od ekonomskega stanja posameznika. Bogati si lažje privoščijo tveganja kot revni, ker so ob morebitnem negativnem izidu bogati bolje zaščiteni;

– politični: na nasprotja o tveganjih se gleda kot na konflikt različnih interesov. Politična tveganja so povezana s političnimi neuspehi in sankcijami;

– antropološko-kulturološki: česa se ljudje bojijo, kaj izberejo in kaj zavrnejo, je povezano s tem, kaj podpira njihov način življenja in njihove vrednote. Ljudje se ne morejo zavedati vseh tveganj in biti pozorni na vsa tveganja, zato delajo izbor.

Iz vseh teh pristopov k tveganju sledi, da razlike v zaznavi in oceni tveganja ni mogoče pripisati zgolj razlikam v poznavanju tveganja. Zgrešena so pričakovanja strokovnjakov, da bi zgolj večja obveščenost in poučenost ljudi samodejno odpravili prepad med strokovnimi in laičnimi ocenami tveganja. Pomanjkljivo znanje ali neznanje je lahko izvor naivnega zaupanja ali nezaupanja v znanost. Nekaterne ankete v ZDA iz leta 1983 so pokazale, da osebe, ki malo vedo o znanosti in tehnologiji, najbolj nasprotujejo jedrskim elektrarnam, toda iz tega ne sledi, da so bili vsi, ki dobro poznajo znanost in tehnologijo zagovorniki jedrske energije. Teh razhajanj med strokovnjaki ni mogoče razložiti z razlikami v obsegu obveščenosti in vednosti. Obveščenost je sicer pomembna in nujna, ni pa še zadostna za odpravljanje razlik. Odpravljanje posledic neustrezne obveščenosti je toliko manj učinkovito tam, kjer obstaja nezaupanje v stroko, institucije, v verodostojnost informacij in kjer obstaja sum v pristranskost ocen zaradi interesov države, političnih strank, podjetij. To nezaupanje je toliko težje odpraviti, če je bilo kdaj zaupanje že zlorabljeno. Zaupanje v stroko je izredno dragocen kapital, ki je temelj strokovnim družbenopolitičnim odločitvam. Ta kapital se lahko zelo hitro zapravi, težko pa ga je ponovno pridobiti. Stroka je ponekod izgubila zaupanje tudi zaradi nekorektne sprege s politiko, ko so bile strokovne odločitve podrejene političnim ali pa je bila stroka samo figov list za kritje političnih odločitev in za njihovo večjo kredibilnost v očeh javnosti. Ponekod pa se je omajalo zaupanje tudi zaradi spoznavnih razlogov, ker je znanost vztrajala pri stari paradigmi znanstvenosti, znanstvene gotovosti, obravnavanja dejstev kot neodvisnega merila objektivnosti ter na popolnem ločevanju znanja in vrednotnih predpostavk. Znanost je pretiravala z gotovostjo tam, kjer je ni mogla dati, a javnost in družbene odločitve so od nje takšno gotovost pričakovale in zahtevale. Znanost je tako postala žrtev svojih lastnih absolutiziranih standardov. O vsem, kar se nanaša na izredno redke prihodnje dogodke, ki niso ponovljivi, znanost ne more dati zanesljivih spoznanj. Javnost se je tudi zmedla o znanstvenostrokovnih nasprotjih, ki pa so bila eksistenčno in

zdravstveno pomembna za ljudi. To je javnost šokiralo, zbegalo in namesto da bi zrelo sprejela in razumela epistemološke omejitve, je to izrazila ne toliko z nezaupanjem neposredno v znanost samo, temveč bolj v povezavo znanja z nosilci družbenopolitične moči. Deloma je bila za takšno neustrezno reakcijo kriva znanost sama s svojim klasičnim idealom znanstvene objektivnosti in zanesljivosti. Kot bumerang so se k znanosti vrnilo izgubljeni ideali znanstvene monolitnosti, enoznačnosti, objektivnosti, predvidljivosti, ki jih je znanost stoletja gojila ali pa je vsaj javnost tako sprejemala standarde klasične znanosti. Znanost bi morala sama javnosti pravočasno natočiti čistega vina in razbliniti njene epistemološke iluzije in nekritično vero v vseomogočnost znanosti. Prav na temelju klasičnega epistemološkega ideala je znanost ali vsaj tehniška stroka ravno za jedrske elektrarne na začetku razvoja jedrske energetike ponujala in zagotavljala božansko varnost. Takšna strategija se je stroki maščevala. Tudi javnost se bo morala sprijazniti z načelno znanstveno nedoločenostjo. To pa pomeni živeti s tveganim in nepredvidljivim svetom, kar je za nekatere psihološko nesprejemljivo. Javnost je težko sprejela realne znanstvene omejitve, ker ji ti ne morejo več zagotoviti takšne varnosti, kot jo je domnevno lahko zagotavljal klasični ideal znanstvenosti. Seveda pa nedoločenost znanosti ni v vseh primerih enaka, toda javnost se pogosto ne ozira na te razlike in odtenke in je nagnjena k ugotovitvi, da znanost povsod ponuja samo negotovost, kot je bila prej prepričana, da so znanstveni odgovori vedno dokončni, zanesljivi, preverjeni, objektivni.

Ker se tveganje zaznava, izbira in presoja skozi družbeno vrednotni psihološki filter, družbeno vrednotno matrico, tveganje za ljudi nikdar ni čisto in predvsem spoznaven problem, ampak problem njihovih prioritet, interesov, idealov, sprejemanja ali zavračanja določenega načina življenja. Količinske matematične analize tveganja hitro zadanejo na družbenovrednotne in psihološke meje. Ne potrebujemo predvsem izboljšana analitične metode izračunavanja tveganja, ampak več priložnosti za udeležbo pri odločanju tistih, ki jih prizadanejo javne politike glede tveganj. Različni interesi in ideali, ki so v igri v naših zaznavah tveganja, so najbolje obravnavani v pluralističnih demokratičnih pristopih, ne pa tam, kjer so ti vtopljeni v homogeno celoto pri običajnih analizah o blaginji in škodi (cost benefit analysis). Mnoga tveganja imajo etične posledice za druge ljudi. Etični vidiki porazdelitve tveganj se kažejo izrazito pri dveh situacijah:

– ko so koristi večje le za posamične skupine, npr. lokalno skupnost, podjetje, toda v škodo širše skupnosti, ter obratno

– ko ima korist širša skupnost, toda izredno breme nosi lokalna skupnost, npr. ljudje v bližini termoelektrarne, jedrske elektrarne, hrup velikih letališč, odlagališč komunalnih odpadkov idr.

Konfliktna situacija je tudi lahko v primeru, ko so vsi s potrošnjo dobrin ali koriščenjem določenih storitev sodelovali pri nastajanju odpadkov, ko pa jih je treba nekje lokalno uskladiščiti ali tehnološko organizirano obdelati, pa nihče ni pripravljen, da se to stori v njegovi soseščini (»ne na mojem dvorišču«, NIMBY efekt). Nekaj, kar je nastajalo in se kopičilo razpršeno, je potem treba rešiti in sanirati koncentrirano lokalno. V takšnem primeru so možne tri rešitve: da se odpadki predelajo in odložijo v tujini, kjer so za to bolj usposobljeni in je predelava ali nevtralizacija tudi bolj ekonomična zaradi večjega obsega, če pa to ni mogoče, se je treba odreči tudi proizvodom in blaginji, ki porajajo take nevšečne posledice, ali pa se je treba z njimi sprijazniti na svojem nacionalnem ali krajevnem »dvorišču«. Idealnejša rešitev pa bi seveda bila, da sploh ne bi bilo nikakršnih odpadkov, kar pa je seveda nemogoče zaradi zakona entropije. Etični problemi

tveganja izhajajo tudi iz te okoliščine, da subjekti povzročanja tveganja niso vedno isti kot subjekti, ki so izpostavljeni tem tveganjem. Običajno se tudi tveganja ne omejujejo zgolj na tiste, ki so jih proizvedli. Generatorji tveganja so lahko lokalni, njihovi učinki pa so globalni (TE, kisli dež, JE). Generatorji so globalni, razpršeni povsod in tudi učinki so globalni (uporaba CFC v razpršilcih, hladilnih napravah idr.). Generatorji so globalni, končno pa so s tveganji obremenjeni predvsem prebivalci določenih krajev, npr. tovarne za predelavo odpadkov, odlagališče NSRO. Generatorji tveganja so lokalni in tudi tveganja imajo omejeno lokalno naravo. Osnovni etični problem je, kdo ima pravico in moč, da drugim naprti tveganje, ki ga sami niso proizvedli.

Nova tveganja redkokdaj vpeljujejo posamični strokovnjaki, navadno institucije in kolektivi. Nova spoznanja in njihova uporaba odpirajo možnosti za nova tveganja. Ker tveganja niso omejena na posameznika, ampak na večje število ljudi, je proces standardizacije tveganja vedno bolj intenziven in ekstenziven. Mora pa biti tudi vse bolj fleksibilen, to je občutljiv za svetovni znanstvenotehnični napredek. Dosedanji standardi o dopustnih tveganjih v glavnem abstrahirajo tveganja, ki izhajajo iz akumulativne in sinergetične narave učinkov. Kar je dopustno v diskretnih količinah, še ni samodejno zagotovljeno, da je neškodljiv tudi seštevek dopustnosti skozi daljše časovno razdobje. Ali je vseeno, če enkrat, stokrat ali vse življenje uživam dopustno onesnaženo hrano, vdihavam dopustno onesnažen zrak in pijem dopustno onesnaženo vodo? Pravna standardizacija družbeno sprejemljivih tveganj ni mogoča in dopustna brez velike vloge demokratične javnosti, saj bi v nasprotnem primeru popolnoma prepustili strokovnjakom in izvedencem vrednotna merila o tem, kakšni sta vrednost in kvaliteta življenja. V teh zadevah pa strokovnjaki nimajo kakšne prednosti pred drugimi ljudmi. Resna prizadevanja za pravni nadzor tveganja segajo v 60. leta. Pravno reguliranje tveganja spreminja civilno pravo zlasti na področjih, kjer je vpletena osebna škoda. Posameznik ni več odgovoren zgolj za zlonamerno obnašanje, ki povzroča dejansko škodo, ampak za vsa obnašanja, ki povečujejo tveganja, četudi je sama možnost škode časovno oddaljena. Pri prejšnjem pravnem režimu je bilo dovolj, da akcija ne povzroča neposredne škode. Vsak državljan bo moral skrbno nadzorovati svojo akcijo in njen možni prispevek k tveganju škode. Po moderni koncepciji tveganja nobeno dejanje ni nedolžno, neškodljivo, brez tveganja. Vse naše akcije na nek način škodujejo drugim. Vsi se nahajamo na kontinuumu prispevanja k tveganju. Etični vidiki proizvodnje, porazdelitve in obremenitve s tveganji zadevajo razmerja med posamezniki, med državami, med generacijami in med različnimi starostnimi skupinami. Ista vrsta tveganja je npr. različna za otroke, za odrasle, za stare in za bolne. Univerzalnejša tveganja zadevajo meddržavne odnose, globalna planetarna tveganja pa celotno človeštvo.

Tradicionalna humanistična in teološka kritika znanosti in tehnologije sta opozarjali predvsem na kvarni vpliv njunih učinkov na duh, kulturo, moralo, ne pa na človekovo telo in naravo. Političnoekonomska kritika znanstvenotehničnega napredka je podvomila o njegovih dobrodelnih učinkih v obstoječih odnosih, vide-la v njem vzroke brezposelnosti in njegov kvarni vpliv na naravo človekovega dela v epohi industrializma. Ob veliki ekonomski krizi leta 1929 so se pojavili celo glasovi, da se ne bi smeli uvajati stroji, če je posledica odpuščanje delavcev. Sodobna ekološka kritika je preusmerila pozornost na kvarne učinke tehnologije za naravo in človekovo telo. Del filozofske kritike se je usmeril na ontološki status človekovega dela, ustvarjalnosti in tehnologije v biosferi ter na enodimenzionalno tehnično racionalnost, ki stopnjuje sistemsko iracionalnost. Opozorila je na inhe-

rentno ontološko zlo tehnologije, na proizvajanje nezaželenih posledic, ki jih nihče ni hotel in načrtoval in jih ni mogoče preprosto ločiti od dobrih strani tehnologije. Možno je samo zamenjati eno celoto, en splet dobrih in slabih strani tehnologije z drugo celoto dobrih in slabih strani, nikakor pa ni mogoče zadržati samo dobrih in popolnoma odstraniti slabih, nezaželenih. Nove tehnike so vedno eksperiment z naravo in družbo. Vendar pa tveganja niso povezana samo z novimi tehnologijami, ampak je tudi vztrajanje pri obstoječih tehnologijah eksperiment z negotovim izidom. Oblikovati bomo morali drugačno modrost o znanju in njegovi uporabi. V znanju tiči inherentna ontološka nevarnost. Živeti bomo morali tudi s svobodno sprejetimi mejami neznanja in uporabe znanja. Ne tiči nevarnost samo v neznanju, ampak tudi v uporabi znanja. Klasična moderna racionalistična drža je videla nevarnosti samo v neznanju ali pomanjkljivem znanju.

Poleg nujnih ontoloških izvorov nezaželenih posledic pa obstajajo še družbeni izvori zlorabe znanosti in tehnologije. Te je v načelu možno odpraviti, čeprav ne lahko, ker so povezani s človekovimi interesi po moči, bogastvu ter podrejanju in izkoriščanju drugih ljudi in narodov. Dokler obstajajo družbeni izvori zlorabe znanosti in tehnologije, ti še potencirajo ontološke izvire nezaželenih posledic ali pa vsaj puščajo neizkoriščene obstoječe vire in možnosti za obvladovanje ontološkega zla. Epistemološko-ontološke determinirane predvidene ali nepredvidene nevarne posledice bodo vedno spremljale človekov razvoj in napredek tudi tedaj, ko noben posameznik ali skupina ne bi imela interesa za zlorabo znanosti. Ontološki izvor teh nevarnosti je lepo izražen v stari kitajski modrosti:

Kdor hoče imeti samo dobro brez zla,

red brez nereda,

ta ne pozna načel nebes in zemlje

in ne ve, kako so povezane stvari.

Danes ni tvegan samo nekritičen znanstveno-tehnični optimizem, ampak tudi aprioristični znanstveno-tehnični pesimizem. Kitajska modrost nam ne sugerira niti enega niti drugega, ampak preudarek o sprejeti nujnosti, povezani z odgovornostjo in tveganjem.

LITERATURA

- BECK, U. (1987): »The Anthropological Shock: Chernobyl And The Contours Of The Risk Society«, Berkeley Journal of Sociology: A Critical Review, Vol. XXXII
- DAEDALUS 1990, Vol. 119, No. 4
- DOUGLAS, M., WILDAVSKY A. (1982): Risk and Culture, University of California Press, Berkeley, LOs Angeles, London
- KURDIJA, S. (1993): Kaj menijo tipične populacije o jedrski energiji in nuklearni Krško v: Toš, N. (ur.) (1993): Ekološke sondeže, FDV-IDV, Ljubljana
- MACLEAN, D. (1986): Values at Risk, Rowman and Allanheld Publishers, Totowa, New Jersey
- MALNAR, B. (1993): Ekološka zavest Slovencev v: Toš N. (ur.) (1993): Ekološke sondeže, FDV-IDV, Ljubljana
- FISCHOFF, B., LICHTENSTEIN, S., SLOVIC, P., DERBY, S. L., KEENEY, R. (eds.) (1981): Acceptable Risk, Cambridge University Press, Cambridge
- KATES, R. W., HOHENEMSER, C., KASPERON, J. X. (eds.) (1985): Perilous Progress. Managing the Hazards of Technology, Westview Press, Boulder and London
- KLEMENČIČ, V. K. (1993): »Moderna tveganja kot družben pojav«, Teorija in praksa, letnik XXX, št. 9-10
- KROHN, W., KRUCKEN, G. (Hrsg.) (1993): Riskante Technologien: Reflexion und Regulation, Suhrkamp, Frankfurt am Main
- SOCIJALNA ekologija 1994, št. 1

Politika – še vedno umazana pesem**

Z uveljavitvijo strankarskega pluralizma in parlamentarne demokracije na Slovenskem se je z novo aktualnostjo zastavilo vprašanje, kako gledajo Slovenci na politiko. Odgovor nanj je skušalo dati več raziskav SJM po letu 1990. Značilnost teh raziskav ni le v tem, da so zajele na novo se oblikujoče politične odnose in institucije (pluralistične volitve, stranke, parlament, vlada, politična demokratizacija, zaznava vpliva, nosilci političnih funkcij itd.), marveč so, vsaj nekatere, tudi znova zastavile vprašanja glede odnosa Slovencev do politike nasploh. Spraševanje o politiki nasploh je po velikih političnih spremembah pomembno zlasti zato, da bi lahko ugotovili, kako Slovenci dojemajo politiko kot posebno dejavnost, potem ko so po pluralističnem obratu dobili prve izkušnje s parlamentarno demokracijo in zlasti ko so prvič v svoji zgodovini dobili lastno državo. Ti odgovori, kakorkoli že moramo biti pri njihovem posploševanju in pri sklepanju o njihovih implikacijah za politično vedenje previdni, dajejo dragocene prvine za spoznavanje politične kulture in političnega življenja v tem času na Slovenskem.

Pri raziskovanju javnomnenjskih pogledov na politiko v splošnem pomenu lahko izhajamo vsaj iz dveh različnih pristopov. Najprej lahko govorimo o »posrednem pristopu«. Ta sprašuje anketirance o posameznih vidikih političnega življenja, kot so institucije, osebnosti, dejavnosti, ideje in nato iz odgovorov sklepa, kakšna je njihova zaznava političnih zadev. Kolikor več je posebnih vidikov politike, ki jih takšno preučevanje zajema, toliko bolj lahko sklepamo na razmerje anketirancev do politike kot celote. Drugi prijem pa bi lahko imenovali »neposredni pristop«. Ta ne sprašuje o posameznih vidikih politike, marveč o politiki kot taki. Do splošnih pogledov o politiki ne prihaja na posreden način, tj. s sklepanjem na podlagi izjav o posameznih vidikih politike, marveč na podlagi izjav o politiki nasploh. Lahko trdimo, da sta za poznavanje stališč določene populacije do politike potrebna oba prijema.

Projekt Slovensko javno mnenje je uporabljal pretežno prvi pristop, delno pa tudi drugega. Na podlagi longitudinalne narave projekta in velikega poudarka, ki ga je od vsega začetka (1968) dajal številnim poglavitnim problematikam politike na Slovenskem, je bilo zbrano bogato gradivo o tem, kakšni so bili pogledi Slovencev na različne vidike politike v zadnjem četrtstoletju, omogočil pa je tudi analizo strukture in dinamike teh pogledov (gl. Toš, ur., s sodelavci 1987; 1989; 1992). V sklopu tega projekta ali ob njem je nastalo tudi nekaj posebnih obdelav pogledov Slovencev na politiko kot tako (Markič 1991; Tomc 1993).

Kaj torej mislijo Slovenci o politiki? Na to bomo skušali odgovoriti z analizo odgovorov na vprašanje v SJM 1993/1, ki se je nanašalo na politiko nasploh.

Najprej nas je zanimalo, kako Slovenci gledajo na politiko kot objektivno dejstvo, torej kot na nekaj, kar dejansko obstaja, nato pa smo hoteli zvedeti, kako Slovenci politiko vrednotijo.

Na podlagi spoznanj sodobne politične znanosti in iz vsakdanjih zaznav politike smo izhajali iz naslednjih hipotez glede možnih razumevanj politike:

* Dr. Adolf Bibič, redni profesor na FDV.

** Prva verzija tega sestavka je bila objavljena v knjigi Niko Toš (ur.) (1994): Slovenski izziv II, Ljubljana, CJMK.

1. politika je boj za oblast;
2. politika je prizadevanje za obče dobro;
3. politika je konflikt med posebnimi interesi za premoč;
4. obstaja velika verjetnost, da bo politika prej negativno kot pozitivno ovrednotena.

Na temelju teh hipotez je bilo zastavljeno vprašanje s štirimi glavnimi s stimuli, anketirane pa je lahko pri vsakem odgovoru izbral eno izmed šesterih ponujenih možnosti (glej tabelo 1).

Tabela 1: Percepcija in vrednotenje politike na Slovenskem (SJM 1993/1)
 NAVEDLI VAM BOMO NEKAJ MNENJ O TEM, KAJ JE POLITIKA, VI PA POVEJTE, S KATERIM BOLJ, S KATERIM PA MANJ SOGLAŠATE.

	popolnoma soglašam	v glavnem soglašam	neodločen	v glavnem ne soglašam	sploh ne soglašam	ne pozna, ne ve
a) Politika je boj za oblast	44,7	34,0	5,7	4,4	1,2	10,1
b) Politika je prizadevanje za skupni blagor in temeljne vrednote	5,8	22,1	18,4	25,2	12,9	15,5
c) Politika je spopad med zastopniki posebnih interesov za premoč	29,1	40,0	9,1	5,7	1,2	14,9
d) Politika je umazana zadeva, ki se je poštenjak raje izogiba	30,2	29,8	15,0	11,7	3,4	10,0

Navedena tabela vsebuje podatke, ki nam razodevajo, kako anketiranci (in tudi Slovenci) gledajo na politično dejavnost nasploh.

Politika je boj za oblast

Velika večina vprašanih sprejema trditve, da je politika boj za oblast. Popolnoma in v glavnem se s tem strinja kar 78,7% (821 od N = 1054) vprašanih. Gre torej za več kot tri četrtine vseh, ki so odgovarjali na vprašanja. Pri tem je zanimivo, da je več tistih, ki se odločno opredeljujejo za to trditev, kot onih, ki jo le zmerno zagovarjajo. Razmerje med »popolnoma«: »v glavnem« soglašam je 4:3. Pretežna večina Slovencev torej zaznava politiko oziroma politično dejavnost kot konfliktno dejavnost. Predmet tega konflikta je »oblast«. Po pomenu, ki ga ta beseda na splošno ima, gre očitno za konflikte okrog državne oblasti. Slovenci torej vidijo v politiki tisto značilnost, ki se v empirični politični stvarnosti pluralistične parlamentarne demokracije v prvi vrsti in najprej javno (pa tudi na druge načine) manifestira. Toda tako visokega odstotka zaznavanja politike kot boja za oblast ne smemo izenačevati s strinjanjem enakega odstotka javnega mnenja s tako opredelitvijo. Zanimive odgovore dobimo, če križamo to percepcijo politike z izobrazbo, poklicem, spolom in starostjo anketiranih.

Med dejavniki, ki so pozitivno povezani s trditvijo, da je politika boj za oblast, naj na prvem mestu omenimo *šolsko izobrazbo*. Znotraj posameznih izobrazbenih kategorij od nedokončane osnovne šole do visokošolske izobrazbe velja pozitivna korelacija: čim višja je šolska izobrazba, tem večji delež znotraj skupine enako izobraženih imajo anketiranci, ki popolnoma ali v glavnem soglašajo s trditvijo, da je politika boj za oblast: delež se dviga od 65,2% z osnovnošolsko izobrazbo do

92,8% z visokošolsko izobrazbo (gl. tabela 2). Tudi med poklici uslužbenci z visoko izobrazbo zaznavajo politiko kot boj za oblast v najvišjem odstotku (91,3%) /11,11¹, pred njimi so s 100% le obrtniki ali podjetniki, ki zaposlujejo druge, ki pa jih je v vzorcu le 1,9%. Sledijo jim uslužbenci s srednjo izobrazbo (85,9%) /17,4/, obrtniki ali podjetniki, ki ne zaposlujejo drugih (80,1%) /0,9/, najnižji delež znotraj poklicne kategorije pa imajo nekvalificirani delavci (65,3%) /6,0/, polkvalificirani delavci (66,7%) /6,9/ in kmetje (67,8%) /2,1/. Medtem ko v gledanju na politiko kot boj za oblast ni bistvene razlike med spoloma (moški z 82,7% vodijo s 7% pred ženskami), pa starost anketirancev spet kaže na večjo medsebojno povezanost: 80% /21,9/ vprašanih, starih do 30 let, se opredeljuje za politiko kot boj za oblast, v dekadah od 31 do 40 let doseže pritrtilni odgovor najvišji vrh (85,7%) /18,4/, v naslednjih dekadah pa se dosledno znižuje, tako da znaša pri tistih, ki so stari 61 in več let, le še 67,6% /11,2/.

Tabela 2: Politika kot boj za oblast in izobrazba
POLITIKA JE BOJ ZA OBLAST:

	Nedo- konča- na osn. šola	Doko- nčana osn. šola	Nedo- konča- na 3- letna	Doko- nčana 3-letna	Doko- nčana 4-letna	Nedo- konča- na viš- ja, visoka	Doko- nčana višja	Doko- čana visoka	Ni odgo- vora
Popolnoma soglašam	37,4	32,2	31,0	44,0	50,2	58,5	62,7	69,6	50,0
V glavnem soglašam	27,5	33,0	45,2	38,7	34,5	31,7	28,8	23,2	25,0
Skupaj	64,9	65,2	76,2	82,7	84,7	90,2	91,5	92,8	75,0
Total %	5,7	14,6	3,0	22,4	19,1	3,5	5,1	4,9	0,3

N = 1043 = 100%

Politika je spopad posebnih interesov za premoč

Da slovensko javno mnenje zaznava politiko predvsem kot konflikt, je razvidno tudi iz odgovorov na trditev: »Politika je spopad med zastopniki posebnih interesov za premoč«. Število in delež pritrtilnih odgovorov na to vprašanje sta sicer nekoliko nižja (za 9,6%) kot pri prvem, vendar sta še zmerom visoka, saj nekaj manj kot tri četrtine (69,1%) pritrjujejo tej izjavi. Pri tem vprašanju ne gre le za boj za državno oblast, marveč za širše skupinske (in individualne) konflikte v boju za večjo moč predvsem v civilni družbi, a tudi v politični družbi in državi. Gre torej za širše dojetje politike kot distributivne dejavnosti v pomenu »kdo dobi kaj, kdaj, kako«. Politika v tem smislu je tekmovanje za večji delež v materialnem bogastvu, v organizacijski moči, v medijskem vplivu, v interesnih združenjih, v vrhovih strankarskih aparatov, v sami strukturi državnega aparata, v mednarodnih razsežnostih itd. Tu je implicitno veliko bolj poudarjeno sociološko gledanje, saj korenini ta pristop v globljih socialnih strukturah družbe in meri na politiko kot proces. To je mnogoplastno politično dogajanje, v katerem se konstituira tisto, kar francoski politologi radi imenujejo *la vie politique* (politično življenje). Seveda je težko domnevati, da bi vprašani mislili na vse te razsežnosti politike, vendar ostaja temeljno dejstvo, da velika večina zaznava politiko kot dejavnost, ki temelji na

¹ V poševnem oklepaju bomo po potrebi navajali odstotke glede na delež v celotnem vzorcu (N = 1034).

diverzifikaciji interesov in ki ne obsega samo tekmovanja političnih strank za oblast, marveč tudi tekmovanje drugih interesov oziroma interesnih skupin, njihovih predstavnikov za njihov večji delež pri družbeni in politični moči.

Glede korelacije med pogledi na politiko kot spopadom posebnih interesov za premoč in stopnjo izobrazbe obstaja z nebistvenimi odstopanji tesna zveza. Lahko postavimo splošno pravilo, da delež tistih, ki se popolnoma in v glavnem strinjajo s to trditvijo, raste z rastjo izobrazbe. Najvišji odstotek znotraj dane stopnje izobrazbe doseže pri vprašanih z dokončano višjo (88,2%) /5/ in dokončano visoko izobrazbo (85,7%) /4,7/. Najnižji odstotek pa dosežejo anketiranci z nedokončano in dokončano osnovno šolo (50,6 /4,4/ oziroma 52,8%) /11,7/. Če odmislimo relativno nizek delež obrtnikov in podjetnikov v celotnem vzorcu, imajo najvišji delež znotraj poklicnih kategorij uslužbenci z visoko izobrazbo (85,7%) /10,3/, sledijo uslužbenci s srednjo izobrazbo (81,6%) /16,6/ in kvalificirani delavci (72,3%) /15/, medtem ko se za ta odgovor precej manj opredeljujejo nekvalificirani (45,3%) /4,1/ in polkvalificirani delavci (50,9% /5,3/. Kmetje so z 61,3% /1,9/ nekje v sredini. Glede spola v opredeljevanju do tega vprašanja ne obstajajo bistvene razlike, tudi tu vodijo znotraj kategorije moški (71,1%) nasproti ženskam (66,7%). Pač pa je pri odgovorih na to vprašanje eden izmed pomembnih dejavnikov starost: starostne skupine do 50 let zaznavajo politiko kot spopad med posebnimi interesi v višji meri (od 70 do 72%) kot vprašanci nad 50 let (65 do 63%).

Politika kot prizadevanje za skupni blagor

Po dveh tako visokih deležih odgovorov, ki se bolj ali manj odločno strinjajo z izjavo, da je politika konflikt glede oblasti oziroma družbene in politične premoči, nas je moralo tem bolj zanimati, kako reprezentativen vzorec Slovencev gleda na politiko, ki je zamišljena predvsem kot dejavnost, usmerjena k uresničevanju občega interesa, skupnega dobrega (*bonum commune*), javne blaginje, skupnih interesov itd. Če si ponovno ogledamo tabelo 1, takoj vidimo, da je delež tistih, ki zaznavajo politiko v tem pomenu, izrazito manjši kot delež prvih dveh obravnavanih skupin. Trditvi: »Politika je prizadevanje za skupni blagor in temeljne vrednote« pritrjuje le dobra 1/4 vprašanih, natančneje takšno trditev popolnoma in v glavnem podpira le 27,9% vprašanih. Z drugimi besedami: kar naj bi bila temeljna teleološka značilnost politike, ki se tudi sama od nekdanje legitimira z občim interesom, ima v percepciji slovenskega javnega mnenja izrazito manjšinski delež. Toda takšna zaznava politike je asimetrična v razmerju do prej obravnavanih dveh primerov tudi z nekega drugega vidika: razmerje med odločnimi in med zmernimi pritrjevalci izjavi, da je politika prizadevanje za skupni blagor, je obratno kot pri trditvi, da je politika boj za oblast: samo 5,8% je odločno prepričanih, da je politika prizadevanje za skupni blagor, preostalih 22,1% pa odpade na zmerne pritrjevalce tej izjavi. Razmerje med prvimi in drugimi je torej približno 2:7. Stališče Slovencev do politike kot skupnega blagra dodatno osvetljuje tudi velik delež negativnih odgovorov: kar 38% vprašancev s tem odgovorom »popolnoma« ali v »glavnem« ne soglaša. Za primerjavo: s trditvijo »politika je boj za oblast« popolnoma ali v glavnem ne soglaša le 5,6%, s trditvijo »politika je spopad posebnih interesov za premoč pa le 6,9%. Torej ne samo, da je tistih, ki se opredeljujejo za trditev, da je politika prizadevanje za skupni blagor, približno trikrat manj kot onih, ki pritrjuje-

jo trditvi, da je politika boj za oblast oziroma premoč, marveč je tudi nikalnih odgovorov pri skupnostno orientiranih percepcijah politike približno 6-krat več!

Najprej lahko ugotovimo, da razlike med izprašanci v tej točki niso visoke (so v razponu od 22,4% do 33,7%). Najvišji delež pozitivnih odgovorov na trditev, da je politika prizadevanje za skupni blagor, znotraj posameznih izobrazbenih stopenj dosegajo tisti z dokončano triletno šolo (33,7%) in nedokončano višjo izobrazbo (31,7%) /1,3/, nekoliko manjši pa anketiranci z dokončano višjo (28,8% /1,6/ in dokončano visoko šolo (26,7%) /1,1/. Najnižje vrednosti dosega povezanost med izobrazbo in pojmovanjem politike v smislu skupnega blagra pri tistih, ki so končali le osnovno šolo (22,4%) /5/ in imajo nedokončano 3-letno šolo (23,8%) /1/. Med poklici se za pojmovanje politike kot skupnega blagra najbolj zavzemajo posamezniki s svobodnim poklicem (50%), le da moramo vedeti, da je teh od vseh anketirancev le 0,1%. Sledijo jim uslužbenci z visoko izobrazbo (32,6%) /4,/, in ljudje, ki niso bili nikoli zaposleni (32,2%) /3,6/, kvalificirani delavci (31,5%) /6,5/, obrtniki ali podjetniki z zaposlenimi delavci (30%) /0,6/, uslužbenci s srednjo izobrazbo (27,4%) /5,5/ in kmetje (25,9%) /0,8/. Znotraj poklicev je najmanj tistih, ki se zavzemajo za politiko kot skupni blagor, med polkvalificiranimi (21,3) in visoko kvalificiranimi delavci (19,2%) /2,2/. Tudi v odgovorih na to vprašanje ni večjih razlik med spoloma, le da moški v nekoliko večji meri (31,9%) pritrjujejo skupnostni zamisli politike kot ženske (24,6%). Še najbolj je razumevanje politike kot skupnega blagra povezano s starostjo anketirancev (tabela 3): čim starejši so izprašanci, tem manj istovetijo politiko s skupnim blagom. Še več: prelomna meja je 30 let: do te starosti jih dvakrat več verjame v skupnostno zamisel politike kot v starosti od 31 do 40 let in kar trikrat več kot v starosti nad 60 let (gl. tabela 3).

Tabela 3: Politika kot skupni blagor in starost anketirancev
POLITIKA JE PRIZADEVANJE ZA SKUPNI BLAGOR:

	do 30 let	31-40	41-50	51-60	nad 60
Popolnoma soglašam	18,5	5,4	5,2	3,4	4,6
V glavnem soglašam	51,8	24,1	18,5	22,8	17,3
Skupaj	70,3	29,5	23,7	26,2	21,9
Total %	9,4	6,4	4,8	3,8	3,7

N = 1043 = 100%

Vrednotenje politike

Čeprav so bila prva tri vprašanja, ki so se nanašala na opredeljevanje do splošnega razumevanja politike, namenjena temu, da ugotovimo, kaj politika je, je težko domnevati, da v odgovorih ni bilo vrednostnih primesi. To je očitno pri odgovorih o politiki kot skupnem blagru, toda prisotno je tudi pri opredeljevanju do politike kot boja za oblast in do politike kot spopada posebnih interesov. Vendar je bilo, kot rečeno, v SJM 1993/1 zastavljeno tudi posebno podvprašanje, ki se je izrecno nanašalo na vrednotenje politike (gl. tabela 1). Takšno podvprašanje je bilo smotrno zastaviti zaradi tega, ker je, sodeč po dosedanjih raziskavah, pa tudi po vsakdanjih opažanjih, nezadovoljstvo s politiko dokaj razširjeno, nekatera znamenja pa kažejo, da se celo povečuje. V tem se Slovenci prilagajamo tipičnim »stari demokracijam«.

Z odgovori na trditev »Politika je umazana zadeva, ki se je poštenjak raje izogiba«, naj bi torej dobili zanesljivejšo zaslombo za oceno, kako Slovenci dejansko ocenjujejo politiko. Pokazalo se je, kar je bilo tudi pričakovati, da ta ocena ni enotna, vendar pa so odgovori tudi potrdili pričakovanje, da je sodba Slovencev o politiki, če sklepamo po odgovorih v vzorcu, pretežno negativna. Kot namreč sledi iz zgornje tabele, 60% vprašanih soglaša, da je politika umazana zadeva, notranja razporeditev med odločne in zmerne zagovornike te trditve pa je 1:1. Negativnemu vrednotenju politike sicer nasprotuje dobrih 15% vseh anketirancev, vendar je takšen delež prenizek, da bi lahko bistveno popravil vrednostni odnos do politike. K premiku ocene tudi ne more prispevati 15% neodločnih in 10% »ne vem« odgovorov.

Razlaga takšnega negativnega stališča Slovencev do politike ima seveda zgodovinske vzroke, povezana pa je tudi z naravo politične dejavnosti in z izkušnjo s politiko. Tukaj bomo najprej skušali kot pri odgovorih na druga vprašanja ugotoviti, kakšna je povezanost med negativnim vrednotenjem politike in nekaterimi značilnostmi vprašanih.

Za tezo, da je politika »umazana pesem«, kot je temu rekel Goethe, so se znotraj posamezne izobrazbene stopnje opredelili predvsem anketiranci s triletno (63,1%) /17/ in štiriletno srednjo šolo (61,7%) /13,9/ in nedokončano triletno (62%) /2,4/, pri čemer je treba upoštevati, da odgovori teh treh izobrazbenih kategorij znašajo kar dobrih 35% v celotnem vzorcu. Še najmanj negativno vrednotijo politiko vprašanci z nedokončano višjo (63,9%) /1,7/, dokončano višjo šolo (54,2%) /3/ in visoko šolo (50%) /2,6/. Če še pogledamo, kaj so vprašanci, ki politiko negativno vrednotijo, po poklicu, ugotovimo, da je med negativnimi odgovori npr. 65% /1,3/ obrtnikov in podjetnikov z zaposlenimi delavci, 64,8% /6,7/ polkvalificiranih delavcev, 61,5 /3/ visoko kvalificiranih delavcev in (61,3%) /1,8/ kmetov, uslužbencev z visoko izobrazbo je 55,6% /6,8/, uslužbencev s srednjo izobrazbo 61,3% /12,5/. Med moškimi in ženskami tudi v odgovorih na to vprašanje ni bistvenih razlik, ženske le z dobrim 1% »vodijo« pred moškimi v negativnem vrednotenju politike. Glede na starostno strukturo vprašancev, ki označujejo politiko kot umazano zadevo, je znotraj starostnih skupin najmanj tistih do trideset let (57,7%) /15,8/, največ pa v starosti od 41 do 50 let (64,9%) /13,1/ in nad 60 let (63,6%) /10,6/. Vmes so kategorije med 31 do 40 let (56,3%) in med 51 do 60 leti (59,1%). Na splošno torej lahko ugotovimo, da imajo mlajši (do 40 let) o politiki boljše mnenje kot starejši.

Sklep

1. Slovenci imajo o politiki relativno slabo mnenje. To izhaja tako iz SJM 1993/1 kot iz drugih javnomnenjskih raziskav.

2. To negativno stališče do politike nasploh potrjuje tudi odnos anketirancev do posebnih vidikov politike na Slovenskem. Ugotavljamo namreč, da močno pada zaupanje v politične stranke; da v večji ali manjši meri pada zaupanje v osrednje politične institucije; da državljani nizko ocenjujejo performanco (uspešnost) državnih organov (z izjemo predsednika republike, vlade RS in Ministrstva za obrambo).

3. Torej se tudi v Sloveniji srečujemo z resnimi znaki tistega, kar nemško govoreči politologi in politiki imenujejo »Politikverdrossenheit« (nejevoljnost nad politiko).

4. Glavni vzroki negativnega vrednotenja politike, ne da bi jih navajali v hierarhičnem zaporedju, so morda v naslednjih okoliščinah:

- splošne značilnosti politike kot posebne družbene dejavnosti, ki ima bolj ali manj že po naravi nekatere »makiavelistične« poteze (raison d'Etat), ki se upirajo vsakdanji moralni zavesti;

- Slovenci nismo imeli lastne države in dolgotrajnejših državniških izkušenj, kar je imelo za posledico, da se je politika v znatni meri kazala kot tuja nadoblast;

- medijsko posredovanje, ki poudarja predvsem spektakelske značilnosti politike, povzroča hitro menjavanje političnih tem, spodriva politične probleme s personalizacijo politike in s tem siromaši javno predstavo o politiki;

- ugledu politike škodijo tudi politični škandali, še bolj pa njihova zavestna izraba v medsebojnih strankarskih obračunih (škandalizacija politike);

- raven politične kulture politične elite v prvih letih tranzicije je v povprečju relativno nizka, zaradi nove komunikacijske tehnologije in načina selekcije vsebin pa postane ta pomanjkljivost hitro dostopna širši javnosti.

Takšna nejevolja do politike je posebej škodljiva, če zajame množice, kar poudarjajo znani politologi tudi za starejše demokracije (Beyme 1994). Moramo dodati, da je razočaranje nad politiko še posebej nevarno za malo in mlado državo, kot je Slovenija, ki šele oblikuje svojo identiteto. Nezaupanje v politiko lahko pasivizira državljane in s tem povzroči politično apatijo in abstinenco. Množična ravnodušnost in razočaranje nad politiko ustvarjata prazen prostor demagoškemu populizmu, ki je že nekajkrat v zgodovini pripeljal do katastrof. Zavračanje politike pa lahko, kot kažejo izkušnje v sodobnem razvitem svetu, odpira vrata političnemu ekstremizmu, ki ima danes predvsem desničarsko barvo (glej Italijo, Francijo, ZRN, Avstrijo in drugod), ki pa bi nujno izzval tudi levi ekstremizem. Dolgotrajnejše množično nezaupanje v politiko in v demokratične politične institucije bi lahko resno oslabilo mednarodno moč mlade slovenske države in ogrozilo njeno ozemeljsko integriteto.

Vendar uravnoteženo branje rezultatov raziskav SJM in tudi raziskave SJM 1993/1 k sreči opozarja tudi na spodbudnejšo presojo odnosa Slovencev do politike in do posebnih vidikov političnega delovanja na Slovenskem. Lahko bi rekli, da tudi zgodovinske izkušnje slovenskega naroda vsebujejo odločilna pozitivna dejanja, ki so prispevala k njegovi več kot tisočletni ohranitvi med velikimi sosedi in ki so na koncu pripeljala v novejšem času do ustanovitve slovenske države. Treba je poudariti, da so k tej pozitivni tradiciji prispevale vse bistvene sestavine slovenske tradicije, od krščanske do socialistične in liberalne. Raziskave SJM tudi kažejo kljub omenjeni pretežno negativni oznaki politike kot »umazane pesmi«, da Slovenci sprejemajo okvire parlamentarnega sistema in strankarske demokracije kljub njihovim slabostim. To se kaže tudi v relativno visokem vrednotenju volitev kot sredstva politične demokracije in kot kanala, preko katerega lahko vplivajo na politične odločitve. Tudi visoka udeležba na dosedanjih vsedržavnih volitvah je konec koncev potrdila, da se Slovenci zavedajo pomena volitev in tudi svoje odgovornosti za oblikovanje slovenske države, katere samostojnost skupaj z narodno identiteto skoraj brez pridržkov podpirajo.

Slovenci dobivajo do politike tudi kompleksnejši odnos. To se kaže v časovni razsežnosti slovenske zavesti, ki se trajno zavzema za pravično ocenjevanje narodnoosvobodilne vojne, a tudi zahteva, da se popravijo vse storjene krivice. Čeprav so vidni tudi znaki nacionalne ozkosrčnosti in nestrpnosti, sicer v nizkem odstotku, vendar prevladuje zavzemanje za odprtost v Evropo in svet. Torej lahko ugotovimo, da se je povečala prostorska razsežnost slovenske politične zavesti.

Slovensko javno mnenje tudi poudarja potrebo po laični naravi politike, kar je posebej razvidno iz njenega odnosa do razmerja med Cerkvijo in političnim delovanjem.

Tudi preizkus SJM na treh različnih pogledih na politiko je pokazal (čeprav le tentativno in približno), da Slovenci realistično gledajo na politiko kot »boj za oblast«; hkrati pa izražajo kritičen odnos, kolikor se takšna politika dogaja kot goli boj za oblast oziroma se v politiki uporabljajo nepoštena sredstva in kršijo pravila postopka. Velik odstotek oznak politike kot umazane zadeve (glede izkušnje v ZDA Meršol 1994, glede splošnih značilnosti politike pa tudi Južnič 1994) verjetno izvira predvsem iz kritičnega odnosa do takšnega »boja za oblast«. Normativni vidik politike pa še jasneje prihaja do izraza v opredelitvah za politiko kot skupni blagor. Za takšno koncepcijo se je sicer odločila le slaba tretjina anketirancev, vendar iz drugih odgovorov na posamezne vidike politike lahko domnevamo, da je takšna normativna predstava o politiki mnogo bolj razširjena. Nadaljnje raziskovanje bi verjetno odkrilo, da je tudi v mnogih odgovorih na trditev, da je politika boj za oblast oziroma boj za uveljavljanje posebnih interesov, skrita ideja politike kot skupnega interesa. Na to nas posebej napelujeta tudi odločno zavračanje političnega partikularističnega strankarskega delovanja in izrazit zagovor nekaterih vrednot, ki implicirajo razumevanje politike kot prizadevanje za skupni blagor (solidarnost, narodna samobitnost, pozitivno vrednotenje koalicijske politike itd.).

Globlje in zanesljivejše spoznavanje odnosa Slovencev do politike zahteva kontinuirano raziskovanje splošnega odnosa Slovencev do politike, ki pa bo moralo poseči tudi v zgodovinsko ozadje in ga dopolniti z mednarodnimi primerjavami.

LITERATURA

- BEYME, Klaus von (1994). »Politikverdrossenheit und Politikwissenschaft«, v: Cl. Leggewie (1994): *Wozu Politikwissenschaft*, Darmstadt, Wiss. Buchges.
- CONNOLLY, E. WILLIAM (1983): *The Terms of Political Discourse*. Oxford, Martin Robertson.
- JUŽNIČ, Stane (1994): »Kultura v politiki in politika v kulturi«, *Teorija in praksa*, 1994, št. 1-2, str. 33-37.
- KRŽIŠNIK, Zvone (1994): *Slovenski politiki izza pomladi narodov*. Ljubljana, Frafra.
- MARKIČ, Boštjan (1992): »Politika in javno mnenje«. *Teorija in praksa*, 1992, št. 1-2.
- MERŠOL, Mitja (1994): »Umazano, umazano še bolj, nato volitve«, *Delo*, SP, 12. november 1994, str. 40.
- PLETERSKI, Janko (1994): »Pravica in moč. Slovenci in država«, *Naši razgledi*, 1994, št. 21, str. 14-16.
- TOMC, Gregor (1993): »Slovenci o politiki in politikih«, v: Adam, Frane (1993): *Volitve in politika po slovensko*, Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- TOŠ, Niko (nosilec projekta) (1987): *Slovensko javno mnenje. Pregled in primerjava rezultatov raziskav SJM 68-SJM 1987*, Delavska enotnost, Ljubljana.
- TOŠ, Niko (ur.) in sodelavci (P. Klinar, B. Markič, Z. Mlinar, Z. Roter, C. Trampuž) (1989): *Slovenski utrip. Rezultati raziskav javnega mnenja 1988-1989*, Ljubljana, FSPN.
- TOŠ, Niko (ur.) (1992): *Slovenski izziv. Rezultati raziskav javnega mnenja 1990-1991*. Ljubljana, FDV-IDV (Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij).

Starejši, religioznost in vprašanje smiselnosti človekovega življenja

V tem prispevku bom poskusila osvetliti in vsaj hipotetično nakazati nekatere sestavine sociokulturnega okolja, ki lahko – ob upoštevanju dejavnikov individualnega razvoja in posebnosti življenjskega cikla – prispevajo k razumevanju večje religioznosti pri starejših. Pri tem se bom omejila na evropski oziroma slovenski prostor.

Starost in religioznost

Izsledki mednarodne raziskave vrednot¹ v začetku osemdesetih in devetdesetih let kažejo, da v zahodnem kulturnem prostoru ljudje s staranjem postajajo bolj religiozni (Halman&Ester 1992, 18). Ta težnja, ki se kaže tudi v drugih delih Evrope in v Severni Ameriki, je očitna ne glede na to, katero mero in kakšno intenziteto religijske usmerjenosti in/ali cerkvene pripadnosti upoštevamo. Izražanje religioznosti in cerkvenosti je močnejše pri starejših, pa bodisi da gre za dosledne, sorazmerno trdne vernike in redne udeležence različnih cerkvenih obredov ali tiste, ki so bolj ohlapno povezani s cerkvijo in nedosledno privrženi religijskim razlagam urejenosti sveta in medčloveških odnosov. Ali, »obiskovanje cerkve, priložnostno ali redno, narašča s starostjo pri vsaki skupini ljudi, ki so bili rojeni v tem stoletju« (Toš, 1994, 225).

Večje religioznosti pri starejših ni mogoče pojasnjevati zgolj (ali pretežno) s sekularizacijskimi procesi, temveč je treba upoštevati tudi posebnosti življenjskega cikla in intraindividualne spremembe v vrednotni usmeritvi posameznikov. Kot kažejo psihološke raziskave, s starostjo upada pomen dionizičnih, narašča pa veljava apolonskih vrednot (Musek 1994, 141–142), torej tistih, ki spodbujajo presojanje etičnih vidikov delovanja ljudi in njihovega osebnostnega razvoja. Domnevamo lahko, da je s tem – glede na tradicionalno religijsko utemeljevanje moralnosti – povezana tudi večja nagnjenost k religioznosti.

Razumljivo je, da v okoljih, kjer potekajo sekularizacijski procesi², praviloma ne gre za linearno povezavo med starostjo in povečevanjem religioznosti. Tako je npr. raziskava na Nizozemskem leta 1990 (Steggerda 1993, 18) pokazala, da so kategorije ljudi obeh spolov najbolj oddaljene od religije in cerkve v aktivni dobi svojega življenja. Podobna težnja je opazna tudi v Sloveniji, kjer »nižjo stopnjo religioznosti nasploh kažejo pripadniki starostnih skupin od 25–45 let starosti, torej v obdobju življenjskega in profesionalnega vzpona« (Toš 1994, 224).

* Dr. Maca Jogan, redni prof. na FDV.

¹ V okviru World Value Survey je bila v začetku osemdesetih let (1981, 1982) in v začetku devetdesetih (1990) izvedena raziskava v zahodnoevropskih državah. Pregled je v Zulehner in Denz (1993, 2). Svoje ugotovitve sta L. Halman in P. Ester oprla na podatke v desetih državah: Francija, VB, ZRN, Italija, Španija, Nizozemska, Belgija, Danska, Severna Irsko. V devetdesetih letih so bile v to raziskovanje vključene še druge (»vzhodne«) države. V Sloveniji je bila v okviru SJM 1992/1 opravljena Mednarodna raziskava vrednot (februarja 1992) na RI FDV pod vodstvom N. Toša.

² Po Halman&Ester (1992, 11) se je v osemdesetih letih v vseh opazovanih zahodnoevropskih državah nadaljevala sekularizacija (merjena glede na več kazalnikov religioznosti in cerkvenosti).

Da bi razkrili razlike v religijski usmerjenosti med starejšimi in mlajšimi, bomo – na podlagi mednarodne raziskave vrednot – primerjali podatke za kategoriji starih dvajset in šestdeset let (po Zulehner in Denzu 1993, 220) glede na samoopredelitve religioznosti. Kakšno je stanje v Sloveniji v letu 1992, kaže razpredelnica št. 1.

Razpredelnica 1: Samoopredelitve religioznosti glede na starost v Sloveniji 1992

Tip religioznosti	Stari dvajset let	Stari šestdeset let
Religiozen	48,8%	66%
Nereligiozen	21%	15,3%
Ateističen	4,9%	4,7%
Neodločen	25,4%	14%

Zanimive so primerjave razlik v religioznosti glede na starost z nekaterimi drugimi okolji. Če upoštevmo – denimo – Italijo, so (po istem viru) ustrezni deleži pri kategoriji dvajsetletnih: 71, 8%; 16,6%; 3,2%; 8,3%. Pri kategoriji šestdesetletnih pa so ti deleži: 87%; 8,1%; 1,9%; 3,1%.

Drugačen položaj je na Češkem, ki je med najbolj sekulariziranimi družbami v Evropi (Kerševan 1994, 245). Ustrezni deleži pri dvajsetletnih so: 17,8%; 68,2%, 3,5%; 10,5%. Pri šestdesetletnih pa so takšni deleži (ne)religioznosti: 62,7%; 24,4%; 4,4% in 8,5%. Medtem ko je v Sloveniji in Italiji podobno obsežen intergeneracijski odliv pri religioznih, je ta odliv pri češki populaciji izjemno obsežen. Če primerjamo še podatke za Poljsko, ki je sicer po religioznosti na prvem mestu med evropskimi državami (Kerševan 1994, 245), vidimo, da je tu intergeneracijski odliv praktično zanemarljiv: delež religioznih med dvajsetletnimi (94,5%) je namreč zelo blizu deležna religioznih med šestdesetletnimi (98,3%).

Razlike v religioznosti glede na starost so v Sloveniji sorazmerno stalne, o čemer pričajo podatki raziskovanja SJM v letu 1978 (Kerševan 1982, 235). Čeprav takratna tipologija (ne)religioznosti ni povsem enaka tej iz začetka devetdesetih let, je vendarle uporabna za primerjavo. Primerljivosti tudi bistveno ne krni nekoliko spremenjena starostna meja. Stanje konec sedemdesetih let kaže razpredelnica št.2.

Razpredelnica 2: Samoopredelitve religioznosti glede na starost v Sloveniji 1978

Tip religioznosti	Stari pod 25 let	Stari nad 60 let
Veren	34,9%	65,3%
Nereligiozen	50,2%	26,7%
Neopredeljen	14,9%	8,0%

Očitne razlike glede na starost kažejo tudi podatki o udeležbi pri cerkvenih obredih. V letu 1978 je med starimi 60 in več let 24,9% tistih, ki redno obiskujejo cerkvene obrede, pri mlajših od 25 let pa je ustrezni delež 12%. Nikoli pa ne obiskuje cerkvenih obredov 40,4% starejših in 63,1% mlajših.

Glede na neenakomerno spolno sestavo kategorije starejših je treba omeniti še eno splošno značilnost, ki pomaga pojasniti večjo religioznost starejših. Po podatkih mednarodne raziskave vrednot so v vseh evropskih družbah (ter v ZDA in v Kanadi) – ne glede na stopnjo sekularizacije in kulturnozgodovinske posebnosti – ženske bolj religiozne kot moški (Zulehner in Denz 1993, 203). Razlike v religioznosti (po samoopredelitvi) glede na spol v začetku devetdesetih let v Sloveniji (in primerjalno na Poljskem ter na Švedskem) kaže razpredelnica št. 3.

Razpredelnica 3: Samoopredelitev religioznosti glede na spol v Sloveniji (Poljski/Švedski) v devetdesetih letih

Tip religioznosti	Moški	Ženske
Religiozen	54,9% (94,1%/25,3%)	65,6% (97,4%/35,1%)
Nereligiozen	18,4% (3,9%/66%)	12,6% (2,2%/60,3%)
Ateističen	7,5% (2%/8,7%)	6,4% (0,4%/4,7%)
Neopredeljen	19,3% (0%/0%)	15,4% (0%/0%)

Te podatke o spolni razliki glede religioznosti v Sloveniji je zanimivo primerjati z meritvami v letu 1978 (ob upoštevanju omenjenih razlik v tipologiji religioznosti), ker nam pokažejo tudi (spolno neenako) spreminjanje usmeritve (desekularizacijo). Razlike v religioznosti glede na spol v Sloveniji v letu 1978 kaže razpredelnica št. 4.

Razpredelnica 4: Samoopredelitev religioznosti glede na spol v Sloveniji 1978

Tip religioznosti	Moški	Ženske
Religiozen	39%	52%
Nereligiozen	47%	38%
Neopredeljen	14%	10%

Tudi nekateri drugi kazalniki kažejo na večjo religioznost žensk v Sloveniji. Tako je npr. po podatkih iz mednarodne raziskave vrednot leta 1992 (SJM 1992/1, N=1035) za 38,1% žensk in za 30% moških Bog pomemben v njihovem življenju.³ Med 54,9% vseh anketirancev, ki verujejo v Boga, je 56,9% žensk in 43,1% moških. Med tistimi, ki verujejo v posmrtno življenje (23% vseh anketirancev), je 58,4% žensk in 41,6% moških. Med tistimi, ki verujejo v pekel (14,4% vseh anketirancev), je 57% žensk in 43% moških. Več žensk (57,9%) kot moških (42,1%) je tudi med tistimi (25% vseh anketirancev), ki verujejo v nebesa. Tudi verovanje v greh (40,5% vseh anketirancev) je močnejše izraženo pri ženskah (55,1% kot pri moških (44,9%)).

Po isti raziskavi je med tistimi (21,2% vseh anketirancev), ki soglašajo s stališčem »Življenje ima smisel le zato, ker obstaja Bog«, 61,6% žensk in 38,4% moških.⁴ Podobna je razlika v strinjanju s stališčem »Smrt ima smisel le tedaj, če verjameš v Boga«. Od tistih, ki se strinjajo s tem stališčem (18,5% vseh anketirancev), je 63,4% žensk in 36,6% moških. Podobno je med tistimi (19,1% vseh anketirancev), ki se strinjajo s stališčem »Po mojem mnenju imata žalost in trpljenje smisel le tedaj, če verjameš v Boga«, več žensk (58,6%) kot moških (41,4%).

Mimogrede je treba opozoriti, da pa so razlike med spoloma zelo majhne ob strinjanju s trditvijo »Če si živel svoje življenje, je smrt naraven zaključek tega«, s katero se strinja 86,6% vseh anketirancev (od tega je 48,5% moških in 51,5% žensk). V življenju so marsikdaj krize, težave, ki jih mora vsakdo premagovati sam. Pri premagovanju življenjskih tegob pa je spet spolno neenako zatekanje k duhovnim sredstvom, izmed katerih je vera tradicionalno zelo pomembna. Med

³ Do teh deležev sem prišla na podlagi odgovorov na vprašanje (1.38 v SJM 1992/1) »Kako pomemben je Bog v vašem življenju?«. Anketiranci so svojo oceno izražali številčno tako, da je imela 1 vrednost »sploh ni pomemben«, 10 pa, da je »zelo pomemben«. Deleže od 6-10 sem upoštevala kot »pomemben«. Kjer ni posebej omenjen drug vir, so vsi podatki, ki jih navajam, iz te raziskave (ki je podlaga tudi za Zulehner-Denzove razpredelnice).

⁴ Kot ugotavlja M. Kerševan (1994, 249), so religiozni odgovori na vprašanje o smislu sicer povsod v Evropi v manjšini. Ob disoluciji dogmatičnih verovanj (Roter 1992, 40) gre torej tudi za disolucijo socialnih naukov cerkve.

tistimi, ki jim »vera daje tolažbo in moč« (42,9% vseh anketirancev), je 60,1% žensk (kar je 48,7% vseh anketirank) in 39,9% moških. Razumljivo je, da se ženske pogosteje kot moški zatekajo tudi k molitvi. Med tistimi, ki pogosto molijo (11,9% vseh anketirancev), je 69,1% žensk in 30,9% moških. Med vsemi ženskami pa nikoli ne moli 42,4% žensk in med vsemi moškimi 57,6% moških.

Za nadaljnje presojanje religioznosti pri starejših in smislu je pomemben tudi podatek o vzgoji. Iz iste raziskave (SJM 1992/1) izhaja, da je 74,3% vseh slovenskih anketirancev imelo doma vzgojo v »religioznem duhu«. Med tako vzgajanimi je več žensk (54,2%) kot moških (45,8%). Po podatkih mednarodne raziskave o vernosti in cerkvi (SJM 91/2) pa je celo dobre štiri petine vseh anketirancev (81,4%) izjavilo, da so jih doma vzgajali v smeri rimskokatoliške cerkve.

Kljub takšni vzgoji je v začetku devetdesetih približno ena tretjina odrasle populacije v Sloveniji nereligiozna (Toš 1994, 219; Kerševan 1994, 243). Vendar pa kljub dvotretjinski takšni ali drugačni povezanosti s cerkvijo in religijskimi definicijami urejenosti med vsemi anketiranci (skoraj izenačeno po spolu) prevladuje tuzemsko, v skusljivi svet praktično usmerjeno razumevanje smisla. Tako v mednarodni raziskavi o vernosti in cerkvi (SJM 91/2) 78,6% vseh anketirancev soglaša ali močno soglaša s stališčem »Življenje ima smisel le tedaj, če mu ga daš sam« (vpr. 6.06f). To človeško avtonomno usmeritev lahko razumemo kot potrditve spoznanja, da pripadnost verski skupnosti oz. cerkvi v Sloveniji pomeni predvsem kulturno civilizacijsko identifikacijo (Toš 1994, 220). Opuščanje religijske (mono) usmerjenosti je povezano tudi s povečevanjem strpnosti do »alternativnih« virov za presojanje moralnosti. Po podatkih mednarodne raziskave o vernosti in cerkvi (SJM 91/2) npr. se samo 18,1% anketirancev (in 3,7% močno) strinja s stališčem »Kaj je prav in kaj ni, naj sloni na božjih zakonih« (vpr. 6.21a).

Starejši in (religijsko) definiranje smisla

Presojanje vprašanja smiselnosti človekovega življenja je možno ob določeni količini življenjskih izkušenj; kopičenje izkušenj je vsaj delno povezano s starostjo. Ta individualna duhovna dejavnost se opira na posebne »zaloge vedenja«, ki določajo vsebine in globine presojanja. Kljub sekularizaciji v 20. stoletju je cerkev (katera koli) še vedno nezanimljiv vir za priročne »recepte«, ki pomagajo oblikovati odgovore na vprašanja o smiselnosti življenja.

Ob zavračanju in oženu možnosti, da bi cerkev v sodobnosti posegala v javno politično dogajanje (Kerševan 1994, 253), je sorazmerno močna odprtost do delovanja cerkve zlasti pri duhovnosti. Po izsledkih evropske raziskave vrednot (Toš, 1994: 244) tako npr. več kot polovica (51%) odraslih prebivalcev Slovenije v začetku devetdesetih let prisoja cerkvi poklicanost za ukvarjanje z vprašanji smiselnosti življenja. Podobno usmerjenost (Zulehner in Denz 1993, 22) kažejo npr. Francija (53,3%), Velika Britanija (53,1%) in Belgija (49,3%), medtem ko je na Poljskem bistveno višje pričakovanje o delovanju cerkve na področju duhovnosti (80,4%). Sorazmerno močna navzočnost prepričanij o tem, da je cerkev primerna za ukvarjanje z vprašanji smiselnosti življenja, gotovo ni naključna in tudi ne (le) usedlina preteklih razlag, temveč razumljiva glede na sodobna stališča (npr. v Katekizmu katoliške cerkve), da ni mogoče najti smisla življenja »zunaj ali mimo vere in ljubezni do Boga« (Lah 1994, 327).

Kot smo že omenili, se s staranjem povečuje nagnjenost k presojanju moralnosti in smiselnosti človekovega življenja. Oporne točke pri teh presojah so tudi

pomembnejše prelomnice v življenju. S povečevanjem starosti se (objektivno) zmanjšuje oddaljenost od smrti, ki je z vidika pričakovanj prizadetega posameznika poslednji zemeljski pomemben prehod. Ta je lahko olajšan z vero v nesmrtnost, ki pa je bistvenega pomena za krščansko pojmovanje smisla življenja (Lah 1994, 328). Tradicionalno je za javno obredno obeleževanje prelomnic (npr. zlasti rojstvo, poroka, pogreb) skrbela cerkev. Zato verjetno ni naključje, da je primerjalna evropska raziskava vrednot v začetku devetdesetih pokazala, da je v večini srednje- in vzhodnoevropskih držav »najbolj izražena potreba po verskem obredu ob smrti« (Toš, 1994:238).

V Sloveniji npr. 73,7% odraslih (1992) misli, da je pomembno opraviti verski obred ob smrti (in rojstvu – 73,4% ter ob poroki – 68,9%). Primerjalno navedimo še Poljsko, kjer so ustrezni deleži 91,7%, 93,6% in 94,5% in Francijo (z deleži: 70,4%, 63,2% in 65,6%) (Zulehner in Denz 1993, 18).

V nadaljevanju bom poskusila nakazati možnosti iskanja odgovorov na vprašanja o medsebojni povezanosti večje religioznosti pri starejših, zlasti ženskah in spraševanja o smiselnosti življenja. Seveda je to možno samo ob umestitvi problematike v konkretno zgodovinsko prakso in ob tem, ko poleg bioloških in psiholoških dejavnikov upoštevamo širše družbene določilnice, zlasti (re)produkcijo vzorcev vsakdanjega življenja z vključenimi zamejitvami pravilnosti in pozitivne moralnosti.

Pojasnjevanje večje religioznosti pri starejših navadno upošteva različne psihične determinante (kot npr. občutek odpisanosti, izključenosti, obremenjevanja, stopnjevanje značajske lastnosti, upadanje samozaupanja, strah pred končnostjo – bližina smrti itd.), somatske (zmanjševanje telesnih zmogljivosti in očarljivosti, degenerativne in druge bolezni) in kulturno-socialne (krčenje družbenega prostora, zmanjševanje družbenih vlog – zlasti poklicne, redčenje stikov, povečana osamitev itd.). Zdi se, da ni dovolj pozornosti namenjene vsebinskim vidikom pomenkega okolja, zato bomo v nadaljevanju usmerili zanimanje prav k tej razsežnosti religijske (cerkveno institucionalno varovane) določilnice.

Pri tem bomo izhajali iz predpostavke o človeku kot večdimenzionalnem bitju, ki deluje kot razumsko, smiselno bitje, torej s ponotranjenimi predstavami o ciljnih in načinih svojega mišljenja, delovanja in obnašanja ter čustvovanja. Na potrebo po takšnem izhodišču opozarjajo tudi nekateri drugi, npr. P. Schotsmans (1991, 23), za katerega je človek želja po smislu.

V ospredje pojasnjevanja nedvomno sodi eno od ključnih vprašanj slehernega človeškega bivanja, namreč vprašanje individualne redefinicije (družbeno zamejenega in posredovanega ter varovanega) smisla življenja v spremenjenem individualnem (telesnem in psihosocialnem) položaju starejšega človeka. To pa pomeni, da se moramo vprašati o tem, kakšne so bile primarne določilne smiselnosti človekovega življenja, torej tiste, ki so bile podlaga za človekovo delovanje v mlajši dobi.

Ker tudi religiozna prepričanja ne obstajajo po sebi, kot nekaj naravnega, se moramo vprašati, koliko so v samem religijskem definiranju smisla človekovega bivanja že vključeni spodbujevalni mehanizmi, ki zagotavljajo blizkost prav temu definiranju smiselnega življenja posameznika. Izhajamo namreč iz prepričanja, da je delujoče človeško bitje praviloma smiselno, razumsko usmerjeno in da mora v vsakdanjem življenju imeti pojasnjena vprašanja, zakaj in čemu ter kako (naj) deluje. Ta pojasnila so še posebej praktično pomembna, ker vsako človeško bitje deluje v svetu z omejenimi in neenakomerno razporejenimi dobrinami in vlaganji v pridobitev dobrin in da prav zaradi tega nastopa stalna potreba, da se ta neena-

komernost možnosti za življenje ustrezno opraviči in predstavi tako, da spodbuja tiste, ki morajo omogočati obstoj vseh, da se prilagodijo in delujejo v vsakdanjem življenju. Zelo pomembno vprašanje je, kdo oblikuje te razlage, kakšne so in kako se prenašajo.

Nadaljnje izhodišče je prepričanje, da tudi dejansko naravni pojavi (rojstvo, rast, smrt) vstopajo v človeško zavest kot določene interpretacije in da tudi podaljševanje zemeljskega bivanja z zunajzemeljskim v interpretacijah ni namenjeno drugemu kot uravnavanju človekove dejavnosti v zemeljskem območju in v času življenja.

Kot smo videli iz podatkov empiričnega raziskovanja, je večina (starejših) ljudi v Sloveniji imela religijsko vzgojo in se je oblikovala pod vplivom zapovedi o pravilnosti (kaj je prav in kaj ni), kot jih je določala Katoliška cerkev. Ključna značilnost te drže pa je bila izoblikovati ljudi, ki bodo bogaboječi, ki bodo pri vsakdanjem ravnanju upoštevali, kar velewa božji načrt. Človeku je bila z vzgojo odvzeta njegova avtonomija, da bi postal čim bolj pokorna »ovčica cerkve« (Jogan, 1986). Takšna usmeritev se ni prenašala le v neposrednem cerkvenem delovanju, temveč tudi v drugih medijih (npr. v šolah in v množičnem tisku, Jogan 1991). Glavni navezni okvir, vir za vrednotenje posameznikovih dejanj in obnašanj, za prisojanje časti (moralne nagrade) je bilo delovanje, ki je ustrezalo božjemu načrtu.

Da bi lahko dosegla ta cilj, je religijska razlaga urejenosti medčloveških odnosov (in sploh sveta) omejenemu svetu dobrin in zemeljskemu bivanju ljudi nadredila nadzemeljsko območje, kamor je postavljen božji načrt (ki pa velja kot zapoved, zapovedovalna in urejevalna instanca za zemeljsko sfero). Temu, kar je lahko vsakdo skušal s svojo praktično dejavnostjo, je kot višje merilo za nižje dejavnosti določila tisto, česar ni mogel nihče skusiti drugače kot le v mislih in prepričanjih. Nihče ni mogel sam preveriti, ali obstajajo nebesa ali ne; vsakdo pa je bil poučen, da je vera v Boga in njegov red pogoj za to, da je človek sploh priznan kot pravi človek.

Torej je bilo s pomočjo nepreverljivega ustvarjano ravnanje ljudi, ki je bilo nadzorovano in neposredno sankcionirano. Zlasti je (bil) prepričljiv sklop negativnih sankcij (kazni) za neposlušnost. V podobi hudiča in/ali pekla so bile nakopičene tiste lastnosti in takšna trpljenja, ki jih nihče ne bi mogel sprejeti. Zaradi tega odpora je bil posameznik pripravljen sprejeti (manjše) zemeljsko trpljenje – predvsem tisti, ki ga je moral, ki ni temu (zaradi položaja) mogel uiti.⁵ Nasprotno pa so bile v nebesih same pozitivne lastnosti – nebesa, prostor za pozitivno nagrajene, so interpretirana kot sončna stran družbene urejenosti (obilje, »kraljestvo«, užitki). Ampak ta pozitivna nagrada je dosegljiva samo ob sprejemanju vseh zapovedi na zemlji, ob poslušnosti vseh avtoritet (božje, vladarske, očetove). In samo ubogljivo obnašanje je bilo označeno kot razumno, pošteno, pozitivno, moralno – smiselno. Že sama misel na upor pa je bila označena kot najhujše zlo, nemoralnost in v pogubo vodeča (Jogan, 1991).

Stroge zapovedi za zemeljsko življenje, ki jih je moral človek spoštovati, da bi bil sploh priznan kot normalno in pozitivno moralno človeško bitje, pa so bile še posebej diferencirane po spolu. Ta interpretacija je temeljila (oziroma temelji, saj je v najnovejših uradnih dokumentih Katoliške cerkve to očitno – Jogan, 1990, 93–116) na dualističnem načelu tako, da so pozitivne in zahtevane lastnosti moškega spola (samostojnost, borbenost, napadalnost, avtoritativnost, razumsko delo-

⁵ Zaradi naravnih reprodukcijskih zmogljivosti so ženske vsekakor bolj ujete v ta krog zapovedi, prepovedi, nagrad in kazni (ki so bile vedno moško določane).

vanje, nečustvenost itd.) negativne, če bi jih hotele sprejeti in se po njih ravnati ženske. Te pa so morale biti čim bolj podobne liku Device Marije (poslušne, skromne, skrbne, disciplinirane itd.), katere glavna lastnost je ljubezen do trpljenja. Poveličevanje ženske kot matere in vzgojiteljice je v bistvu v veliki meri nadomeščalo primanjkljaje, ki jih je večina žensk doživljala v zemeljskem vsakdanjem življenju.

Smrt, ki je naraven pojav, je v religijski razlagi dobila izjemno pomensko obremenitev: to je trenutek prestopa v tisti drugi svet, kjer se doseže bodisi večno pogubljenje bodisi večna sreča.⁶ Misel na smrt potem nastopa obložena z različnimi pričakovanji prihodnjih kazni in/ali nagrad in deluje od zotraj kot individualni urejevalnik presojanja in obnašanja. V tem okviru je mogoče razumeti tudi strah pred smrtjo (npr. Južnič, 1991, 14) kot produkt religijske razlage in verske vzgoje ter kot pogoj za sprejemanje zapovedi vsakdanjega življenja. In ker sta duša in telo v hierarhičnem medsebojnem razmerju glede veljavnosti in umrljivosti, je treba spoštovati predvsem višje zapovedi, ki omogočajo večnostno bivanje. S tem se sklene definiranje smisla za časovno in prostorsko ter socialno diferencirano (nižje) zemeljsko bivanje ljudi.

Seveda je takšna drža lahko obstajala v vsakem posamezniku kot plod vzgoje, zato pa je bila toliko bolj poudarjena vloga matere kot vzgojiteljice, kajti prav ona je (bila) odgovorna za pravilno (=bogovšečno in v skladu z božjim načrtom) vzgojo. Ni tedaj naključno, da je stalno poudarjena večja bližina ženske (matere) z Bogom, Stvarnikom in da je tudi najhujše zlo, če mati/žena zataji to zvezo. In ker sta (bili) zahtevani (in dokler sta prevladovali) ženska nesamostojnost in domesticiranost v eksistencialnem pogledu, sta pogoj za priznanje pravilnosti spoštovanja teh zahtev in ustanove (cerkve), ki je njihova nosilka ter varuhinja in edino mesto, kamor (zaradi posebne bližine s Stvarnikom) sme ženska zahajati. Tam pa spet dobi navodila, kaj je prav in kaj ni sprejemljivo.

Da bi bili priznani kot moralni ljudje, so torej posamezniki morali ponotranjiti te razlage in tako so si ustvarili lastni sistem vrednotenja svojih ravnanj – vest. Vendar je z religijsko razlago povezana bolj vest kot »notranji prst božji«, manj kot človekova avtonomna (samoza)vest. To, da so v sedanosti starejši bolj religiozni, je pravzaprav razumljivo, saj so se kot človeške osebnosti oblikovali pod strogim vplivom religijskih zapovedi, ob prepričanjih, da bi bilo že nespoštovanje teh pravil nepravilno, bogoskrunsko dejanje (velik greh). Ob tem, ko ljudje s starostjo postajajo vedno bolj ranljivi, se gotovo tudi povečuje občutljivost za pravilnost prehojene poti in s tem tudi za vzorce edine prave (religijsko in/ali cerkveno interpretirane) moralnosti in človečnosti. Občutek skladnosti z definicijami smisla življenja je pomemben pogoj za umirjenost, za zadovoljstvo, ki prinaša užitek ob oženju meja drugih užitkov (npr. kulinaričnega, seksualnega itd.).⁷

Manjša religioznost pri starejših moških je razumljiva in končno tudi posledica same religijske razlage in cerkvene doktrine, ki dajeta temu spolu več samostojnosti in svobode in tolerirata celo večjo oddaljenost od božjega načrta, če je le spoštovanje temeljnih zapovedi božje, nadzemeljske (=moške) in zemeljske (=moške) urejenosti. V tem se končno kaže tudi mizoginost (ženskosovražna drža) religijskih definicij pravilnosti življenja.

⁶ O tem zelo nazorno govori Katekizem katoliške cerkve (iz leta 1992, v slovenščini izšel 1993) na straneh 274–287 (paragrafi 1005–1060).

⁷ V tem smislu lahko tudi razumemo, zakaj se v državah, kjer je raven vernosti najvišja, kaže tudi visoka raven psihološke blaginje, sreče (Toš, 1994, 215).

- BIANCHI, E.C. (1991), Duhovnost staranja. Znamenja, 1991, 5-6:15-21
- HALMAN, L. & ESTER P. (1992), Developments in Religious and Moral Values in Western Europe. Prispevek na First European Conference of Sociology, Vienna, Austria, August 26-29, 1992, 28 st.
- JOGAN, M. (1986), Ženska, cerkev in družina. Ljubljana: DE
- JOGAN, M. (1990), Družbena konstrukcija hierarhije med spoloma. Ljubljana: FSPN
- JOGAN, M. (1991), Družbena konstrukcija identitete glede na spol od konca 19. do konca 20. stoletja na Slovenskem. Ljubljana: FDV (raz. poročilo).
- JUŽNIČ, S. (1991), Občutenje telesa in doživljanje telesnosti. Ljubljana: FDV
- KATEKIZEM katoliške cerkve. Ljubljana: Slovenska škofovska konferenca, 1993
- KERŠEVAN, M. (1982), Cerkvena religioznost v Sloveniji. Maribor: Obzorja
- KERŠEVAN, M. (1994), Religija, Evropa in Slovenci. TIP, let. 31, 3-4:242-255
- LAH, A. (1994), Smisel življenja v navezavi z Bogom in človekom. Bogoslovni vestnik, let. 54, 4:311-329
- MUSEK, J. (1994), Psihološki portret Slovencev. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče
- ROTER, Z. (1982), Vera in nevera v Sloveniji 1968-1978. Maribor: Obzorja
- ROTER, Z. (1992), Premišljevanje o (katoliški) Sloveniji 1992, Slovenski izziv (ured. N.Toš) Ljubljana: FDV-IDV.
- SCHOTSMANS, P. (1991), Življenje kot dopolnitev. Znamenje 1991, 5-6: 22-31
- STEGGERDA, M. (1993), Religion and the Social Positions of Women and Men. Social Compass, let. 40. 1:65-73
- TOŠ, N. (1994), Primerjalne analize religioznosti. Slovenski izziv II, ured. N. Toš. Ljubljana: FDV-IDV (Dokumenti SJM), 205-258
- ZULEHNER P. - DENZ H. (1993), Wie Europa lebt und glaubt. Europäische Wertestudie (Tabellenband). Wien.

European social policy and the role of the university

Introduction

Thank you for inviting me to participate in the opening of the new postgraduate programme in European Social Policy, here at the University of Ljubljana. The University has for the last two years been an active and valued partner in our international network of universities. Professor Svetlik and his colleagues deserve our congratulations, as they take this substantial step forward.

In establishing this programme, we assert the importance of European social policy as a field of study. Of course, governments often subordinate social policy to economic policy; and generous social services presuppose the resources which are provided by economic productivity. But this does not mean that social policy is less important than economic policy.

Indeed, in some important respects economic efficiency and economic policy themselves depend upon the type of social policy which is being pursued. The investment which we make in the education and health of our citizens helps to determine their economic productivity. The facilities which we provide for the care of children and of the elderly help to determine the availability for employment of the working age population. The fairness of the rewards which our society provides and the minimum standards of well-being which we establish help to determine the level of morale and motivation of the population; and hence their commitment to active involvement in the economic and political life of their society.

So social policy is important: perhaps as important as economic policy. But is *European* social policy important? What, indeed, do we mean by European social policy? And why do we choose to organise an international postgraduate programme in European social policy?

European Social Policy

There are at least three answers which we can give to these questions.

Comparing Welfare States

First, European social policy can refer to the different national social policy systems of Europe: and the study of their similarities and differences.

Various social scientists have tried to classify these welfare systems. In recent years, the Danish scholar Esping-Andersen has been particularly influential. He distinguishes different national welfare regimes according to the generosity of the welfare benefits which they provide, their coverage of different sections of the population and the extent to which these welfare benefits protect individual work-

* Dr. Graham Room, University of Bath, Lecture given January 17th 1995 at the University of Ljubljana, Slovenia

ers from the insecurities of the labour market (Esping-Andersen, 1990). On this basis, he distinguishes three types of welfare regime: liberal regimes, where the market remains dominant; social democratic regimes, where the market has been humanised and where substantial social rights are guaranteed; and conservative regimes, where the market is limited not by the egalitarianism of social rights, but by social benefits which are designed to reinforce the traditional hierarchies of status.

It is important to study these similarities and differences between welfare systems because by so doing, we can appreciate the range of choices which are open to our own society, and the extent to which the institutional and cultural legacy of its past limits on the range of this choice. With the Slovene students who are participating in our postgraduate programme, we regularly ask whether Slovenia, in the new political circumstances of the 1990s, is approximating to one or other of Esping-Andersen's welfare regimes, or whether something quite different is emerging here. We want them to use the models, the analytical tools developed elsewhere in Europe in order to analyse the policy options which face their own society.

But of course, such analytical tools must be used with care. Esping-Andersen's scheme of classification is now so much taken for granted, that we are in danger of overlooking its weaknesses (Room, 1994). Esping-Andersen is, first and foremost, concerned with the contrast between liberal societies, where market values reign supreme, and social democratic societies, where social rights protect the individual from the insecurities of the market place. He is therefore centrally concerned with class interests and with the struggles between employers and trade unions, and parties of the right and left. His analytical tools are of reduced relevance to societies where class interests have not been so uniquely important for patterns of stratification, community formation and political order.

By giving a privileged position to class-based actors, his analysis tends to disregard other social and political actors, except as secondary influences. One example is provided by the churches. In many European countries the Churches and their associated welfare organisations have long been powerful; other social actors, including political parties and government, have been obliged to reach an accommodation with them. Social welfare services remain to a considerable extent under their control. Moreover, it would be wrong to see the Church, as some writers have done, as invariably a conservative force in the development of social welfare. The expansion of social rights should not be seen as being necessarily and uniquely the task of the trade unions and their social democratic allies: a wider range of political actors can be mobilised in this endeavour.

In short, it is not enough that our postgraduate should be aware of the analytical tools which are available within the literature on comparative social policy. What is also necessary is that they should be able to recognise the limitations of those tools and to develop analytical frameworks more appropriate to the new social institutions which are emerging, in particular within the countries of central and eastern Europe.

Supra-National Social Policy

A second answer to the question, what is European social policy and why is it important, is that European social policy is the supra-national social policy of the

European Union. The doctrine of subsidiarity means that social policy remains largely the prerogative of national governments; nevertheless, the EU institutions have an important and growing role in establishing common standards of social provision and in promoting mutually consistent systems of welfare.

This has been a central concern of the European Commission during recent years. For example, during 1992, the Council of Ministers of the EU approved a recommendation on the convergence of national social welfare systems and the adoption of common standards (European Commission, 1991b). This convergence was said to be necessary for two reasons. First, in order to ensure that differences between national social welfare systems do not undermine the functioning of the Single Market: for example, Member States must not be allowed to use low standards of social provision as a means of gaining an unfair competitive advantage. Second, convergence in social policies is said to be important because the social problems which these welfare systems face are converging: for example, the problems of an ageing population and rising numbers of single parent families. Accordingly, the Council of Ministers set out certain common standards for national social welfare systems and called upon the European Commission to monitor progress towards these standards.

Standard-setting of this sort is important. However, we must recognise that although this may appear to be a neutral, technical matter, it can in fact involve important political judgements. First, it is too easy for the European Commission to assume that the social problems which we face are becoming more and more similar (Room, 1994). It is just as important to notice the divergences in the social conditions which our social protection systems will be facing during the 1990s and beyond. European economic integration may even increase these divergences. To judge by the European Commission's own studies of the prospects for industrial performance in different member states, divergence in economic performance seems likely (European Commission, 1989, 1990, 1991a). And for social protection and employment policies also, therefore, the problems faced by different Member States may diverge: in particular in relation to unemployment, training and labour market re-insertion.

But even if the social problems faced by our social protection systems were to converge – something which cannot be taken for granted is it so obvious that the national social protection policies which deal with them should also converge? Surely the political task is to identify the range of alternative policy responses which will be possible for each member state, without having serious negative consequences for the working of the Single Market; and where there are negative consequences, to identify on whom they will fall?

I repeat: standard setting is important, but the definition of standards is as much a political as a technical task. Social problems and policies may be converging, but this can be overstated. If we forget this, we will tend to hide from ourselves the range of political choices which are open to us as societies. For the moment, however, the European Commission, with its considerable resources for steering research and political debate, is a major institutional sponsor of the convergence agenda. Of course, it is easy to understand why the Commission should adopt this position. By presenting its social policy proposals as being the technical requirements of the Single Market, it can deflect criticism from such governments as my own, who are too ready to assert that the Commission wants only expand its political power.

I hope that our postgraduate students will, in general, take a positive view of

European cooperation and that some of them will play a significant part in it as citizens and political actors during the coming years. However, I hope, no less, that in considering the European Commission's proposals for policy convergence and for common standards, they will maintain a healthy scepticism, and will seek to demystify the apparent technical consensus as to what those should be. This will be particularly important for potential new member states such as Slovenia, which will be faced with the impressive weight of existing EU legislation and may be expected to embrace uncritically the common standards and policy objectives which this legislation embodies, as a precondition of their entry.

European Welfare Market

There is a third answer to the question, what is European social policy and why is it important.

I do not need to remind you that it is no longer appropriate to think of the State as being the only actor in social policy. Various scholars, in western Europe as well as in central and eastern Europe, have tried to shift our attention to the so-called "mixed economy of welfare". A variety of governmental and non-governmental actors cooperate and compete in the provision of welfare, and the State increasingly limits itself to the role of regulator and financier.

These actors now find themselves operating in a European, rather than just a national context. And, just as the Single European Market presents business enterprises with new opportunities and competitive pressures, the same goes for welfare providers. So the third answer to the question, what is European social policy and why is it important, is that a Single European Welfare Market is now developing and is shaping the provision of welfare in the various member states of the provision of welfare in the various member states of the European Union.

What patterns of growth and decline can be expected for welfare providers, to parallel the changing fortunes of industry? And what specific strategies of competition, cooperation and conflict are welfare providers adopting, in response to these opportunities and threats? We need to answer these questions, if we are to understand the ways in which the Single Market is re-shaping the welfare regimes of western Europe and the social rights which they provide.

Research on these questions has barely begun, at least within my own country. Researchers at the University of Kent, in the extreme south-east of England, have been exploring with the local authorities the opportunities for cross-border trade in welfare services between Kent and north-east France, the region around Calais (Swithinbank, 1991). Perri 6, one of my colleagues at Bath, has been building theoretical models of the incentives and disincentives to such cross-border trade. Jon Kvist, a Danish scholar who visited my university in 1994, has been researching the private pensions industry, its response to the new European market in financial services and the consequences for national pensions systems.

We need to continue this research. Market competition does not necessarily produce an optimum allocation of resources and services, nor is it always a recipe for efficiency. The development of the Single European Market may produce more intense competition between welfare providers as well as between businesses: but for the moment at least, it is unclear whether the result will be to strengthen or weaken social rights at a time of treater economic insecurity. To analyse this mixed

economy of European welfare must be one of the tasks in which we train our postgraduates.

The Role of the University

So far, I have tried to answer the question: what do we mean by European social policy and what is its importance? It has become less and less possible to conceive of social policy in one country, or to study it without reference to the wider European experience.

I now want to consider what are the implications for our universities, which, to an increasing degree, find themselves obliged to define their strategies in European terms. These implications are three-fold, and they broadly parallel the three answers which I gave to the question, what is European social policy. I will illustrate what I say by referring to our own postgraduate programme.

The University in the European Education Market

I have already referred welfare market that is coming into existence and the strategies of competition and cooperation which different welfare providers may adopt. Likewise, to an increasing extent universities find themselves competing within a European education market: Competing for research funds and for students. They can no longer define themselves as primarily national institutions. Nevertheless, the European dimension remains to some extent subordinate to their national preoccupations, at least my own country. Let me explain.

British universities are intensifying their efforts to secure European Commission funding: not only for their research, but also for programmes of student exchange and curriculum development. The funds themselves are of course welcome. But this is not the sole, or even the primary reason for initiating these programmes. A university's reputation at home depends, increasingly, on the extent to which it has a European image. Students expect that the university which they attend will have a European strategy; and universities are therefore using their cross-national links, for example through the ERASMUS and TEMPUS programmes of the European Commission, to advertise their European credentials to students. The presence of students from elsewhere in Europe demonstrates to potential domestic applicants the European credit-worthiness of the university in question. Similarly, industrial enterprises which come to us for research and consultancy services also expect us to match their own interest in Europe. Participation in European research networks, including those supported by the European Commission, validates a university's claim to be able to serve European industry.

To be more precise: I enjoy travel and I am pleased that Ljubljana University is participating in our programme. However, the reason why I devote a considerable proportion of my time to this postgraduate programme is that it enhances the credentials of my own institution. I hope that analogous benefits will accrue to the University here in Ljubljana, and to the Faculty of Social Sciences, because without this, there is insufficient incentive to long-term collaboration.

As universities compete and cooperate with each other in the European education market, it will be necessary for them to negotiate common standards. Otherwise, students and employers will be unable to make sense of the various qualifications and programmes of study which are available and collaboration between universities will be impossible. However, as I suggested earlier, the negotiation of common standards is by no means a merely technical matter – whether conducted under the auspices of the European Commission, or privately between individual universities.

When I speak of common standards I refer, first, to the titles which we give to the qualifications which we award. Titles may be similar in several countries, even where the level of attainment required of students differs. Secondly, I refer to the quality of the learning experience which we offer to students. The mere fact that students in different university systems may spend the same number of years on their studies does not necessarily mean that the learning experiences were of the same quality, nor therefore that the skills and understanding that students acquire are at the same level.

Within our own postgraduate programme, we have only to some extent dealt with these common standards. The title of the degree – Masters Degree in European Social Policy Analysis – is of course common. However, some of the participating universities are based in countries – Spain, Portugal and Greece – where the Masters Degree is an unfamiliar qualification; and some of them have until now failed to secure the authorization required from the relevant national authorities. The students from these universities have accordingly been receiving the Masters Degree from Bath, as a transitional arrangement.

What about common standards of teaching – of the learning experience which we offer to students? We have an agreed curriculum; we have common procedures for assessing students; we have common procedures for obtaining student feedback on the teaching we provide. Nevertheless, I suspect that as our programme develops, we will need to be more explicit as to the quality of teaching that each university provides and be less reticent about criticising each other.

I repeat, however, the definition of common standards is in part a political matter. I have already mentioned that the title of the degree which we award – the Master's degree – is unfamiliar in some of the countries involved. The methods of assessment which we use also draw more on some national traditions than others. It may well be that in different countries and universities, there will be differing views of what counts as a high quality learning experience. The danger is that the definitions used by the more intimidating academic cultures of northern Europe will unthinkingly prevail; and that indigenous forms of analysis and training within those subordinate countries will be disregarded, unless specific countervailing action is taking.

Making Sense of Diversity

This brings me to the third and final set of implications for the universities of the Europeanisation of their environments. Our universities are rooted in different academic regimes which themselves are the products of political and cultural struggles over long periods. As we seek to modernise our universities we must not

neglect this diversity, but use it as a positive resource in the education which we provide to our students. But of course, this may seem a mere platitude, with which no one could possibly disagree. Let me therefore refer to some of the ways in which we seek to respect and use this diversity within our Master's programme.

Seven years ago, when my own university and three others began to plan this postgraduate programme, we were aware that none of us could offer a year-long programme by ourselves. We had neither the expertise nor the resources. Initially, therefore, three of us agreed to host one term each, with students moving from Ireland to the UK to the Netherlands, as the year progressed. Even though the programme has now expanded and matured, we retain this principle of mobility. It allows almost all the universities in our programme to host at least one term and students can thus choose between a wide variety of different academic regimes. Ten students have chosen to spend this term in Ljubljana, while fourteen are in Bath and seventeen are in Ireland. We try to ensure that at each host students make visits to social policy agencies, and do not just read about those agencies, imprisoned on the University campus.

In the future, I hope we can make further use of this diversity. For example, by putting together the diverse expertise of our different universities, we may be able to develop new teaching materials which can be disseminated throughout our network and beyond. We are already preparing multi-media computer-based teaching software, which will help our postgraduates in their studies of European Union institutions: and we expect to be using this with our students next Autumn. I hope that other innovations of this sort can be generated by our programme, which will thus serve as the laboratory, producing and testing new educational techniques in the field of European Social Policy studies.

Conclusion

I have tried to justify European Social Policy as a subject of major importance for our universities: a subject which no university can afford to neglect, if it is to retain the esteem of universities elsewhere. I have indicated how our own Master's programme provides a training in this subject. I conclude by offering my best wishes to Professor Svetlik and his colleagues, the Faculty of Social Sciences and the University, as they develop their own work in this field.

REFERENCES

- EUROPEAN Commission (1989), *Employment in Europe*, Brussels
EUROPEAN Commission (1990), *Employment in Europe*, Brussels
EUROPEAN Commission (1991a), *Employment in Europe*, Brussels.
EUROPEAN Commission (1991b), *Proposal for a Council Recommendation on the Convergence of Social Protection Objectives and Policies*, COM(91)228, Brussels.
ESPING-ANDERSEN, G (1990), *Three Worlds of Welfare Capitalism*, Polity Press, London.
ROOM, G, (1994), "European Social Policy: Competition, Conflict and Integration", in R Page and J Baldock (eds), *Social Policy Review 6*, University of Kent, Canterbury.
SWITHINBANK, A (1991), *Audit of the Implications of Greater European Integration for Kent Social Services*, Kent County Council.
P 6 and J Forder, (1993), "Non-Profit Trade in the European Single Market", paper given at the conference *Well-Being in Europe by Strengthening the Third Sector*, 27-29 May, Barcelona.

DOC. DR. MITJA ŽAGAR.*

Nationality, protection of ethnic minorities and transition to democracy: the case of Slovenia – II.

Ethnic Minorities and Immigrants**

Introduction

There are several interesting developments regarding ethnic relations in Central and Eastern Europe, especially after the dismantling of some former multinational (multi-ethnic) states.

Slovenia is a specific case in this context. Traditionally, it had a good record on protection of ethnic minorities already as the former Yugoslav (socialist) republic. The protection and social position of ethnic minorities in the former Yugoslavia were often cited as positive examples that in spite of some problems by far exceeded the highest international standards, and Slovenia was considered the champion in this context. The Constitution of the Republic of Slovenia (1991) followed these positive traditions and tried to translate them into a new social situation.

This article examines some main elements of the protection of ethnic minorities in Slovenia and the situation of different categories of immigrants. It presents that Slovenia follows current developments, trends and international standards of protection of ethnic minorities, and also sets some higher standards.

Protection of ethnic/national minorities and immigrants

Almost all modern constitutions define states as one-nation-states, although the ethnically plural structure of their population does not correspond to the traditional concept of (one)nation-states.¹ It is very seldom that constitutions of

* Dr. Mitja Žagar, doc. na FDV.

** This article is based on my presentation »Nationality, Protection of Ethnic Minorities and Transition to Democracy: The Case of Slovenia« at the International Colloquium »Nationality, Minorities and Succession of States in the Countries of Central and Eastern Europe« in Prague, the Czech Republic (22–24 September 1994), organized by the Czech and French Association of International Law, Center of International Law at the University of Paris X – Nanterre (CEDIN), and Council of Europe.

¹ As noted in the first part of my contribution (»Nationality, Protection of Ethnic Minorities and Transition to Democracy: The Case of Slovenia (I) – Nationality and Citizenship«), the concept of the »(one)nation-state« perceives a modern states as a state of a certain nation and a specific mean or even the only mechanism that can realize certain national interests of nations as specific ethnic communities. Although the population of modern states is ethnically plural

states recognize the existence of ethnic pluralism, and only a few of these constitutions establish specific legal arrangements for different types of distinct ethnic communities. Following developments in international law,² some constitutions recognize the existence of ethnic minorities and provide certain (special) minority rights. Special rights of ethnic minorities should assure the existence and development of ethnic minorities, their distinct language, culture and identity, establishment and functioning of their own associations and organizations, and their participation in the process of decision-making within the political system.³

If we compared international law with constitutions and national legislation, concepts of protection of minorities in international documents are often more elaborated; also, international standards of protection of minorities are usually higher than standards in constitutions and/or national legislation of most modern nation-states. (E.g. BARON, 1985; BROLMANN, LEFEBER, ZIECK, eds., 1992; THORNBERRY, 1990; WHITAKER, ed., 1984) The reluctance of governments of some modern states that at least subconsciously still perceive their countries as ethnically homogenous »one-nation-states«, has often slowed or even blocked further development of the protection and rights of minorities in international law. Due to the reluctance and opposition of these states, it is rather unlikely that already existing international standards of protection of minorities will be translated into national legislation of these states anytime soon.

Article 1 of the proposal for the Additional Protocol to the European Convention on Human Rights for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, concerning National Minorities and their Members defines a *national minority* as »a group of persons in a state who (a) reside on the territory of that state and are citizens thereof, (b) maintain long standing, firm and lasting ties with that state, (c) display distinctive ethnic, cultural, religious or linguistic characteristics, (d) are sufficiently representative, although smaller in number than the rest of the population of that state or of a region of that state, (e) are motivated by a concern to preserve their culture, their traditions, their religion or their language.« (Report on an additional protocol on the rights of minorities to the European Convention on Human Rights, 1993: 4–5)

Following the practice in international law, constitutions and national legislation guarantee specific legal status and protection only to *traditional typical*

---

and mixed in reality, »one-nation-states« are still perceived as ethnically homogenous entities. Nation-states are also the basis of the international community that can be defined as the international community of nation-states. (More see, e.g.: DEUTCH, 1970: 22–24; MACARTNEY, 1934: 192–211; SETON-WATSON, 1977)

² The Peace Treaties of Westphalia of 1648 marked the beginning of modern development of rights of religious and ethnic minorities: these treaties introduced the principle of freedom of conscience and religion and the obligation of states to grant toleration and self-government to distinct (Catholic or Protestant) religious communities. (BARON, 1985: 3)

³ Declaration on the Rights of Persons Belonging to National, Ethnic, Religious and Linguistic Minorities (A/RES/47/135) urges states to »protect the existence and national or ethnic, cultural and religious identity of minorities within their respective territories« and »encourage conditions for the promotion of that identity« by the adoption of »appropriate legislative and other measures«. (Article 1) Members of »national or ethnic, religious and linguistic minorities« should »have the right to enjoy their own culture, to profess and practise their own religion, and to use their own language, in private and public, freely and without interference or any form of discrimination«; they should »have the right to participate effectively in cultural, religious, social, economic and public life. »Persons belonging to minorities have the right to participate effectively in decisions on the national and, where appropriate, regional level concerning the minority to which they belong or regions in which they live, in a manner not incompatible with national legislation.« They »have the right to establish and maintain their own associations.« They should also »have the right to establish and maintain, without any discrimination, free and peaceful contacts with other members of their group and with persons belonging to other minorities, as well as contacts across frontiers with citizens of other states to whom they are related by national or ethnic, religious or linguistic ties.« (Article 2)

national (ethnic) minorities. These minorities could be defined as a *part of the nation that as a specific (distinct) and formed ethnic community (group) lives in a territory outside the borders of its nation-state*. Members of certain ethnic minorities are *citizens of a state where they live*. Such a situation is usually a consequence of a *specific historical (political) development* of a certain region. As an additional criterion, the *autochthonous settlement* of such an ethnic minority is usually required. (PETRIČ, 1977: 89–104) In this context, constitutions and most international documents provide (only) for protection and rights of persons, individuals belonging to ethnic minorities. There are only a few international documents and constitutions that explicitly define rights of minorities also as collective rights of these distinct ethnic communities.⁴

If at least a few constitutions and legal systems provide different arrangements and mechanisms of protection and participation of traditional ethnic minorities (e.g. PALLEY, 1982: 6–19; ŽAGAR, 1992a), there is practically no protection for (new) immigrants and immigrant communities. These immigrants came to countries of their current residence relatively recently, although in some cases two, three or more generations ago; they are usually not citizens of a country of their current residence, and therefore do not have rights based on citizenship of this country.⁵ As individuals immigrants without a citizenship have a legal status of aliens or resident aliens, and they enjoy basic human rights that belong to any person regardless of citizenship; as distinct communities their existence is legally not recognized at all. There are a few developments in different international documents (e.g. EC/EU, ILO) and law that are establishing at least some basic protection and social security of migrant workers. Although there is a belief that a protection similar to that of traditional ethnic/national minorities should be provided for immigrants and immigrant communities as new ethnic minorities, it is very unlikely that such a development is possible soon due to objections of most nation-states.⁶ A problem in this context is also they usually live scattered in the territory of the state of immigration; additionally, in larger economic centers there are often members of several diverse immigrant communities with their specific (sometimes conflicting) cultures, needs and interests.

If an immigrant became a citizen of a state of immigration (where he/she resides) by naturalization, he/she as an individual acquires usually all rights that the constitution and legislation of a certain state provide and guarantee to its citizens. As mentioned, states do not recognize officially the existence of distinct immigrant communities and do not provide any special mechanisms for protection of these communities and their members; the fact that an individual becomes a citizen changes nothing in this context. Nevertheless, immigrants with citizenship have all political rights; they can participate in the political process, and try to

---

⁴ E.g. Declaration on the Rights of Persons Belonging to National, Ethnic, Religious and Linguistic Minorities (A/RES/47/135) adopted by the General Assembly of the United Nations on December 18th, 1992 defines rights of persons belonging to minorities mostly as individual rights, although it stresses that »(p)ersons belonging to minorities may exercise their rights, including those set forth with the present Declaration, individually as well as in community with other members of their group, without any discrimination.« (Article 3/1.) The Constitution of the Republic of Slovenia of 1991 (discussed later in this text) is one of a few national documents that guarantees rights of minorities both as individual and collective rights.

⁵ This means that they do not have rights of citizens and especially political rights; thereby, they are basically excluded from political life. They can get these rights only if they become citizens of a country of their residence, which in some cases is extremely difficult.

⁶ See e.g. Community and Ethnic Relations in Europe: Final Report of the Community Relations Project of the Council of Europe, Council of Europe / Conseil de l'Europe, MG-CR(91) 1 final E.

influence decisions important for the preservation and development of the distinct identity, culture and life of their immigrant communities.⁷

Protection of ethnic/national minorities in the Constitution of the Republic of Slovenia

The Constitution of the Republic of Slovenia was adopted by its parliament in December 1991.⁸ This happened after the independence of the republic had already been achieved in the practice, a few days before the already announced official international recognition of independence and sovereignty of Slovenia by the EC took place.⁹ The adoption of the constitution followed the process of its drafting that took more than two years,¹⁰ in which all the important issues – including protection of ethnic minorities in Slovenia – were discussed.¹¹

Based on principles proclaimed by the Declaration on Intents of the Assembly of the Republic of Slovenia and the Basic Constitutional Charter on the Independence and Sovereignty of the Republic of Slovenia, the consensus was reached that the level of the protection of ethnic minorities should not have decreased in comparison with the level of protection of ethnic minorities guaranteed by the amended Constitution of the Republic of Slovenia of 1974. In this context, the »positive concept of protection of ethnic minorities« was enacted by the Constitution of the Republic of Slovenia of 1991 to a large extent.¹² The Constitution recognizes also dual nature of (special) rights of ethnic minorities. They are

---

⁷ In cases of some international integrations, there are some attempts to create a special legal regime for citizens of members states who live in other member states; in this context, they should have the right to participate in local elections and in elections of their local/regional representatives at the level of the international integration (e.g. European Union). (E.g. MEEHAN, 1993)

⁸ The Constitution of the Republic of Slovenia of December 23, 1991, Official Gazette of the Republic of Slovenia, No. 33/1991. The official english translation: Constitution of the Republic of Slovenia, Časopisni zavod Uradni list Republike Slovenije, Ljubljana 1992.

⁹ The adoption of the Basic Constitutional Charter and proclamation of independence and sovereignty of Slovenia on June 25th, 1991 triggered the intervention of the federal army (Yugoslav People's Army) in Slovenia. This was the beginning of the »Ten Days War« in which the federal army failed to take over international border crossings (that were after 1974 controlled by a republic police) due to the successful resistance of Slovenia. This war was followed by the Brioni Agreement (signed on July 7th, 1991) that provided for a six-month period in which the future arrangements in the former Yugoslavia were to be negotiated. Based on the decision of the Presidency of the SFRY the last federal soldier left Slovenia on October 26th, 1991. On January 15th, 1992 the EC countries officially recognized the independence and sovereignty of Slovenia after the six-month period expired and no viable solution was achieved by negotiations.

¹⁰ In a way, this process started in 1989 with the activities on amending of the Constitution of the (Socialist) Republic of Slovenia of 1974 in 1989–1991.

¹¹ Different concepts of the protection of ethnic minorities were presented and advocated in the Constitutional Commission of the assembly/parliament in the process of drafting. Some members claimed that every kind of special protection of ethnic minorities is incompatible with the main basic principle (of liberal democracy) of equality before law, others suggested to implement an absolute reciprocity taking into consideration the position and rights of Slovene minorities in the neighboring countries, while some advocated that (at least) all existing rights of ethnic minorities, their protection and special position should have been guaranteed constitutionally.

¹² The »positive concept« was developed as a theoretical concept based on the classification of human rights into rights of »positive« and »negative status.« The rights of »negative status« entitle their subjects to the protection of the state in cases these rights are violated by the someone else. The rights of »positive status« entitle their subjects to demand certain action from the state to realize them. Taking into account this division, the »positive concept of protection of ethnic minorities and their members« means a special obligation of the state to act in order to assure the realization of special rights of ethnic minorities and their members. The »positive concept« in the constitution and legislation: (i) establishes minorities (as distinct communities) and their members (as individuals) as active and equal subjects in a plural society and its political system, and provides for their participation and decisive role in political decision-making; (ii) requires active role of a state in protection and realization of (special) rights of minorities. The very fact that the state would not act would establish

defined as collective and individual rights of »autochthonous ethnic communities and their members.« As collective rights they belong to ethnic minorities as distinct communities; as individual rights they belong to every member of a certain ethnic minority. Concerning their nature, some of the rights are realized mostly as collective rights while others are realized mostly as individual rights.¹³

The Constitution of the Republic of Slovenia of 1991 followed the mentioned common practice and provided only for protection of autochthonous traditional national minorities. Taking into account the initiatives of the representatives of ethnic minorities in the Constitutional Commission, the constitution replaced the term »ethnic/national minority« with the term »ethnic community« to avoid the possible negative connotations of the use of the term »minority.« (ŽAGAR, 1992: 8)

There are several provisions of the Constitution of the Republic of Slovenia of 1991 that are important for the protection of ethnic minorities.¹⁵ Article 5 provides the constitutional framework of the »positive concept« of the protection of minorities by declaring the active role of the Slovene state in the protection and realization of rights of Italian and Hungarian autochthonous ethnic communities in Slovenia. This article defines also the active role of Slovenia in attending to the welfare of Slovene autochthonous minorities (in the neighboring countries), emigrants and migrant workers, and in promoting their contacts with homeland. Slovene (Slovenian) is declared the official language, but Article 11 enacts that also Italian and Hungarian shall be official languages in those areas where Italian and Hungarian ethnic communities reside.

The main general and special provisions regarding protection and special rights of ethnic minorities are located in Part II. of the Constitution entitled »Human Rights and Fundamental Freedoms«. Besides general provisions on equality before law (Article 14), profession of national allegiance (Article 61), the right to use one's own language and script in official dealings and proceedings (Article 62), the Constitution prohibits and incriminates »[a]ll incitement to ethnic, racial, religious or other discrimination, as well as the inflaming of ethnic, racial, religious or other hatred or intolerance« (Article 63).

Article 64 regulates special rights of autochthonous Italian and Hungarian ethnic communities in Slovenia explicitly stating that they belong to ethnic communities (as collective subjects) and their members (as individuals). They shall have right to use their language and national symbols, to foster economic, cultural, scientific and research activities, their mass media and publishing, and to establish organizations in order to preserve their national identity. Regarding their educational rights, they are entitled to education and schooling in their own languages which includes planning and developing their own curriculae. Statutes shall deter-

---

a violation of the constitution and law by the state and its moral and legal responsibility for consequences. (ŽAGAR, 1992: 10-11)

¹³ E.g.: The right to education in the language of minorities belongs simultaneously to both - to a certain ethnic minority as a distinctive community and to every individual member of such a minority. By establishing of an appropriate educational system this right would be realized as a collective right of a certain minority; by giving the possibility to attend a bi-lingual school or educational program and/or a school or educational program in the language of a minority such a right would be realized as an individual right of every member of a certain minority.

¹⁴ The term »minority« in everyday's language often refers not only to the quantitative but also to qualitative characteristics of a certain phenomenon. The term »ethnic community« in the constitution is politically more neutral, and in a way underlines active and equal social role and position of these communities. For the same reason, the former Yugoslav and Slovene constitutions (of 1974) and official political practice used the term »nationalities« to replace the term »ethnic minorities.«

¹⁵ For the text of these constitutional provisions see: Appendix I.

mine where and how special rights of minorities shall be realized and guaranteed, and also areas in which bilingual education shall be compulsory. The two communities have enjoy the right to foster their contact with their wider ethnic communities and with Italy or Hungary respectively. The Slovene state has the duty to financially and morally support and encourage the implementation of these special rights.

Political participation of both communities at local and national level is guaranteed by the Constitution. In this context, the constitution provides a *minority veto* as an additional mechanism of the protection of minorities in the process of decision-making within political system. (LIJPHART, 1984: 29–30, 35–36, 198–191) Article 64 further states that Italian and Hungarian ethnic communities are guaranteed the right »to establish autonomous organizations in order to give effect to their rights«. At the request of the autochthonous ethnic communities, these organizations may be authorized by the state to carry out specific functions within the jurisdiction of the state; in such cases the state should provide necessary means and resources.

The Constitution enacts also that all special rights of autochthonous Italian and Hungarian community are guaranteed regardless of the number of members of these two minorities.

Article 65 of the Constitution of the Republic of Slovenia of 1991 states that »[t]he status and special rights of Gypsy communities in Slovenia shall be such as are determined by statute.«¹⁶ Roma/Gypsies are considered autochthonous ethnic communities (minorities) in Slovenia, although they have no mother state to exercise special connections with it. The specific way of regulation of the status and special status of Roma/Gypsy communities in the Constitution is conditioned by their specific situation and status.¹⁷ The special statute shall establish an adequate protection and status of Roma/Gypsies and their communities in Slovenia; it has to be drafted and adopted with a direct participation of their representatives to assure regulation that will correspond to their actual situation, interests, needs and wishes.

Article 80 in the Section A. »The National Assembly« of Part IV. »The Administration of the State« guarantees that autochthonous Italian and Hungarian communities shall always be represented directly by one deputy each in the

---

¹⁶ The Roma – Gypsy communities live autochthonously in different parts of Slovenia (most of them in the Prekmurje and in the Dolenjska region). Some of them still live traditionally as travelers and travelling craftsmen (especially in the Dolenjska region and some families also in other parts of Slovenia); some of them have changed their style of living and live in the permanent settlements (mostly in Prekmurje). Their economic and social situation is often very difficult, and there are many social problems (unemployment, breaking of the law, etc.). There are some problems especially with the travelling families and their integration in a certain local community, where Roma (because of their specific way of living) are seen as unwanted invaders who disturb the normal life of the local community. It was an important development when the rights of Roma were included for the first time in the Slovene constitution by Amendment LXVII (67) in 1989, and the Constitution of the Republic of Slovenia of 1991 basically adopted the same text.

¹⁷ Roma/Gypsy communities are relatively small (see: Appendix II.) and very dispersed in the territory of Slovenia; their way of life and settlement makes their situation very different from other autochthonous ethnic minorities. There is a little or almost no sense of common identity among the members of their communities and not much has been done to develop and promote their specific culture; the level of the education among the members of Roma ethnic communities is low, and yet in the last twenty years there have been some attempts to include their language and culture in the educational programs in primary schools in the local communities where they live. Many problems concerning the education of Roma children were connected with the fact that they didn't speak Slovene language, and that they were not traditionally socialized in a way that would be compatible with the one in schools. There are hardly any forms of cultural, social and political integration of this community, and also some of the existing (mostly cultural) associations find it difficult to cooperate; etc. (e.g.: *Romi na Slovenskem*, 1991)

National Assembly – a House of Representatives in the republic parliament. This provision actually establishes direct representation and political participation of these minorities in the legislative process at the national level.

Immigrants and immigrant communities

Members of other former »Yugoslav nations and nationalities« mostly came to Slovenia as economic immigrants from less developed parts of the former Yugoslavia after World War II, and represent some 10% of population of Slovenia. Some of them were to stay temporarily to economically support their families still living in the republic of their origin, but most of them settled in Slovenia where they also brought or founded their families. As mentioned, most of them who had a permanent residency in Slovenia applied for Slovene citizenship (by naturalization) and were given it in a special procedure on the basis of Article 40 of the Law on Citizenship.

As Slovene citizens they enjoy all constitutionally provided human rights and freedoms, among them political rights with the right to assembly and association¹⁸ which enables them to establish organizations and cultural in order to prevent, foster and develop their ethnic culture. They also enjoy the right to use their language and script, express and develop their specific ethnic culture; they may freely express their ethnic identity (but should not be forced to do so), and this should not be any factor of their discrimination.¹⁹

On the other hand, the Constitution of the Republic of Slovenia of 1991 did not establish any special individual or collective rights of immigrants and their communities. Special rights and protection are guaranteed only to autochthonous typical ethnic minorities. This is in accordance with general practice in the world. The status and position of immigrants in Slovenia is actually better taking into account that most of them became citizens of Slovenia.

Citizens of the former Yugoslavia and other foreigners who live in Slovenia and are not Slovene citizens, because they did not apply for citizenship or did not fulfill required conditions for naturalization, are in their legal status aliens. If they acquire a permission for permanent residency they may become resident aliens in accordance with law. They enjoy all the rights that the Constitution and legislation provide for foreigners – including the right to cultural association as one of their individual rights.

Conclusion

If we compared the (special) rights and protection of ethnic minorities and immigrants in the Constitution of the Republic of Slovenia of 1991 with international standards and other constitutions, we may conclude that it follows the highest existing standards and even exceeds them with regard to special rights and protection of autochthonous ethnic minorities.

Nevertheless, there may be a few issues and problems that should be addressed in this context.

¹⁸ See: Article 42 of the Constitution of the Republic of Slovenia of 1991.

¹⁹ See Articles 14, 61 and 62 of the Constitution of the Republic of Slovenia of 1991.

Constitutional standards need to be translated into laws to be fully applicable, which will take some time. Taking into account economic and social problems in Slovenia and the rise of xenophobia in the world, social conditions may not be the most favorable to actually realize and maybe develop existing level of protection. Some problems in relations with neighboring countries may also have a negative effect, as they strengthen those who advocate the principle of reciprocity in protection of minorities – which would in the case of Slovenia mean lower standards of protection of minorities in Slovenia.

In addition to the already mentioned problems of Roma, the factors mentioned in these general remarks will influence also the work on the special statute on the status and special rights of Roma/Gypsy communities in Slovenia.

In the context of protection of autochthonous ethnic minorities in Slovenia, we shall add that there are also some other very small autochthonous minorities in Slovenia, e.g. some autochthonous Croats and Serbs, Germans, Austrians, Jews, Vallach, etc. Although the number of members of these communities is very small (all together a few hundreds) and partly because of that, there will be a need to assure their existence, preservation and development of their culture.

With regard to the problem of immigrants who became Slovene citizens, one could expect that there will be some demands to introduce some special collective rights to preserve and promote their specific cultures and assure their direct political participation. Taking into account general social conditions in Slovenia it is not very likely that such requests will be accepted.

There is no doubt that immigrants and distinct immigrant communities in many ways resemble traditional ethnic minorities (that often emerged as a consequence of migrations themselves). But observing from the global perspective it is not likely that similar level of protection will be developed for immigrants. The existing international standards and level of their protection are rather low, and states are rather reluctant to implement even these standards. (E.g. COSTA-LASCOUX, 1990) It is rather unlikely that even some existing standards and solutions in the protection of traditional ethnic minorities will be applied to protect immigrants and their communities; taking into account some recent developments, practice of states, and growing xenophobia in several countries one might fear that the situation and protection of immigrants in these countries might even worsen.

At the end, we shall stress that *ethnic policy* always has its internal and external dimensions that condition its formulation. In its *internal dimension* ethnic policy is extremely important for democratic development of modern ethnically plural societies. Ethnic tolerance and high level of protection of ethnic minorities are elements of social stability and contribute to strengthening of social pluralism as a precondition of democracy. In its *external dimension* ethnic policy influences *bilateral relations* with neighboring countries with regard to protection of traditional ethnic minorities and also immigrant communities; in this context states often use the principle of reciprocity; states use the issue of protection of ethnic minorities (and also immigrants) in other countries to strengthen their position in negotiations. On the other hand, ethnic policy has its *global dimension* which determines the position and treatment of a certain state in the international community. Ethnic policy and protection of minorities are still considered to be internal affairs of each states, other states and the international community might address these issues and request the implementation and/or fulfillment of certain

minimal standards in the context of human rights.²⁰ These issues may become an important criterion for the international recognition of individual states,²¹ and they will be present also in negotiations on succession of the former Yugoslavia.

Protection of ethnic minorities will be also an issue that will be present in the bilateral relations of Slovenia with its neighbor states – lately especially with Italy.

SELECTED BIBLIOGRAPHY – REFERENCES:

- Salo W. BARON, *Ethnic Minority Rights: Some older and newer trends* (1985), The tenth Sacks Lecture delivered on 26th May 1983; Oxford Centre for Postgraduate Hebrew Studies; Oxford, England, 1985.
- Catherine BROLMANN, Rene LEFEBER, Marjoleine ZIECK, eds., *Peoples and Minorities in International Law* (1992), M. Nijhoff; Dordrecht, Boston 1992.
- Jacqueline COSTA-LASCoux, »Anti-Discrimination Legislation: Belgium, France, Netherlands, Committee of Experts on Community Relations« (1990), (MG-CR (90) 2), (Report prepared by Jacqueline COSTA-LASCoux), Council of Europe / Conseil de l'Europe, Strasbourg 9 January 1990.
- Karl W. DEUTSCH, *Political Community at the International Level: Problems of Definition and Measurement* (1970), Archon Books; USA 1970.
- Arend LJPHART, *Democracies: Patterns of majoritarian and consensus government in twenty-one countries* (1984), Yale University Press; New Haven, London 1984.
- C. A. MACARTNEY, *National States and National Minorities* (1934), Oxford University Press: Humphrey Milford; London 1934.
- Claire PALLEY, *Constitutional Law and Minorities* (1982/1978), Report No. 36, Minority Right Group; London 1982 (First published in April 1978, reprinted in 1979 and 1982.)
- Ernest PETRIČ, *Mednarodnopravno varstvo narodnih manjšin* (The Protection of Ethnic Minorities by the International Law) (1977), Založba Obzorja; Maribor 1977.
- »Report on an additional protocol on the rights of minorities to the European Convention on Human Rights« (1993), Rapporteur: Mr. Worms, France Socialist; Parliamentary Assembly, Council of Europe: ADOC 6742. 1403-15/193-2-E, 19 January 1993.
- Romi na Slovenskem* (1991), Special Issue: Roma in Slovenia – *Razprave in gradivo* (Treatises and Documents), št. 25, Institut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 1991.
- Hough SETON-WATSON, *Nations and States* (1977), Methuen; London; or Westview Press; Boulder, Colorado 1977.
- Patrick THORNBERRY, *International Law and the Rights of Minorities* (1990), Clarendon Press; Oxford, England / Oxford University Press; New York 1990.
- Ben WHITAKER, ed., *Minorities: A Question of Human Rights?* (1984), Pergamon Press; Oxford, New York, Toronto, Sydney, Paris, Frankfurt 1984.
- Mitja ŽAGAR, – »Position and Protection of Ethnic Minorities in the Constitution of The Republic of Slovenia: Basic information« (1992), *Razprave in gradivo* (Treatises and Documents), št. 26–27, Institut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 1992, pp. 5–20.
- »The Model of Asymmetrical Decision-Making as a Mean of Protection and of Assuring Equal Rights for Ethnic Minorities in Multi-Ethnic (Ethnically Plural) Societies« (1992a) – article in *The Journal of Ethno-Development*, Vol. 1, No. 1, Detroit, March 1992, pp. 91–108.

²⁰ Severe violations of these rights and mistreating of ethnic minorities and immigrants have sometimes provoked critical reactions and condemnation of a certain state by different international fora and other states; there has often been some pressure by media and international public to react in such cases, but very seldom some concrete diplomatic and political actions of the international community have been taken. In a few cases, continuing and severe violations of rights of minorities provoked the international community to actually intervene in a certain state in order to prevent further violations. Such a collective international intervention coordinated by the UN took place regardless of the opposition of the government of the respective state (e.g. no-fly zone in Iraq); these actions were described as the »(international) humanitarian intervention« which is a rather new and contradictory concept in international law.

²¹ The issue of the protection of ethnic minorities was stressed by the international community in the case of the Yugoslav crisis. The satisfactory level of the constitutional/legal protection of ethnic minorities was put up by the European Community (on the basis of the report of the international expert consultative commission led by Badinter) as one of the main preconditions to recognize officially the independence of newly established states – former Yugoslav republics. This position and criterion was supported officially also by the U.S. government, and was applied in the context of the formal international recognition of the independence of the former republics of the Soviet Union.

Appendix I: CONSTITUTIONAL STATUS OF THE ETHNIC MINORITIES IN SLOVENIA

The basic constitutional charter on the independence and sovereignty of the Republic of Slovenia of June 25, 1991 (Official Gazette of the Republic of Slovenia, No. 33/1991. The official english translation: Constitution of the Republic of Slovenia, Časopisni zavod Uradni list Republike Slovenije, Ljubljana 1992.)

III.

In accordance with the Constitution of the Republic of Slovenia (1974 with amendments) and with international agreements binding upon it from time to time, the Republic of Slovenia guarantees the protection of the human rights and fundamental freedoms of all persons within the territory of the Republic of Slovenia, irrespective of nationality and without any discrimination whatsoever.

Italian and Hungarian ethnic communities and persons thereof living in the Republic of Slovenia are guaranteed all rights under the Constitution of the Republic of Slovenia and all rights recognized by international agreements binding on the Republic from time to time.

Selected articles of the Constitution of the Republic of Slovenia of December 23, 1991 (Official Gazette of the Republic of Slovenia, No. 33/1991. The official english translation: Constitution of the Republic of Slovenia, Časopisni zavod Uradni list Republike Slovenije, Ljubljana 1992.)

Article 5

Within its own territory, Slovenia shall protect human rights and fundamental freedoms. It shall uphold and guarantee the right of autochthonous Italian and Hungarian ethnic communities. It shall attend to the welfare of the autochthonous Slovenian minorities in neighbouring countries and of Slovenian emigrants and migrant workers abroad and shall promote their contacts with their homeland. It shall assist the preservation of natural and cultural heritage of Slovenia in harmony with the creation of opportunities for the development of civilized society and cultural life in Slovenia.

Slovenians not holding Slovenian citizenship shall enjoy special rights and privileges in Slovenia. The nature and extent of those rights and privileges shall be determined by statute.

Article 11

The official language of Slovenia shall be Slovenian. In those areas where Italian and Hungarian ethnic communities reside, the official language shall also be Italian or Hungarian.

Article 14 (Equality before the Law)

In Slovenia each individual shall be guaranteed equal human rights and fundamental freedoms irrespective of national origin, race, sex, language, religion, political or other beliefs, financial status, birth, education, social status or whatever other personal circumstance.

All persons shall be equal before the law.

Article 61 (Profession of National Allegiance)

Each person shall be entitled to freely identify with his national grouping or ethnic community, to foster and give expression to his culture and to use his own language and script.

Article 62 (The Right to the Use of Language and Script)

In order to give effect to his rights and obligations, and in all dealings with State bodies and other bodies having official functions, each person shall have the right to use his own language and script in such a manner as shall be determined by the statute.

Article 63 (Prohibition against Incitement to Discrimination and to Intolerance and Prohibition against Incitement to Violence and War)

All incitement to ethnic, racial, religious or other discrimination, as well as the inflaming of ethnic, racial, religious or other hatred or intolerance, shall be unconstitutional.
All incitement to violence or to war shall be unconstitutional.

Article 64 (Special Rights of the Autochthonous Italian and Hungarian Ethnic Communities in Slovenia)

The autochthonous Italian and Hungarian ethnic communities and their members shall be guaranteed the right to freely use their national symbols and, in order to preserve their national identity, the rights to establish organizations, to foster economic, cultural, scientific and research activities, as well as activities associated with the mass media and publishing. These two ethnic communities shall have, consistent with statute, the right to education and schooling in their own languages, as well as the right to plan and develop their own curriculae. The State shall determine by statute those geographical areas in which bilingual education shall be compulsory. The Italian and Hungarian ethnic communities and their members shall enjoy the right to foster contacts with the wider Italian and Hungarian communities living outside Slovenia, and with Italy and Hungary respectively. Slovenia shall give financial support and encouragement to the implementation of these rights.

In those areas where Italian and Hungarian ethnic communities live, their members shall be entitled to establish autonomous organizations in order to give effect to their rights. At the request of the Italian and Hungarian ethnic communities, the State may authorize their respective autonomous organizations to carry out specific functions which are presently within the jurisdiction of the State, and the State shall ensure the provision of the means for those functions to be effected.

The Italian and Hungarian ethnic communities shall be directly represented at the local level and shall also be represented in the National Assembly.

The status of Italian and Hungarian ethnic communities and the manner in which their rights may be exercised in those areas where the two ethnic communities live, shall be determined by statute. In addition, the obligation of self-governing communities which represent the two ethnic communities to promote the exercise of their rights, together with the rights of the members of two ethnic communities living outside their autochthonous areas, shall be determined by statute. The rights of both ethnic communities and of their members shall be guaranteed without regard for the numerical strength of either community.

Statutes, regulations and other legislative enactments which exclusively affect the exercise of specific rights enjoyed by the Italian or Hungarian ethnic communities under this Constitution, or affecting the status of these communities, may not be enacted without the consent of the ethnic community or communities affected.

Article 65 (The Status and Special Rights of Gypsy Communities in Slovenia)

The status and special rights of Gypsy communities in Slovenia shall be such as are determined by statute.

Article 80 (Composition and Election of the National Assembly)

The National Assembly shall consist of 90 Deputies, representing the citizens of Slovenia. Deputies must be directly elected by secret ballot on the basis of an universal, adult franchise.

The Italian and Hungarian ethnic communities shall always be entitled to elect one Deputy each to the National Assembly.

The electoral system shall be regulated by statute passed by the National Assembly by a two-thirds majority of all elected Deputies casting their votes in favour of the same.

Appendix II: Table – Ethnic structure of the population in the territory of the Republic of Slovenia according to censuses (Data: Statistični zavod SFR Jugoslavije / Statistical Bureau of the SFRY and Statistični zavod Republike Slovenije / Statistical Bureau of the Republic of Slovenia)

Population / Year	1953	1961	1971	1981	1991
Slovenes	1415448 (96,52%)	1522248	1624029	1712445	1727018 (87,84%)
Italians	854 (0,75%)	3072	3001	2187	3064 (0,16%)
Hungarians	11019 (0,75%)	10498	9785	9496	8503 (0,43%)
Roma (Gypsies)	1663 (0,12%)	158	977	1435	2293 (0,12%)
Austrians	289 (0,12%)	254	278	180	199 (0,01%)
Germans	1617 (0,11%)	732	422	380	546 (0,06%)
Jews	15	21	72	9	37
Croats	17978 (1,23%)	31429	42182	55625	54212 (2,76%)
Serbs	11225 (0,77%)	13609	20521	42182	47911 (2,44%)
Albanians	169 (0,01%)	282	1281	1985	3629 (0,18%)
Montenegrins	1356 (0,09%)	1384	1978	3217	4396 (0,22%)
Macedonians	640 (0,04%)	1009	1613	3288	4432 (0,23%)
Muslims	1617 (0,11%)	465	3231	13425	26842 (1,37%)
Yugoslavs	• •	2784	6744	26263	12307 (0,63%)
Undeclared	• •	•	3073	2975	9011 (0,46%)
Regional identity	• •	•	2705	4018	5254 (0,27%)
Others	*** ***	***	***	***	*** ***
Unknown or unclear	211 (0,01%)	1154	2964	10635	53545 (2,72%)
Σ TOTAL	1466425 (100,00%)	1591523	1727137	1891864	1965986 (100,00%)

Inovativnost, mednarodna konkurenčnost in teorija podjetja

V zadnjih petindvajsetih letih se je med ekonomisti dokončno uveljavilo spoznanje, da je za prodor neke ekonomije na svetovni trg odločilnega pomena njena (produktna in tehnološka) inovativnost. V prvem delu zato najprej poudarjamo pomen strategije inovativnosti kot edine učinkovite alternative tradicionalnim načinom spodbujanja mednarodne konkurenčnosti. V drugem delu pa nas zanimajo (mikro)teoretične implikacije tega stališča, kajti koncept inovativnosti je po našem mnenju nezdržljiv s tradicionalno, neoklasično teorijo podjetja in zahteva uporabo institucionalistične mikroteorije.

Makroekonomske strategije doseganja mednarodne konkurenčnosti

V prvih dveh desetletjih po drugi svetovni vojni ekonomisti vprašanem razvijanju mednarodne konkurenčnosti neke države niso posvečali posebne pozornosti. Za večino razvitih tržnih gospodarstev je bilo namreč to obdobje stabilne rasti in relativno visokih stopenj zaposlenosti. Šele s krizo in naraščajočo brezposelnostjo v začetku sedemdesetih let je prevladalo prepričanje, da je boj za svetovne tržne deleže za narodna gospodarstva vitalnega pomena in da je treba temeljito preučiti vzroke in dejavnike uspešnega konkuriranja neke ekonomije na mednarodnih trgih. Zaščitni znak te smeri ekonomskega razmišljanja so postale zlasti ideje M. Porterja, ki so pravi razmah in popularizacijo doživele v osemdesetih in devetdesetih letih.

Froehlich (1989) ugotavlja, da lahko ekonomska politika neke države za povečevanje mednarodne konkurenčnosti izbere eno od naslednjih poti (strategij): strategijo nizkih mezd, strategijo devalvacije ali strategijo inovativnosti (večanja produktivnosti). Prvi dve temeljita na predpostavki, da se mednarodna konkurenčnost oziroma povpraševanje tujine povečuje z zniževanjem cene domačega blaga. Ta logika izhaja iz tradicionalne (neoklasične) ekonomske teorije, katere glavni cilj je formalizacija substitucijskega učinka oziroma prikaz gibanja ponudbe in povpraševanja v odvisnosti od sprememb relativnih cenovnih razmerij. Strategiji zniževanja mezd in devalvacije, ki poskušata z neposredno ali posredno povenitvijo domačih proizvodov (ob nespremenjeni produktivnosti) spodbuditi njihov izvoz, sta za današnje razmere preživeti in v smislu zagotavljanja konkurenčnosti dolgoročno neučinkoviti. Razlogov za to je precej. Znižanje nominalnih mezd ob nespremenjeni produktivnosti in tečaju sicer pomeni neposredno zmanjšanje proizvodnih stroškov (kar naj bi z znižanjem cen omogočilo večjo konkurenčnost), vendar je za razvita tržna gospodarstva to le teoretična možnost, ki je v realnosti zaradi ustaljenega »ratchet« učinka težko izvedljiva.¹ Devalvacija nacionalne

* Dr. Andrej Sušjan, doc. na Ekonomski fakulteti.

¹ Froehlich (1989) poudarja, da v Zahodni Evropi danes noben ustvarjalec ekonomske politike ne bi mogel prepričati svojega elektorata o tem, da je mednarodno konkurenčnost treba graditi na nizkih mezdah. Takšna strategija bi bila po

valute prav tako pomeni pocenitev domačega blaga na tujih trgih, vendar na drugi strani s podražitvijo uvoza povzroča povratne inflacijske pritiske, tako da se ekonomija lahko kmalu znajde v enakem položaju, v kakršnem je bila neposredno pred devalvacijo. Še več, izkušnje kažejo, da subjekti na mednarodnih trgih devalvacijo valute neke države običajno zaznavajo kot znamenje njene ekonomske šibkosti, kar s posledičnim odtokom kapitala sproža dodatne težave in država lahko zlahka zaide v t.i. »virtuous circle« upadanja gospodarske rasti.

Tudi če zanemarimo navedene pomisleke glede učinkovitosti obeh strategij, še vedno ostane nesporno dejstvo, ki ga ugotavljajo mnoge ekonomske raziskave, da v mednarodni trgovini narašča delež visoko dodelanega blaga, po katerem kupci povprašujejo zaradi njegovih necenovnih kvalitete, kot so oblika, trajnost, zanesljivost, funkcionalnost itd. (prim. Cornwall, 1989, str. 112). To drugače povedano pomeni, da se z vidika narodnega gospodarstva, cenovna elastičnost povpraševanja tujine zmanjšuje in da strategija relativne cenenosti nacionalnega blaga spodbuja predvsem proizvodnjo t.i. »down-market« vrst blaga, za katere je povpraševanje tujine cenovno sicer občutljivejše, vendar pa v svetu narašča bistveno počasneje od povpraševanja po proizvodih, ki so oplemeniteni z visoko stopnjo tehnološke, funkcionalne in trženjske inovativnosti. Posledica je, da v mednarodni menjavi dohodkovni učinek postopno prevladuje nad substitucijskim, zaradi česar tradicionalne metode spodbujanja konkurenčnosti (bodisi v smislu zniževanja mezd bodisi z razvrednotenjem domače valute) za ekonomijo, ki želi dolgoročno povečevati svoj delež na svetovnem trgu, niso več perspektivne.

V takih okoliščinah mednarodno konkurenčnost dolgoročno zagotavlja edino tretja od uvodoma omenjenih možnosti, to je strategija kontinuirane inovativnosti. Medtem ko sta strategiji nizkih mezd in devalvacije usmerjeni k pocenitvi domačih proizvodov na tujih trgih, je cilj strategije inovativnosti njihovo permanentno izboljševanje in povečevanje produktivnosti. Froehlich (1989) kot tipične elemente te strategije navaja izboljšavo standardov kakovosti, razvoj novih proizvodov in proizvodnih procesov, prehod na sodobno tehnologijo itd. in poudarja, da je neizogiben pogoj za njeno izvajanje visoka stopnja tehnološkega know-howa in inovacijskega potenciala ter fleksibilnost in proizvodna učinkovitost menedžmenta in delovne sile.

Primarna pozitivna učinka večje mednarodne konkurenčnosti, ki jo ekonomija dosega s produktno in tehnološko inovativnostjo njenih podjetij, sta rast proizvodnje in zaposlenosti.² Temu v času sledita pritek tujega kapitala in apreciacija domače valute, ki z zniževanjem obrestnih mer in pocenitvijo uvoza oziroma znižanjem stroškov dodatno ugodno vpliva na profitabilnost podjetij in posledično na makroekonomsko rast. Dosi et al. (1990, str. 11) to imenujejo »virtuous circle« med tehnološkimi ravnmi, mednarodno konkurenčnostjo in gospodarsko rastjo ter poudarjajo, da prav »inovacijske sposobnosti« (v smislu razvoja novih tehnologij) neke ekonomije (oziroma njenih podjetij) odločilno prispevajo k njenemu vstopu v ta krog.

Froehlichovem mnenju nesmiselna tudi z vidika izkoriščanja primerjalnih prednosti in na njih temelječe mednarodne delitve dela, saj bi ogrozila položaj tistih (nerazvitih) držav, za katere so nizke mezde edina pot do svetovnega trga. To pa po drugi strani seveda ne pomeni, da niso upravičene takšne ali drugačne oblike politike dohodka, ki z zadrževanjem rasti mezd skrbijo za njihovo usklajenost z rastjo produktivnosti.

² Koncept ekonomske rasti, ki temelji na povečevanju produktivnosti, v ekonomski teoriji seveda ni novost, saj je že A. Smith, kot je znano, rast bogastva nekega naroda pogojeval s stalnim poglobljanjem družbene in tehnične delitve dela (oziroma s produktno in procesno inovativnostjo) in s širitvijo trga, ki je s konceptom delitve dela vzajemno povezana. Prim. tudi Dome, 1994, str. 6.

Iz ugotovitev v prejšnjem razdelku izhaja, da je politika spodbujanja inovativnosti podjetij edina dolgoročno perspektivna makroekonomska strategija vzpostavljanja in ohranjanja mednarodnih konkurenčnih prednosti nekega narodnega gospodarstva. V nadaljevanju pa bomo poskušali pokazati, da ta pragmatični sklep nima nikakršne opore v tradicionalni, neoklasični ekonomski teoriji, kajti ta, še zlasti na mikro ravni, ni združljiva s konceptom inovativnosti. Neoklasična teorija podjetja je zato za analizo in prikaz podjetniške inovativnosti kot bistvene sestavine sodobnih konkurenčnih procesov praktično neuporabna.

Razlog za to trditev je preprost: v tradicionalni teoriji podjetja so produktne in tehnološke spremenljivke po predpostavki eksogene spremenljivke, s čimer je možnost sistemske analize njihovih sprememb a priori izključena, s tem pa tudi možnost proučevanja vzrokov produktne in tehnološke inovativnosti. Posledica je razhajanje med ekonomsko teorijo podjetja in realnostjo, ki je v ekonomski vedi prisotna že vse od začetka 20. stoletja, ko se je v ekonomski teoriji dokončno uveljavila t.i. neoklasična analitična paradigma. Glavni cilj neoklasične paradigme je formalizacija alokacijske učinkovitosti tržnega mehanizma. S prevlado te paradigme je ekonomska teorija opustila analizo dinamične ekonomske učinkovitosti (torej analizo vzrokov gospodarske rasti in tehnološkega razvoja), s katero se je ukvarjala klasična politična ekonomija, in se osredotočila na statični problem alokacije oziroma optimalne razporeditve razpoložljivih virov ob danih tržnih, produktnih in tehnoloških parametrih. V ospredje je prišel koncept statičnega tržnega ravnotežja kot idealnega tendenčnega stanja in kot optimalni organizacijski okvir ekonomske analize.

Teoriji trga in tržnega ravnotežja je neoklasična ekonomika zato podredila tudi teorijo podjetja. Logika optimizacije ob danih omejitvah se je uveljavila tudi na tem področju. Neoklasična mikroteorija produkcije predpisuje, kako se mora podjetje, ki proizvaja določen proizvod ob dani produkcijski funkciji (to je ob dani ravni tehnologije) in dani tržni strukturi, odzivati na spremembe cen tega proizvoda in produkcijskih faktorjev, da bo doseglo ravnotežje. Neoklasično podjetje je pravzaprav zreducirano na produkcijsko funkcijo, Kay (1989, str. 192) ga označuje kot optimizacijsko »črno škatlo«, v katero na eni strani vstopajo inputi in na drugi strani izstopajo outputi. Pri tem je vsa pozornost namenjena razmerju med inputi in outputi (torej produkcijski funkciji), medtem ko vsebina škatle (notranja struktura podjetja) ostaja nepojasnjena. Podjetje samo po sebi v neoklasični teoriji namreč ni pomembno, ampak je sredstvo alokacijske funkcije trga in je torej podrejeno teoriji trga. Ima vlogo nekakšnega pasivnega, avtomatskega odzivnika, programiranega z eksogeno danimi parametri (to je z določeno produkcijsko funkcijo oziroma tehnologijo in optimizacijskimi pravili), ki se rutinsko in hitro odziva na spremembe okolja (s ciljem maksimiranja kratkoročnega dobička), nima pa po drugi strani nobene možnosti za spreminjanje eksogenih parametrov. Bistvo podjetniške inovativnosti pa je ravno v kontinuiranem spreminjanju teh parametrov, torej v kontinuiranem spreminjanju proizvodov in proizvodnih tehnologij.

Med ekonomisti, ki so prvi opozorili na nerealističnost in nepomembnost neoklasičnega koncepta podjetja, je zagotovo najpomembnejši J. Schumpeter. Posebnost njegovega dela je, da je namesto ravnotežja kot osnovni organizacijski koncept ekonomske teorije vpeljal konkurenco v smislu procesa inovacijskega rivalstva med podjetniki. Ugotovil je, da je dolgoročni razvoj kapitalističnega gospodarstva bistveno bolj odvisen od inovacij, ki preoblikujejo vsakokratno predhodno

ravnotežje, kot pa od nemotenega delovanja samega ravnotežja, ki ga proučuje neoklasična teorija. To pomeni, da je na primer uvajanje novih proizvodov s strani podjetij veliko pomembnejše kot pa mejne spremembe cen obstoječih proizvodov. Konkurenca, ki je po Schumpetru pomembna za sodobna gospodarstva, zato ni cenovna, kakršno implicira tradicionalna teorija, ampak je predvsem povezana s procesom uvajanja in širitve inovacij. Schumpeter (1942, str. 84) pravi: »V kapitalistični realnosti, ki se razlikuje od učbeniške slike, ni pomembna (cenovna) konkurenca, temveč konkurenca na osnovi novih proizvodov, novih tehnologij, novih virov surovin, novih načinov organizacije (. . .), konkurenca, ki predstavlja odločilno stroškovno ali kakovostno prednost in ki ne povzroča le mejnih sprememb v profitech in proizvodnji obstoječih podjetij, ampak je dejavnik njihovega obstoja.« Konkurenca ne poteka med identičnimi proizvodi, proizvedenimi na enak način, ampak med novimi in starimi proizvodi, med novimi in starimi tehnologijami ter med novimi in starimi organizacijskimi oblikami. Konkurence zato ni mogoče obravnavati statično, temveč gre za dinamičen proces, potekajoč med inovativnimi podjetji, ki morajo v svojih konkurenčnih strategijah upoštevati predvsem kakovost in obliko proizvodov, tehnologijo in organizacijo.

Čeprav je Schumpetrov teoretični prispevek, kot je znano, ostal zunaj glavnega toka ekonomske teorije, pa je njegovo razumevanje podjetja³ pomembno vplivalo na razvoj t.i. postneoklasične teorije podjetja, ki jo danes zastopajo predvsem institucionalistični in postkeynesijanski ekonomisti. Postneoklasična teorija podjetja (gl. npr. Coombs et al., 1987, str. 23–49 ali Lavoie, 1992, str. 94–148) temelji na dveh pomembnih ugotovitvah: (1) da teorija podjetja ne more biti podrejena teoriji trga, kajti podjetje v realnosti ni pasivni element, katerega obnašanje bi bilo odvisno od tržne strukture, ampak aktivni ekonomski subjekt, ki s svojim obnašanjem (strategijo) in učinkovitostjo v konkurenčnem boju odločilno vpliva na dinamiko panožne tržne strukture; in (2) da zato sodobnega podjetja ni mogoče obravnavati kot optimizacijske »črne škatle« (v smislu maksimiranja kratkoročnega dobička ob dani produkcijski funkciji), ampak je podjetje institucija, katere cilji in dejavnosti presegajo kratkoročni izračun maksimalne koristnosti. Obnašanje sodobnega podjetja, v katerem sta lastniška in vodstvena funkcija praviloma ločeni, je podrejeno menedžerskim pravilom dobrega poslovanja, kar pomeni, da je usmerjeno v zagotavljanje njegove dolgoročne rasti. Sawyer (1989) zato uporablja kar izraz menedžersko podjetje, s katerim označuje hierarhično organizirano institucijo, katere cilj je maksimizacija dolgoročne rasti. Zagovorniki postneoklasične teorije podjetja namreč izhajajo iz predpostavke, da je dolgoročna maksimizacija rasti podjetja ključni element menedžerske motivacijske strukture. Crotty (1990) pravi, da so »prvi cilj vrhunskega menedžmenta dolgoročna reprodukcija, rast in varnost samega podjetja«, s katerimi menedžment zagotavlja tudi lasten status in varnost (str. 533, poudarjeno v izvirniku). »Menedžment želi maksimirati velikost in moč podjetja ter njegov tržni delež. Zanima ga status podjetja v prihodnjih letih ali celo v prihodnjih desetletjih, ne pa le kratkoročni dobiček« (prav tam). V takih razmerah pa je neoklasična teorija rutinskega maksimiranja kratkoročnega dobička ob dani tehnologiji nepomembna, kajti za maksimiranje

³ Best (1990) takole primerja neoklasično mikroteorijo s Schumpetrovim konceptom podjetja: »Neoklasična teorija produkcije predpostavlja zamenljivost med delom in fizičnim kapitalom. Menedžer maksimira dobiček s substituiranjem produkcijskih faktorjev, dokler se njihovi mejni proizvodi ne izenačijo z njihovimi cenami. V Schumpetrovem podjetju produkcijski faktorji niso zamenljivi, zato povezovanje faktorjske produktivnosti s faktorjskimi cenami nima pomena. Naloga Schumpetrovega menedžerja je, da združi zaposlene okoli ideje ali vizije podjetja, zasluđuje inovacije in zagotavlja, da se iz tekočih dohodkov in s pomočjo kredita financirajo zmogljivosti podjetja in ohranjanje njegova konkurenčnost« (str. 122).

dolgoročne rasti so bistvenega pomena investicije podjetja v nove tehnologije, v nove proizvode, v nove proizvodne zmogljivosti itd., torej zasledovanje strategije inovativnosti, ki edina zagotavlja ohranjanje konkurenčnosti in s tem tendenčno rast.⁴ Strategija inovativnosti pomeni, da podjetje bolj kot pasivno upoštevanje dane produkcijske funkcije zanima ustvarjanje novih produkcijskih funkcij in da je bolj kot k prilagajanju danim tržnim razmeram usmerjeno k ustvarjanju novih trgov.

Realistična teorija podjetja po mnenju institucionalistov in postkeynesijancev zato ne more temeljiti na rutinskem izvajanju statičnih optimizacijskih pravil ob dani tehnologiji, kot velja za neoklasično teorijo, ampak mora pojasniti obnašanje podjetja v razmerah tehnološke konkurence oziroma rivalstva. Prav slednje je glavna značilnost postneoklasične teorije podjetja, ki je izrazito behavioristična, kar pomeni, da poskuša na podlagi empiričnih ugotovitev o notranji organizacijski in finančni strukturi podjetij, o njihovih ciljih, motivih, cenovnih in tehnoloških strategijah itd. rekonstruirati tipično cenovno in investicijsko obnašanje sodobnega podjetja. Najpomembnejša lastnost tega podjetja je inovativnost, ki je posledica učinkovitega spleta odnosov med posameznimi segmenti podjetja. Coombs et al. (1987, str. 11) poudarjajo štiri ključne segmente inovativnega podjetja: strateški menedžment, raziskovalno in razvojno dejavnost, trženje in proizvodnjo. (Neoklasična mikroteorija se omejuje le na proizvodnjo.) Vsak od navedenih segmentov črpa iz (konkurenčnega) okolja informacije, na podlagi katerih se oblikuje integralna razvojno-tehnološka, trženjska in poslovnoproizvodna strategija podjetja, ki se uresniči z ustrežno cenovno in investicijsko politiko in ki podjetju omogoča vzpostavljanje in ohranjanje konkurenčnih prednosti.

V vsebinski kontekst postneoklasične teorije inovativnega podjetja sodijo tudi postkeynesijanski cenovni modeli (Eichner, 1985, Shapiro, 1981), ki cenovno obnašanje podjetij povezujejo z njihovimi investicijskimi odločitvami. Ti modeli so hkrati kritika neoklasičnih stroškovnih krivulj, saj na podlagi empiričnih raziskav predpostavljajo, da sodobna (pretežno oligopolna) podjetja proizvajajo ob konstantnih spremenljivih stroških. Ceno oblikujejo z dodajanjem pribitka (mark-up) tem stroškom, pri čemer je višina pribitka odvisna od načrtovanih investicijskih projektov oziroma od predvidenih sredstev za njihovo realizacijo. V primerjavi z neoklasično teorijo cena v postkeynesijanski teoriji torej ne služi za »čiščenje« trga, temveč v prvi vrsti za generiranje dobička oziroma akumulacijskih sredstev podjetja in s tem za financiranje njegove rasti. Lavoie (1992, str. 145) postkeynesijanski koncept cene zato označuje kot reproduktivno ceno. Značilno je tudi postkeynesijansko pojmovanje investicij. Poleg investicij v osnovna sredstva imajo namreč v Eichnerjevem modelu pomembno vlogo investicijski izdatki, ki podjetju zagotavljajo večjo diferenciacijo njegovih proizvodov in vzpostavljajo ovire za vstop konkurentov. Gre za sredstva, namenjena za raziskave in razvoj ter reklamiranje, ki pomembno vplivajo na dolgoročni konkurenčni položaj podjetja.⁵

Na ta način se v teoriji spreminja tudi koncept konkurence. Le-ta ni več sinonim za določeno obliko tržne strukture kot v neoklasični teoriji (pri čemer je kazalnik konkurenčnosti število podjetij v panogi in posledično višina ravnotežne cene), ampak gre za aktivni proces rivalstva pri investicijah, s katerimi se realizi-

⁴ S tega vidika lahko tudi razumemo trditev institucionalista G. Hodgsona, ki pravi, da »podjetje, ki ga usmerja kratkoročna vizija njegovih računovodij, nima dolgoročne prihodnosti« (Hodgson, 1988, str. 213).

⁵ To je skladno z empiričnimi raziskavami, ki kažejo, da v večjih industrijskih podjetjih investicije v fizični kapital obsegajo največ polovico celotnih investicij, preostanek pa odpade na t.i. »mehke« investicije (v raziskave in razvoj, trženje, organizacijo) (prim. Carlsson, 1989, str. 7).

rajo tehnični napredek, novi proizvodi, organizacijske in trženjske spremembe, skratka inovacije. Sodobno oligopolno podjetje, kot pravi postkeynesijanec Eichner (1985, str. 33), »ne tekmuje z drugimi podjetji na podlagi cene, temveč z različnimi oblikami investicij. Zato so sredstva, ki jih namenja za akumulacijo ter raziskave in razvoj, ključna za uveljavitev njegovega dolgoročnega položaja tako znotraj posameznih panog kot tudi na ravni celotne ekonomije.« Capoglu (1991) postkeynesijanske cenovne modele povezuje s konkurenco v smislu »procesa preživetja«, katerega glavna značilnost je, »da so podjetja prisiljena kontinuirano inovirati, če želijo ostati konkurenčna« (str. 7), rezultat tega procesa pa je izredno nagel tehnološki razvoj sodobnih tržnih ekonomij.⁶ S tem se v teoriji pravzaprav ponovno uveljavlja Schumpetrova zamisel, da je dinamični proces konkurence (in ne statično ravnotežje) edini smiselni organizacijski koncept ekonomske analize.

Postneoklasična teorija podjetja je torej interdisciplinarna. Po eni strani odpira možnosti za povezovanje ugotovitev t.i. poslovnih (trženjskih, organizacijskih, podjetniških) znanosti, ki analizirajo vzpode in mehanizme nastajanja in poteka inovacijskih procesov znotraj podjetja. Po drugi strani pa te ugotovitve povezuje s teorijo cenovnega in investicijskega obnašanja podjetja in z makroekonomskimi koncepti, kot so dinamična schumpeterska konkurenca ter rast in razdelitev narodnega dohodka.⁷

S tem postneoklasična teorija podjetja prispeva tudi k preseganju nekonsistentnosti med mikro in makro ravnijo ekonomske analize, ki je ena glavnih slabosti Samuelsonove neoklasične sinteze (prim. Robinson, 1980, str. 96–100).

Sklep

Kljub nespornemu dejstvu, da je v ekonomski praksi zasledovanje strategije inovativnosti edini način za dolgoročno uveljavitev na svetovnem trgu, tradicionalna teorija podjetja ostaja pri neoklasični ekonomskoanalitični paradigmi, ki ni primerna za analizo in razlago vzrokov dinamične ekonomske učinkovitosti, povezane s produktno in tehnološko inovativnostjo. Trdimo lahko, da postneoklasična teorija podjetja v tem pogledu mnogo bolj ustreza ekonomski realnosti, saj temelji na prikazu obnašanja menedžersko vodene korporacije, ki cilj maksimizacije dolgoročne rasti dosega s stalnim inoviranjem svojega proizvodnega procesa. Temu cilju je podrejeno tudi cenovno obnašanje, ki je povezano z investicijskimi odločitvami podjetja, s čimer se v postneoklasični teoriji podjetja namesto »market clearing« cen uveljavlja koncept t.i. reproduktivne cene, katere primarna funkcija ni izenačevanje ponudbe in povpraševanja, temveč generiranje akumulacijskih sredstev za financiranje inovacij in rasti. V tem kontekstu postneoklasična teorija podjetja ponovno uveljavlja nekatere osnovne, konceptualne značilnosti Schumpetrove ekonomske analize.

⁶ »Podjetja, ki želijo preživeti, morajo nenehno investirati, kar prinaša tehnološke spremembe. (...) Tehnološke spremembe so najpomembnejši vidik in rezultat konkurence kot procesa preživetja. Podjetja so pod stalnim pritiskom k zniževanju produkcijskih stroškov (...). Produkcijski stroški se lahko znižajo na različne načine: z novimi proizvodi in/ali proizvodi boljše kakovosti, z novimi menedžerskimi strukturami ali novimi trženjskimi strategijami, skratka z razvojem novih tehnologij v širšem pomenu besede« (Capoglu, 1991, str. 50, 53).

⁷ Postkeynesijanski cenovni modeli, ki povezujejo cenovne in investicijske odločitve podjetja, so tudi mikroekonomska podlaga za razlago rasti in razdelitve narodnega dohodka na makro ravni. Za podrobnejšo razlago te povezave glej Reynolds (1987, str. 53–107).

- BEST, M. H. (1990), *The New Competition; Institutions of Industrial Restructuring*. Cambridge: Polity Press.
- CAPOGLU, G. (1991), *Prices, Profits and Financial Structures: A Post-Keynesian Approach to Competition*. Aldershot: Edward Elgar.
- CARLSSON, B. (ed.) (1989), *Industrial Dynamics: Technological, Organisational and Structural Changes in Industries and Firms*. Boston: Kluwer Academic Publishers.
- COOMBS, R., SAVIOTTI, P. in WALSH, V. (1987), *Economics and Technological Change*. London: Macmillan.
- CORNWALL, J. (1989), »Inflation as a Cause of Economic Stagnation: A Dual Model«, v: J. Kregel (ed.), *Inflation and Income Distribution in Capitalist Crisis: Essays in Memory of Sydney Weintraub*, London, Macmillan, 1989, str. 99-122.
- CROTTY, J. R. (1990), »Owner-manager conflict and financial theories of investment instability: a critical assessment of Keynes, Tobin and Minsky«, *Journal of Post Keynesian Economics*, 12(4), str. 519-42.
- DOME, T. (1994), *History of Economic Theory: A Critical Introduction*. Aldershot: Edward Elgar.
- DOSI, G., PAVITT, K. in SOETE, L. (1990), *The Economics of Technical Change and International Trade*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- EICHNER, A. S. (1985), *Toward a New Economics: Essays in Post-Keynesian and Institutional Theory*. New York: M.E. Sharpe.
- FROEHLICH, H. P. (1989), »International competitiveness: alternative macroeconomic strategies and changing perceptions in recent years«, v: A. Francis in P.K.M. Tharakan (eds.), *The competitiveness of European industry*, London and New York, Routledge, 1989, str. 21-40.
- HODGSON, G. M. (1988), *Economics and Institutions*. Cambridge: Polity Press.
- KAY, N. (1989), »Post-Keynesian Economics and New Approaches to Industrial Economics«, v: J. Pheby (ed.), *New Directions in Post-Keynesian Economics*, Aldershot, Edward Elgar, 1989, str. 191-208.
- LAVOIE, M. (1992), *Foundations of Post-Keynesian Economic Analysis*. Aldershot: Edward Elgar.
- REYNOLDS, P. J. (1987), *Political Economy: A Synthesis of Kaleckian and Post Keynesian Economics*. Brighton: Wheatsheaf Books.
- ROBINSON, J. (1980), *Further Contributions to Modern Economics*. Oxford: Basil Blackwell.
- SAWYER, M. C. (1989), *The Challenge of Radical Political Economy*. London: Harvester Wheatsheaf.
- SCHUMPETER, J. A. (1942), *Capitalism, Socialism, and Democracy*. New York, London: Harper&Brothers Publishers (2nd edn. 1947).
- SHAPIRO, N. (1981), »Pricing and the growth of the firm«, *Journal of Post Keynesian Economics*, 4(1), str. 85-100.

Začetki raziskovanja revščine v nekdanjih socialističnih državah

V nekdanjih socialističnih državah ni bilo zaželeno omenjati besede »revščina«, razen pri kritiki kapitalističnega sistema. Ljudem je bilo vsiljeno politično stališče, da je revščina ena od značilnosti kapitalizma. To najbrž niti ni bilo daleč od resnice, če smo revščino pojmovali kot nezadovoljevanje ozko opredeljenih najnujnejših potreb, t.j. situacijo, ki ogroža fizični obstoj in zdravje ljudi, in če smo kot primer navedli države z liberalističnim modelom socialne politike (npr. ZDA in Veliko Britanijo).

Socialistična ideologija je temeljila na enakosti vseh in je, če to hočemo priznati ali ne, močno vplivala na mentaliteto ljudi. Ti so si zatiskali oči pred velikanškimi privilegiji, ki so jih uživali predvsem partijski funkcionarji (še posebej v državah, ki so bile pod močnim vplivom nekdanje Sovjetske zveze), in so bili zadovoljni s tem, da velika večina živi tako (slabo) kot oni sami. Isti ljudje danes kar ne morejo razumeti, da je višja življenjska raven lahko rezultat več in boljšega dela.

Stojak (1991) vidi korenine te posebne vrste asketizma in skromnosti, značilnih za večino ljudi v nekdanjih socialističnih državah, v razmerah po drugi svetovni vojni, ki so ljudi na eni strani objektivno omejevale, na drugi strani pa tolažile z geslom: »Danes smo enaki v revščini, jutri pa bomo vsi živeli bolje.« Nekateri se niso nikoli odrekli temu geslu in so ga prenašali na svoje otroke.

Ker se je komunizem kot ideološki projekt gradil na viziji prihodnje bogate družbe, revščina sploh ni bila predmet javnih razprav.¹ Tisto nekaj revščine, ki je bila preveč vidna, da bi jo spregledali, pa so razlagali kot začasen in izjemen pojav. Ljudem so vsilili prepričanje, da za odpravo revščine zadostujejo gospodarski razvoj, odprava zasebne lastnine in polna zaposlenost (Rus, 1990). Ob tem je država močno subvencionirala osnovne življenjske potrebščine in storitve (stanarine, javni prevoz, otroško varstvo itn.). Ta socializacija potreb je ob nizkih plačah vodila do navidezne enakosti večine prebivalstva in do prikrivanja revščine. Toda kljub precejšnjim socialnim transferjem in subvencijam je revščina v teh državah le obstajala (Marklund, 1993). V glavnem je bila problem v urbanih okoljih in le malo ljudi se je pritoževalo zaradi nezadostnih virov za preživetje oziroma zaradi podhranjenosti (Rose, 1992).

Razmere so se začele spreminjati v 80-ih letih z naraščanjem odkrite brezposelnosti (World Development Report, 1990) in s padcem realnih plač večine zaposlenih zaradi strukturnih težav in nizke produktivnosti gospodarstev. Politične, gospodarske in socialne spremembe so bile od leta 1989 in so še vedno vzrok naraščanja revščine v nekdanjih socialističnih državah v Srednji in Vzhodni Evropi, veliko pa je prispevala tudi vojna v nekdanji Jugoslaviji. Vlade se srečujejo z ogromnimi težavami. Na eni strani terja okrevanje gospodarstva zmanjševanje

* Dr. Nada Stropnik, Inštitut za ekonomska raziskovanja na Ekonomski fakulteti.

¹ To pa ne pomeni, da revščine niso raziskovali. Po demokratičnih spremembah so prišli na dan rezultati raziskav iz sredine 50-ih let (na Madžarskem in Poljskem) oziroma iz sredine 60-ih let (v nekdanji Sovjetski zvezi in na Češkoslovaškem) (Atkinson in Micklewright, 1992; Kutsar in Trumm, 1993).

proračunskega primanjkljaja in državne intervencije, na drugi strani pa je treba zagotoviti vsaj osnovno socialno varnost prebivalstvu.

Čeprav so bile po drugi svetovni vojni razmere v Sloveniji nekoliko drugačne od razmer v državah t.i. sovjetskega bloka, so bile razlike na marsikaterem področju merljive le v odtenkih. Vprašanje revščine smo obravnavali zelo podobno, saj so imeli politični sistemi iste temelje, revščina oziroma blaginja pa je bila eno od najboljčutljivejših področij dokazovanja ideologije.

Zato je za Slovenijo zanimivo dogajanje na tem področju v drugih nekdanjih socialističnih državah tako pred demokratičnimi spremembami kot tudi po teh spremembah. Preteklost nas zanima zato, ker nam podatki do zdaj niso bili dostopni in primerjave niso bile možne. Današnja revščina v teh državah pa nas zanima zato, ker se v njej izražajo vidne in prikrite napake prejšnjega sistema skupaj s posledicami neizogibnih in hitrih političnih in gospodarskih sprememb v zadnjih letih.

Posebni problemi pri ugotavljanju obsega revščine v nekdanjih socialističnih državah

Posebnost nekdanjih socialističnih držav je, da uradno znani dohodki – drugače splošno priznано merilo revščine ali blaginje – šibko korelirajo z življenjsko ravni. Siva ekonomija obstaja v obsegu, ki ga ni mogoče zanemariti. Ljudje si pomagajo tudi z lastnim pridobivanjem hrane, sami in s pomočjo sorodnikov in prijateljev zidajo hiše, pa tudi marsikatero drugo storitev opravijo sami, čeprav laično, ker je niso zmožni plačati.² Vsi ti razlogi zelo otežujejo določanje merila revščine v teh državah.

Nadaljnji problem je visoka stopnja inflacije, zaradi katere je težko realno meriti dohodke. Uradni bančni menjalniški tečajji tudi niso povsod realni in ne izražajo dejanske kupne moči posameznih valut.

Merjenje revščine

Za vse nekdanje socialistične države je bilo značilno, da ni bilo zveze med višino socialnovarstvenih prejemkov prebivalsta in mejo revščine, opredeljeno s košarico osnovnih dobrin ali celo košarico živil.³ V državah nekdanjega vzhodnega bloka (razen Poljske) so potrošniške košarice enkrat vsebinsko opredelili in ovrednotili, nato pa so jih samo še na različne načine revalorizirali⁴ (Atkinson in Micklewright, 1992). V Sloveniji dvakrat letno po tržnih cenah vrednotimo potrošniško košarico⁵, vendar to nikoli ni bilo namenjeno ugotavljanju meje revščine.

V nadaljevanju bomo prikazali dejavnosti v zvezi z ocenjevanjem obsega revš-

² To trditve potrjujejo številni tuji avtorji, npr. Rose, 1992, Warzywoda-Kruszynska in Grotowska-Leder, 1993, ter Kutsar in Trumm, 1993. Romunska gospodinjstva si na primer pomagajo tako, da jih 69% prideluje hrano za lastne potrebe in/ali si sami zidajo hiše, razvita pa je tudi siva ekonomija (Rose, 1993). Anketa o kakovosti življenja v Sloveniji leta 1984 pa je pokazala, da 16% zaposlenih v popoldanskem času obdeluje zemljo, da se s plačanim neformalnim delom ukvarja 18,8% prebivalcev Slovenije ter da je z zidavo hiše z lastnim delom prišlo do stanovanja 24,2% prebivalcev (Svetlik, 1986).

³ Pojem »košarica« obsega skupek dobrin in storitev, ki jih gospodinjstvo potrebuje v neki časovni enoti, npr. v enem mesecu. Namenoma asociira na nakupovalno košarico, saj mora gospodinjstvo večino dobrin in storitev kupiti na trgu.

⁴ Izjema je bila Češkoslovaška, kjer niso ocenjevali vrednosti košarice.

⁵ Gre za Šumijevo (1986) metodologijo ugotavljanja minimalnih življenjskih stroškov.

čine v nekaterih državah in njihove rezultate oziroma ugotovitve. Nekatero mejo revščine, ki jih navajamo, so rezultat empiričnega dela raziskovalcev, druge pa so t.i. uradne meje revščine. Slednje so tiste meje revščine, za katere so se dogovorili v neki državi v nekem času oziroma ki jih je sprejel nekakšen državni organ z ustreznimi pristojnostmi. Uporabljajo jih vlade, da bi identificirale gospodinjstva in posameznike, ki so predmet socialnovarstvene politike.

Nekdanja Sovjetska zveza

Minimalne življenjske stroške za različne tipe družin so v nekdanji Sovjetski zvezi začeli javno objavljati leta 1987. Podlaga zanje so bili prehrabni normativi za 12 skupin prebivalstva, različnih po spolu in starosti. Druge dobrine in storitve so strokovnjaki opredelili ob upoštevanju dejanske porabe gospodinjstev z nizkimi dohodki.

Po sovjetskih statističnih podatkih naj bi ob koncu 80-ih let živelo pod mejo revščine skoraj 40 milijonov ljudi ali 14% prebivalstva (Atkinson, 1990). Ta številka je presenetljivo podobna številki za Evropsko skupnost (44 milijonov), ki je imela približno enako število prebivalstva. Ta primerjava seveda ne dokazuje prednosti »prve države socializma«, saj gre za dva popolnoma različna koncepta revščine: absolutni v Sovjetski zvezi in relativni v Evropski skupnosti.⁶

Anketa o porabi gospodinjstev v letu 1989 je pokazala, da je imelo 31 milijonov ljudi ali 11% prebivalstva dohodke pod mejo revščine (Atkinson in Micklewright, 1992). Pri tem moramo imeti v mislih možnost, da so ljudje podcenili svoje dohodke (predvsem kmečka gospodinjstva, ki bi morala ovrednotiti lastno proizvodnjo, porabljeno v gospodinjstvu) ali da niso vseh izkazali. Na drugi strani pa so bila v anketo vključena le gospodinjstva zaposlenih oseb, zaradi česar je obseg revščine verjetno podcenjen.

Zelo izrazite so bile razlike v revščini med republikami, od približno 2% v baltičskih republikah do 51% v Tadžikistanu. Rusija, s polovico prebivalstva Sovjetske zveze, je imela nekaj manj kot polovico vseh revnih, Uzbekistan s samo 7% prebivalstva pa 28% vseh revnih (Atkinson in Micklewright, 1992). Razlike med republikami so bile najbrž nekoliko precenjene zaradi upoštevanja povprečnega dohodka na prebivalstva in zaradi dejstva, da imajo osrednjeazijska gospodinjstva več članov, torej ni upoštevana ekonomija količine. Poleg tega je bila pri oceni uporabljena le ena sama meja revščine za celotno ozemlje nekdanje Sovjetske zveze, s čimer niso upoštevali regionalnih razlik v cenah.

Maja 1991 je takratni predsednik Gorbačov izdal predsedniško odredbo za izračun življenjskega minimuma v celotni državi ter v posameznih republikah in regijah (Atkinson in Micklewright, 1992). Določeni so bili elementi potrošniške košarice, ki so jih ovrednotili po povprečnih cenah. Vrednost naj bi valorizirali najmanj enkrat letno ob upoštevanju indeksa cen na drobno. Vsebinsko košarice naj bi korigirali najmanj vsakih 5 let ob upoštevanju razpoložljivosti dobrin, spremenjenih preferenc in spremenjene povprečne življenjske ravni.

⁶ Absolutna meja revščine je poljubno določena in nekaj časa veljavna absolutna vrednost, to je denarni znesek, s katerim primerjamo dohodek posameznika oziroma gospodinjstva.

Relativna meja revščine se spreminja s splošno ravnijo dohodkov. Dohodke posameznika oziroma gospodinjstva primerjamo z neko spreminjajočo se vrednostjo, npr. s povprečnim dohodkom istovrstnih gospodinjstev, dohodkom, ki ga dosega določeni odstotek prebivalstva ipd.

V 90-ih letih se je očitno poslabšala struktura potrošnje v Ruski federaciji. Dobrine, nakopičene v preteklih letih, in razvrednotene prihranke so ljudje porabili. Znižala se je njihova življenjska raven, nekateri pa nimajo niti za hrano. Najbolj ogrožene podskupine prebivalstva so ostareli⁷, invalidi, družine z veliko otroki in družine samohranilcev.

Junija 1992 je bila uradna meja revščine v Ruski federaciji 2.150 rubljev mesečno (za upokojence 1715 rubljev). Približno polovica prebivalstva je imela dohodke pod to ravni. 7 milijonov ljudi ali 4,5% prebivalstva je imelo dohodke celo nižje od 900 rubljev (Pronina, 1992). Kultygin (1993) je ocenil, da je bilo leta 1992 revnih v povprečju 47% prebivalcev Ruske federacije z velikimi regionalnimi razlikami.

Litva

Raziskavo o življenjskih razmerah zaposlenih so v Litvi izvedli jeseni 1990, ko je bila še del nekdanje Sovjetske zveze (Flotten, 1992). Ob zelo nizki uradni meji revščine (100 rubljev mesečno) je bilo revnih približno 4% zaposlenih za polni delovni čas. Poudariti je treba, da je bila tretjina ljudi brez zaposlitve.

Ženske so bile pogosteje revne kot moški, še zlasti v kmečkih okoljih. Največje tveganje, da bodo revni, je bilo za osebe, starejše od 55 let, in za manj izobražene.

Flotten meni, da so se v kasnejših letih razmere poslabšale.

Estonija

Uradna meja revščine je v Estoniji določena na podlagi teoretične minimalne potrošnje in je enaka minimalni plači v državnem podjetju. Toda ta minimum ni zagotovljen vsem. Tako je npr. oktobra 1992 nadomestilo za brezposelnost znašalo le 60% meje revščine (Kutsar in Trumm, 1993). Delno je to posledica bolj skopega socialnega sistema, delno pa odsotnosti tekočega usklajevanja socialnih transferjev s stopnjo inflacije.⁸

Kljub zmanjšanju industrijske proizvodnje za 1/3 v primerjavi z letom 1989 je danes v Estoniji brezposelnost le 1,9%⁹. Iz tega je razvidna težnja, da delavcev večinoma ne odpuščajo z dela, kar ima za posledico nizko produktivnost in nizke plače. Zato revščina ogroža tudi družine zaposlenih. V obdobju 1991–1993 se je kupna moč zmanjšala za 32,5%, močno pa so se povečali izdatki za hrano in stanovanje (Kutsar in Trumm, 1994).

⁷ Junija 1992 je 70% upokojencev prejelo minimalno pokojnino v višini 900 rubljev mesečno, kar je znašalo le 52% minimalnih življenjskih stroškov (Pronina, 1992).

⁸ Mesečna stopnja inflacije se je po denarni reformi junija 1992 ustalila na ravni okrog 4–5%, v celotnem obdobju med letom 1989 in denarno reformo pa je znašala 4000% (takrat je bil v Estoniji plačilno sredstvo sovjetski rubelj).

⁹ To je uradni podatek, če pa bi upoštevali tudi neregistrirane brezposelne, bi stopnja brezposelnosti znašala 7–8% (Kutsar in Trumm, 1994).

Glede na definicijo meje revščine je januarja 1994 živel v revščini med 8,2% in 38,0% prebivalstva Estonije (Kutsar in Trumm, 1994):

Meja revščine	Delež gospodinjstev pod mejo revščine
50% mediane ¹⁰ dohodka	8,2% ¹¹
minimalna košarica živil	8,7%
poraba 50% ali več dohodka za hrano	38,0%

Tveganje revščine je bilo najvišje za gospodinjstva samohranilcev (revnih je bilo 17,4% ob meji revščine v višini minimalne košarice živil) in za družine s tremi in več otroki (revnih je bilo 34,0%). Prebivalstvo Estonije si na različne načine zagotavlja dodatne vire za preživetje, npr. tudi z vrtnarjenjem, s katerim se ukvarjata 2/3 gospodinjstev.

Poljska

Od leta 1983 izračunavajo na Poljskem raven socialnega minimuma¹² za štiri tipe gospodinjstev, in to tako da z indeksi cen na drobno valorizirajo v začetku izračunane zneske. Zaradi tega socialni minimum zaostaja za rastjo povprečnih plač.

Leta 1988 je bilo po teh merilih revnih 15% prebivalstva. Revščina je bila najpogostejša med upokojevci, samohranilci¹³ in gospodinjstvi s tremi in več otroki. Kmečka gospodinjstva so bila bolj revna kot delavska, v najboljšem položaju pa so bila mešana gospodinjstva (Atkinson in Micklewright, 1992).

V 90-ih letih se je očitno spremenila socialna struktura tistih, ki potrebujejo finančno pomoč. Število ostarelih in samskih relativno upada, narašča pa delež družin zaposlenih. Dohodki zaposlenih ne zadoščajo več za vzdrževanje njihovih družin, ker tržne cene naraščajo, država pa zadržuje rast plač.

Leta 1991 je imelo 35% prebivalstva dohodka pod ravniyo socialnega minimuma, 15% pa dohodka pod mejo preživetja (70% socialnega minimuma) (Warzywoda-Kruszynska in Grotowska-Leder, 1993). Pavperizacija zaradi ekonomske recesije je najbolj prizadela delavska gospodinjstva. Leta 1991 jih je 36% imelo dohodka do ravni socialnega minimuma, 32% pa dohodka do ravni meje preživetja. Ustrezna odstotka za gospodinjstva upokojencev sta bila 14% oziroma 13%. Veliko pove tudi podatek, da je leta 1990 povprečni Poljak zaužil 8% manj hrane kot leta 1978.

Nekdanja Češkoslovaška

V nekdanji Češkoslovaški določajo mejo revščine (t.i. socialni minimum) in mejo preživetja že od sredine 60-ih let (Atkinson in Micklewright, 1992). Mejo preživetja so določili na ravni 75% meje revščine, ta pa je vezana na dejansko raven dohodkov v državi.¹⁴

¹⁰ Mediana je srednja vrednost. Če dohodka enako sestavljenih gospodinjstev razvrstimo po velikosti, je višini srednje dohodka mediana.

¹¹ 50% mediane dohodka je neustrezen prag revščine v državah, kjer ima večina prebivalstva zelo nizke dohodke. To trditev dokazujemo s podobnostjo obsega revščine, izračunanega s pomočjo tega praga, z obsegom revščine na podlagi minimalne košarice živil, ki omogoča le fizično preživetje.

¹² Ta sestoji iz minimalne košarice živil in 10% dodatka za osebne potrebe.

¹³ 1/3 gospodinjstev samohranilcev je bila revna.

¹⁴ Meja revščine znaša 56% ravni dohodka, preračunanega na ekvivalentno odraslo osebo.

Po teh merilih je bilo leta 1988 revnih 7,3% gospodinjstev ali 7,4% prebivalcev, dohodke pod mejo preživetja pa je imelo 0,9% gospodinjstev ali 0,8% prebivalcev. V današnji Slovaški je bil delež revnih za polovico višji od deleža na Češkem (Atkinson in Micklewright, 1992).

Skrb vzbuja revščina med otroki, ki so leta 1988 predstavljali 40% revnih na Češkoslovaškem. Absolutno število revnih otrok se v obdobju 1970–1988 skorajda ni spremenilo, opaziti pa je velike razlike med današnjima državama. Na Češkem je bilo leta 1988 celo več revnih otrok kot leta 1970, na Slovaškem pa se je njihovo število zmanjšalo skoraj za tretjino.

Visoko tveganje revščine je obstajalo tudi za enoroditeljske družine kot tudi za vse tiste, ki niso bili socialno zavarovani (neaktivne osebe in osebe, ki so bile aktivne zunaj državnega in združnega sektorja). Najmanj revščine je bilo v kmečkih gospodinjstvih.

Madžarska

Prvi izračuni meje revščine so bili objavljeni v statističnem letopisu leta 1987 (Atkinson in Micklewright, 1992). Tudi na Madžarskem določajo mejo preživetja in mejo revščine (socialni minimum), ki ju revalorizirajo glede na povečanje cen.

Po tej uradno opredeljeni meji revščine je bilo v 80-ih letih revnih 10–15% prebivalcev Madžarske. Tipičen revež je bil relativno mlad, živel je v mestu in vzdrževal otroke. Da revščina ni značilna le za velike družine, utemeljmeta Atkinson in Micklewright (1992) s tem, da je imela četrtnina revnih gospodinjstev z aktivnimi člani le enega otroka, več kot tretjina pa dva.

Romunija

Rose (1992) je analiziral gmotni položaj romunskega prebivalstva po drugačni metodologiji, in sicer tako da je ugotavljal, ali si lahko kupijo avtomobil, barvni televizor, pralni stroj in telefonski priključek.¹⁵ 48% gospodinjstev si ni moglo privoščiti nobene od teh dobrin. To so bila večinoma kmečka gospodinjstva, gospodinjstva s samo enim zaposlenim ter gospodinjstva niže izobraženih.

Decembra 1991 je 44% prebivalcev ali 27,3% gospodinjstev imelo dohodke pod minimumom, ki ga je določila romunska raziskovalna organizacija IRSOP (Rose, 1992). Tudi ta raziskava je pokazala, da revščina najbolj ogroža kmečka gospodinjstva, poleg njih pa velika gospodinjstva in gospodinjstva ostarelih.

Bolgarija

Število ljudi v Bolgariji z dohodki pod socialnim minimumom je naraščalo z 29% leta 1989 na 41% leta 1990, 66% leta 1991 in na več kot 70% ob koncu leta 1992. Če pa upoštevamo kot mejo revščine 50% povprečnega dohodka, je odstotek revnih ljudi narasel z 8% leta 1990 na 13% leta 1992, odstotek revnih gospodinjstev pa s 7% na 8% (Shopov, 1993).

¹⁵ Po našem mnenju je imeti telefonski priključek v manj razvitih državah bolj izraz razvitosti telekomunikacijskega omrežja kot kupne moči prebivalstva. V teh razmerah je telefonski priključek tudi statusni simbol.

Tudi za Slovenijo veljajo omenjeni pomisleki glede ustreznosti uradno prikazanih dohodkov za ugotavljanje revščine. V zadnjih desetih letih pa obsega revščine v Sloveniji sploh nismo empirično ugotavljali. Novejšega datuma je le Stanovnikova (1993) analiza socialnoekonomskega položaja slovenskih gospodinjstev, v kateri je obravnaval revščino posameznih delov prebivalstva. Ob upoštevanju, da je meja revščine 70% mediane dohodka na ekvivalentno odraslo osebo, je ugotovil, da je bilo tveganje revščine leta 1988 najvišje za ostarele. Revnih je bilo 44,8% gospodinjstev samskih ostarelih oseb in 33,2% gospodinjstev ostarelih parov. Tveganje revščine se je povečevalo tudi z večanjem števila otrok v gospodinjstvu.

Edini razpoložljivi podatki za celotno slovensko prebivalstvo so tisti iz javnomnenjskih raziskav, ki so subjektivne narave in po katerih se je revščina zmanjšala na obseg iz druge polovice 80-ih let. V zadnji raziskavi javnega mnenja je namreč 6,4% vprašanih ocenilo svoj gmotni položaj kot izrazito nezadovoljiv, dve leti pred tem pa 10,3% vprašanih.

Predvidevamo, da se je tudi pri nas v zadnjih letih spremenila struktura revnih. Stopnja brezposelnosti je visoka, plače pa nizke v primerjavi z življenjskimi stroški, tako da so med revnimi številni tisti, ki bi si v normalnih razmerah lahko sami zagotovili existenco. Zajamčena plača, nadomestila za brezposelnost in socialne pomoči so nerealno nizki in so gotovo pod vsako empirično določeno mejo revščine, ki bi jo sprejeli v strokovnih krogih.

Sklep

Hkratne spremembe političnega, gospodarskega in socialnega sistema v nekdanjih socialističnih državah imajo za posledico naraščanje revščine. Kaže, da so najbolj ogrožene podskupine prebivalstva družine z otroki in ostareli, v nekaterih državah pa tudi tisti, ki so zaposleni zunaj javnega sektorja.

Osnovna pomanjkljivost večine raziskav je enostranskost in zato največkrat tudi neobjektivnost uporabljenih metodologij ter pomanjkljivost podatkovne osnove, kar vse ima za posledico nezanesljivost in majhno veljavnost rezultatov. Zato ti rezultati ne morejo biti opora družbenim subjektom, ki vplivajo na oblikovanje politike. Celo nasprotno, ti jih lahko izkrivljajo in razlagajo tako, da v njih najdejo utemeljitev za svoje politične cilje.

Pri tem Slovenija ni izjema. Nimamo ažurnih empiričnih raziskav revščine, rezultati javnomnenjskih anket pa kažejo le subjektivno zaznavo. Objektivne in z alternativnimi metodami pridobljene ocene revščine so nepogrešljiva podlaga za resno socialnovarstveno politiko, potrebne pa so tudi za vodenje drugih politik, na primer družinske, prebivalstvene, stanovanjske, zdravstvene ipd. Zato mora biti ugotavljanje determinant in obsega revščine trajna naloga v državi, ki želi zagotavljati vsem svojim prebivalcem vsaj minimalno življenjsko raven.

LITERATURA:

- ATKINSON, Anthony B. (1990): Poverty, Statistics and Progress in Europe. V: *Teekens*, Rudolf and Bernard M.S. Van Praag: Analyzing Poverty in the European Community: Policy Issues, Research Options and Data Sources (Papers presented at the seminar Poverty statistics in the European Community, Noordwijk, October 1989), Eurostat, Brussels - Luxembourg, str. 27-44
- ATKINSON, Anthony B. in J. Micklewright (1992): Economic Transformation in Eastern Europe and the Distribution of Income. Cambridge University Press, Cambridge
- FLOTTEN, Tone (1992): Living Conditions and Poverty in Lithuania. Report presented at the CROP-workshop on Poverty and Social Protection in Central and Eastern Europe, Budapest, October 29 - November 1, 1992
- KULTYGIN, V. P. (1993): Poverty and social trends in Russia. *Scandinavian Journal of Social Welfare*, 2, 3, 142-149
- KUTSAR, Dagmar, in TRUMM Avo (1994): Poverty trends in Estonia: An empirical research. Referat na 26. konferenci ICSW (International Council for Social Welfare), Tampere, Finska
- KUTSAR Dagmar, in TRUMM Avo (1993): Poverty among households in Estonia. *Scandinavian Journal of Social Welfare*, 2, 3, 128-141
- MARKLUND, S. (1993): Social policy and poverty in post- totalitarian Europe. *Scandinavian Journal of Social Welfare*, 2, 3, 104-114
- PRONINA, L. (1992): The fight against poverty, principal directions of social policy and measures of its realization as well as social protection of the population of the Russian Federation. Workshop on Poverty and Social Protection in Central and Eastern Europe. Budapest, October 29 - November 1, 1992
- ROSE, Richard (1992): Who Needs Social Protection in Eastern Europe? A Constrained Empirical Analysis of Romania. International Workshop Poverty and Social Protection in Central and Eastern Europe, Budapest, October 19 - November 1, 1992
- RUS, Veljko (1990): Revščina in socialna politika. *Teorija in praksa*, let. 27, 12, 1419-1428
- SHOPOV, Georgi (1993): Unemployment, Poverty, Social Security: The Bulgarian Experience. Center for the Study of Democracy, Sofia
- STOJAK, Rudi (1991): Marginalizacija: nejednakost, egalitarizam, siromaštvo. *Socijalna politika*, vol. 46, 1-2, 59-74
- Stanovnik, Tine (1993): Analiza socialnoekonomskega položaja slovenskih gospodinjstev v letih 1978, 1983 in 1988. Inštitut za ekonomska raziskovanja, Ljubljana
- SVETLIK, Ivan (1986): Družboslovne razprave, vol. 3, 4, 5-25
- Šumi, Janez (1986): Metodologija ocenjevanja življenjskih stroškov v Sloveniji. Inštitut za ekonomske raziskave, Ljubljana
- WARZYWODA-KRUSZYNSKA, W., in J. GROTOWSKA-LEDER (1993): Poverty and social conditions in Poland during the transformation to a market economy. *Scandinavian Journal of Social Welfare*, 2, 3, 115-127
- WORLD Development Report 1990: Poverty. Oxford University Press, 1990

Konflikt v nekdanji Jugoslaviji in balkanska varnost

Nova razporeditev političnih sil na mednarodnem svetovnem odru je odprla tudi nove možnosti za dodatne motnje v regionalnih okvirih.¹ Stalna trdnost v vrhu svetovne politike, odsotnost strahu pred nevarnostjo izbruha nekakšnega svetovnega konflikta sta se spremenili v več manjših nestabilnosti, ki obremenjujejo dogajanja v posameznih svetovnih regijah.

V vrhu takšnih novih regij, v katerih so jasno poudarjene vse značilnosti kriznega razvoja, je na območju nekdanje Jugoslavije,² v katerem se po razpadu nekdanje države in nastanku novih entitet nadaljuje boj za dokončanje procesa samoodločbe ter oblikujejo temelji za prihodnje nestabilnosti. V konfliktu želje po samoodločbi naroda in težnje po priznavanju legitimnih pravic novih držav nastajajo in se širijo zamisli liberalnega in realističnega pristopa h konfliktom³ na tleh nekdanje Jugoslavije, ki zajemajo tudi teoretične, prav tako pa tudi praktične postavke za možno doseganje rešitev.

Konflikt je postal na tem območju juga Evrope in Balkana skoraj normalno stanje, v katerem se izčrpavajo določeni subjekti, ki iščejo svoj nacionalni interes, pogosto pa tudi možnost samega obstoja. Poskusi razrešitve konflikta, čeprav skoraj stalno spremljajo kataklizmo (propad) novih balkanskih odnosov, so v senci konflikta in stalnih bojov, pri čemer vtirajo vendarle vsaj nekakšen daljni pogled na možni konec vojskovanja.

Zato je mogoče ugotoviti, da kljub vsem spremembam, ki jih doživlja konflikt v posameznih obdobjih kot tudi ob vseh novih predlogih, načrtih in scenarijih, ki jih ponujajo od zunaj kot določene oblike možne razrešitve, oba procesa tečeta vzporedno ter vnašata posebno dinamiko v lokalno območje Balkana,⁴ hkrati pa tudi prizadevanja mednarodne skupnosti, da konča spor.

Ob naznanjanju odprtosti obeh procesov in njune podvrženosti in odvisnosti od lokalnih in mednarodnih dejavnikov je treba takoj poudariti, da je vsako analiziranje konflikta opredeljeno z opreznostjo, ki jo prinašata čas in številnost stikov med različnimi udeleženci. Lokalna dogajanja lahko hitro in neposredno vplivajo na mednarodne subjekte, po drugi strani pa je mednarodna dejavnost že vtkana kot sestavni del ravnanja na terenu, od katerega sta lahko odvisna dinamika in obseg posamezne krize.

* Dr. Radovan Vukadinović, red. prof. na Fakulteti za politične vede v Zagrebu

¹ Jeseni 1992. leta je eden vodilnih francoskih politologov Pierre Hassner napisal, da Evropa vstopa v novi srednji vek, ki bo za nekatere pomenil prožnost ter vsestranost oblik pripadnosti in sodelovanja, medtem ko bo za druge to pomenilo nove verske vojne in poplavo oboroženih band, beračev in piratov, z drugimi besedami – anarhijo in večni boj. *Le Monde*, november 6, 1992.

² Iz dosejanje obširne literature, namenjene konfliktu na tleh nekdanje Jugoslavije, navajamo:

– M. Glenny, *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War*, London 1992

– J. Gow, *Legitimacy and Military: The Yugoslav Crisis*, London 1992

– H. Wiberg, *Divided States and Divided Nations as a Security Problem: The Case of Yugoslavia*, Kobenhaven 1992

– P. Garde, *Vie et mort de la Yugoslavia*, Paris 1992 – J. Zametica, *The Yugoslav Conflict*, London 1992

– R. Vukadinović, *The Break up of Yugoslavia: Threats and Challenges*, The Hague 1992

³ Ch. Papatotiriou, *Liberal Idealism Versus Realism: Yugoslav Case*, Athens 1994

⁴ R. Vukadinović, *La fin de la Yugoslavia et l'instabilité Balkanique*, Paris 1992

Na tej podlagi lahko ugotovimo, da je konflikt zdaj na takšni razvojni stopnji, da lahko pričakujemo ali njegovo stalno slabitev in prehod v postopno umiritev odnosov⁵ ali pa je mogoče v okviru določenih iracionalnih potez, ki imajo na tem območju svojo dodatno vrednost, prav tako predvidevati njegovo nadaljnjo razširitev, ki bi se prelila iz sedanjih tokov in zajela nove udeležence in nov prostor.

Ob upoštevanju te zapletenosti kot tudi razpršenosti silnic lokalnega in mednarodnega pomena lahko sliko obstoječega konflikta razdelimo na tri ravni:

– konflikt med Republiko Hrvaško in uporniškimi Srbi na njenem ozemlju kot stanje niti vojne niti miru, ki ni dokončno in vedno lahko oživi, ali z določeno incidentno situacijo ali pa z vnaprej načrtovanimi potezami;

– vojno na območju Bosne in Hercegovine, ki ima svojo logiko oboroženega konflikta z različnimi razvojnimi stopnjami in seveda z različnimi žrtvami;

– možni konflikt na južnem delu nekdanje Jugoslavije (Kosovo in Makedonija), kjer se s prenašanjem ali pa s spodbujanjem samostojnih elementov lahko ustvarjajo razmere za izbruh konflikta, ki bi lahko imel ob aktiviranju balkanskih držav in oblikovanju njihovih strateškopoličnih ciljev širše, balkanske razsežnosti.

Razpad Jugoslavije je ob celi vrsti notranjih in mednarodnih vprašanj odprl v novi luči tudi *problem balkanske varnosti*. Sistem varnosti na Balkanu se je celo vrsto let vzdrževal v uravnoteženih odnosih članic Varšavskega sporazuma (Bolgarija, Romunija) in članic NATA (Grčija, Turčija). Med tema dvema blokovskima strukturama je Jugoslavija delovala skupaj z Albanijo kot neblokovski dejavnik, ki je ustvarjal posebno balkansko ravnotežje. Z odpravo Varšavskega sporazuma in razpadom Jugoslavije pa so nastali političnostrateško prazen prostor na Balkanu ter izoblikovane razmere za nastanek novih odnosov v balkanskih in evropskih okvirih.

Balkanske države so pričakale dezintegracijo Jugoslavije in konflikte, ki so pri tem nastali na različne načine. Na podlagi tradicionalnega prijateljstva s Srbijo in Jugoslavijo Romunija ni skrivala svoje zaskrbljenosti in želje, da pomaga, Bolgarija je bila politično razcepljena glede sprejema novih odnosov na Balkanu, Grčija je poskušala ob prijateljstvu jasno začrtati svoj nacionalni interes, pa tudi vprašanje varnosti, medtem ko je Albanija z največjim zadovoljstvom pričakala razpad Jugoslavije, prepričana, da so končno odprte možnosti za nastanek novih odnosov na Balkanu in rešitev albanskega vprašanja. Ob naznanjanju svojega velikega načrta, gotovo globalnega delovanja, pa je Turčija presodila, da je z razpadom Jugoslavije nastala nova situacija in da se s tem odpirajo možnosti okrepljenega turškega delovanja na Balkanu.

Konflikt na območju nekdanje Jugoslavije, njegova stopnja napetosti kot tudi razširitev, je potrdil, da bo prazen prostor, ki je nastal na Balkanu, trajnejše narave in da mora zato vsaka balkanska država z veliko večjo pozornostjo graditi svojo novo strategijo balkanskih odnosov.

Z željo vseh balkanskih držav nekdanjih članic Varšavskega sporazuma, da čim prej vstopijo v NATO, po možnosti pa tudi v Evropsko unijo, je postal razvoj odnosov na Balkanu trajen dejavnik, ki ga je treba upoštevati in po eni strani dinamizira njihove zahteve do Evrope, po drugi strani pa omejuje možnost za politično delovanje in ga vrača predvsem na območje Balkana.

Vsaka balkanska država je zato gradila svoj lasten pristop h krizi na tleh nekdanje Jugoslavije ter hkrati poskušala pri takšnem delovanju najti možnosti za

⁵ Ch. Cvić, *An Awful Warning: The War in ex-Yugoslavia*, *Balkan Forum*, 1994, Vol. 2, No. 3, str. 68

zgraditev določenega sistema varnosti v nacionalnih ali regionalnih razmerah, pri čemer odpira prostor za vstop v evropske vojaško-politične in gospodarske tokove.

ROMUNIJA: med prijateljstvom in posredovanjem

Romunija je kot največja država na balkanskem polotoku kljub svojim zapletenim notranjim gospodarskim in družbenim problemom od prvega dne razpada Jugoslavije pazljivo spremljala razvoj dogodkov, predvsem iz bojazni pred razširitev konflikta. Za romunsko diplomacijo je največjo nevarnost pomenila morebitna razširitev konflikta na Kosovo ali Makedonijo, kar bi nedvomno pripeljalo do vključitve drugih balkanskih držav. Čeprav ni neposredno vključena v skupino držav, ki bi se lahko znašle v akciji, pa se Romunija zaveda vseh težav, ki bi nastopile, in nevarnosti, ki bi jih občutili v regionalnih balkanskih okvirih.

Zato je romunska politika poskušala delovati kot posrednik (mediator), ki je v dobrih odnosih z vsemi državami na tleh nekdanje Jugoslavije in svojih prijateljskih vezi s Srbijo ne postavlja na prvo mesto. Romunska politika tega tradicionalnega prijateljstva ni nikoli skrivala, prav tako je bila pripravljena človekoljubno pomagati Srbiji, oba socialistična režima na Balkanu pa sta imela tudi celo vrsto priložnosti za politične stike. Vendar pa je romunska diplomacija vzpostavila stike tudi s Hrvaško in z BiH, s čimer je želela pokazati svojo pripravljenost za posredovanje.

Poudarjajoč, da Romunija nima nikakršnih ozemeljskih zahtev do delov nekdanje Jugoslavije, niti da obstajajo problemi z manjšinami v Romuniji ali v Srbiji, je romunska politika ustvarjala vtis objektivnosti pri reševanju krize.

Pokazujoč elastičnost v svojem pristopu k celoti vprašanj novih strateških odnosov, je romunska politika tudi na širši fronti poskušala izoblikovati možnosti delovanja na različnih ravneh. Takoj po sprejetju Partnerstva za mir je Romunija sklenila Sporazum o vojaškem sodelovanju z Rusijo z željo, da pokaže ruski strani, kako sodelovanje z NATO-om ne pomeni nikakršnega zapiranja dobrih odnosov z Moskvo. Prav tako je hkrati z izvajanjem sankcij proti Srbiji Romunija poskušala izkoristiti svoj politični vpliv, da bi se le-te ublažile, obenem pa je skupaj z drugimi, z izvajanjem sankcij proti prizadetim državam, zahtevala, sicer neuspešno, nadomestila od ZN.

Ob poznavanju balkanskih razmer je romunska politika poudarjala, da ne obstaja vojaška rešitev in da je uporaba tujega vojaškega posredovanja v Bosni kontraproduktivna. Z zagovarjanjem vsake mirne rešitve Romunija zahteva tudi odpravo možnosti delovanja vojaških sil balkanskih držav na območju krize, prepričana, da bi to povzročilo težke in dolgoročne posledice v balkanskih odnosih. Hkrati je romunska politika v celi vrsti priložnosti trdila, da je tudi embargo kontraproduktiven in da z njim ni mogoče doseči političnih učinkov. Pri tem je izhajala tudi iz ugotovljene škode, ki jo je politika embarga povzročila Romuniji. Romunske ocene govorijo o številki 2 milijardi dolarjev neposredne škode in več kot 5 milijard posredne škode.⁶

Romunija se zaveda globine možnih motenj na Balkanu in še naprej poskuša podpreti vse spodbude, ki iščejo mirno rešitev krize na območju nekdanje Jugosla-

⁶ Romunija je bila skupaj z Ukrajino in Rusijo med prvimi državami, ki je zahtevala mednarodna nadomestila za škodo, povzročeno z uporabo sankcij proti Jugoslaviji.

vije. Čeprav Romunija v zadnjem času v uradni zunanjepolitični terminologiji poudarja, da je »srednjeevropska država«, pa je vendar povsem očitno, da brez reševanja balkanskih odnosov ni možnosti za normalno delovanje romunske politike v Evropi. S težnjo po razvijanju mirnih odnosov na Balkanu romunska politika išče prostor za hitrejše vključevanje v Evropo in oblikovanje novih odnosov, ki bi omogočili uspešen razvoj. S kombiniranjem prijateljskih vezi s Srbijo in pravoslavjem z željo, da si utre poti k novemu evropskemu položaju, je Romunija postala prva država članica nekdanjega Varšavskega sporazuma, ki je podpisala Sporazum o partnerstvu za mir z NATO-om, dobila status pridružene članice v Zahodnoevropski uniji in podpisala pogodbo o pridružitvi z Evropsko unijo. Najava iz Bruslja, da se ob Višegrajski četverki tudi Bolgarija in Romunija pojavita kot polnopravni članici Evropske unije, jasno pokaže glavno smer opredeljenosti romunske politike.

BOLGARIJA: želja po novem varnostnem režimu

V primerjavi z Romunijo, ki je imela enotno politično stališče do razpada Jugoslavije, je bila bolgarska politika – obremenjena z notranjimi političnimi boji – razcepljena pri oblikovanju enotne politike. Uradna Sofija je sprejela vse ukrepe ZN in EU in podprla politiko embarga do Srbije. Vendar pa se v primerjavi z Romunijo, ki stalno poudarja, da nima nikakršnih ozemeljskih zahtev do delov nekdanje Jugoslavije, niti ne obstajajo problemi z manjšinami, Bolgarija pojavlja kot država, ki je neposredno zainteresirana za razpad Jugoslavije.

Bolgarska politika, ki izhaja iz čvrstega stališča, oblikovanega že davnega 1953. leta, da ne obstajajo makedonski narod niti makedonski jeziki, je obnovila svoja razmišljanja o t.i. zahodnih provincah (Makedonija), ki jih je Bolgarija dobila s Sanstefanskim sporazumom. Čeprav je med prvimi državami priznala Makedonijo, je Bolgarija jasno izrazila, da gre samo za priznanje države, ne pa tudi naroda ter da bo to vprašanje treba rešiti v neki daljni prihodnosti.

Bolgarija je s ponujeno pomočjo in sodelovanjem novonastali državi tako našla tudi makedonske politične sile, ki so ji najbližje in v svojem političnem programu ne skrivajo želje po tesnem povezovanju s Sofijo. Ekstremno nacionalistična stranka VMRO je kupila orožje v Sofiji, kar je pripeljalo tudi do padca tedanje bolgarske vlade.⁷ Pri vseh prizadevanjih, da se razvije sodelovanje, Sofija ne odstopa od svojega zanikanja makedonskega naroda in jezika, s čimer ustvarja vtis, da gre za prehodne odnose, ki bodo nekoč zamenjani z drugačnim položajem Makedonije.

Ob upoštevanju zgodovinskih povezav, pa tudi delovanja dela makedonskih političnih sil, ki se izjavljajo v prid videnja makedonske prihodnosti v čvrsti povezavi s Sofijo, bolgarska politika vendar spremlja z veliko zaskrbljenostjo nevarnosti, ki so priplavale nad Makedonijo. Delovanje albanskih sil, ki vse bolj odkrito kažejo željo po odcepitvi in povezovanju z Albanijo, upoštevajo kot resno grožnjo ne samo Makedoniji, ampak tudi balkanski trdnosti. Ob izbruhu konflikta in potrebe po vojaškem delovanju bolgarska politika ne bi hotela biti postavljena v položaj, da mora z vojaško silo reševati Makedonijo ali pa tiste dele, ki bi jih morebiti lahko lažje priključila.

Ne glede na to katera stranka ali koalicija strank je v Skopju na oblasti, je za

⁷ The Economist, 14.11.1992.

Sofijo daleč elegantnejša rešitev, da se s stalnim razvijanjem kanalov širokih povezav krepí bolgarski vpliv in da se preko makedonskih političnih strank ustvarja prepričanje, da bi nekega dne ob kakšni večji gospodarski ali družbeni krizi ali z enostavno odločitvijo večine lahko prišlo do vključitve Makedonije v Bolgarijo. Neposrednega vojaškega delovanja, reševanja celotne Makedonije ali njenega dela v današnjih razmerah nikakor nimajo za koristne za Bolgarijo, ki ima povsem dovolj tudi svojih problemov. Razen tega tudi celotna ideja o t.i. vključevanju Makedonije ni zamišljena za takojšnje uresničevanje, pač pa računa s časovno daljšim rokom, ko bi se Bolgarija lahko tudi okrepila in ko bi bilo veliko lažje dejansko vključiti Makedonijo.

Drug problem, ki v povezavi z Makedonijo, prav tako dela skrbi Bolgariji, je turška politika. Politika nekdanjega socialističnega režima v Sofiji je bila jasno zastavljena kot uresničitev primarno dobrih odnosov med Bolgarijo in Grčijo. Na ta način so želeli preprečiti morebitno prodiranje Turčije v tem delu Balkana. Ta zveza naj bi hkrati ustvarila tudi posebno ravnotežje, ki bi zavrlo večje turško delovanje tako nasproti Grčiji kot tudi Bolgariji. Z razpadom socializma v Bolgariji so bolgarske oblasti v začetku pokazale manjšo zainteresiranost za sodelovanje z Grčijo. Turčija, ki je z znatnim kapitalom začela vstopati v Bolgarijo, vse bolj uporablja navzočnost svoje manjšine (skoraj milijon prebivalcev) ter se prav z njo na območjih, kjer so Turki najštevilčnejši, razvijajo tudi močne gospodarske povezave z Bolgarijo. Turčija je trenutno eden največjih tujih vlagateljev v Bolgariji, številni kanali pa so odprti med obema državama.

Vendar pa, če je že to turško delovanje pokazalo dobre gospodarske učinke, je to v Bolgariji skoraj med vsemi političnimi strankami povečalo strah, da bi lahko šlo takšno turško delovanje tudi predaleč. Ker je Turčija prav tako močno prisotna tudi v Makedoniji, je to zadosten razlog za bolgarsko zaskrbljenost. Albanske želje po odcepitvi albanskega prebivalstva v Makedoniji in turški prodor v Makedonijo,⁸ ki ima vsekakor širše političnostrateške in gospodarske namene, so trenutno dejavniki, ki prav tako zadržujejo možnost uresničevanja bolgarskih želja.

K temu je treba dodati še beograjska razmišljanja, ki še vedno poskušajo videti Makedonijo kot del skupne celote (nekakšne nove Jugoslavije) in kot neposredno zemljepisno povezanost med Beogradom in prijateljskimi Atenami.

Ob upoštevanju vsega tega si bolgarska politika pri obravnavi krize na tleh nekdanje Jugoslavije ne želi novih zaostrovanj. Gospodarska škoda zaradi embarga je tako velika, da se neposredno občuti in Sofija stalno zahteva njegovo ukinitve. Razpad Jugoslavije je odprl možnost razširitve Bolgarije in oblikovanje novih zamisli o »Veliki sanstefanski Bolgariji«, toda na tej poti so tudi ovire, ki jih Bolgarija v tem trenutku ne more obvladati. Izbruh konflikta v Makedoniji ali na Kosovu zato ni v interesu Bolgarije, ki vendarle računa na dolgoročno delovanje pri približevanju Makedonije in Bolgarije in ustvarjanje prepričanja pri večini makedonskega prebivalstva, da je Sofija ne samo naravni zaveznik, ampak tudi prihodnja rešitev njihovih problemov.

Pospeševanje odnosov z evropskimi ustanovami, vstop v Partnerstvo za mir in najava možnosti o morebitnem vstopu Bolgarije v Evropsko unijo postavljajo prav tako določene omejitve⁹ neposrednemu bolgarskemu delovanju v Makedoniji. Grčija kot članica EU dejavno spremlja bolgarsko obnašanje in kakršne koli dejavnosti, ki ne bi bile v skladu z ohranjanjem obstoječega stanja na jugu Balkana, bi

⁸ D.M. Perry, *Une crise en gestation? La Macedonic et ses voisings, Politique étrangere, Paris 1994, no. 1, str. 218-129.*

⁹ E. Tsenkov, *The Geopolitical Dilemmas of a former Satellite, Bulgarian Quarterly, Winter 1991.*

bile lahko izkoriščene proti Bolgariji v njenem vsekakor dolgotrajnem procesu približevanja oziroma morebitnem vstopu v NATO in EU.¹⁰

Bolgarija, ki razvija sodelovanje s Skopjem in se bojuje proti sankcijam ter vzdržuje stike z Beogradom (posebej bolgarske socialistične sile), odločno nasprotuje vključevanju balkanskih držav v vojake sile ZN na tleh nekdanje Jugoslavije. Z velikim nezadovoljstvom so tudi pospremili vključitev turških sil v sestav enot ZN v Bosni, kar je bilo ocenjeno kot dolivanje olja na ogenj in ne pomoč v mirnem reševanju krize.¹¹

Bolgarska politika poskuša s oblikovanjem novega odnosa z Grčijo povrniti nekdanji pomen tem povezavam, s čimer bi se prav tako zmanjšal vpliv, ki ga ima Turčija v sami Bolgariji. Kljub omahovanjem med velikimi željami in zmanjšanimi možnostmi bolgarska politika ostaja močno zainteresiran dejavnik, posebej v Makedoniji, ki vendarle razume vse nevarnosti in izzive, ki bi jih s seboj prinesli določena na hitrico izmišljena politika ali pa odprta kriza, ki bi privedla do potrebe po neposrednem bolgarskem vmešavanju. Mešane povezave, ki so skozi zgodovino obstajale s Srbijo, kot tudi pravoslavje kot dejavnik določenega skupništva, niso pripeljali do nastanka nekih močnejših povezav med Sofijo in Beogradom, vendar pa jim je uspelo ohraniti temelj za dobre sosedske odnose. V teh okvirih je bila Bolgarija zaradi širših interesov svojega vstopa v Evropo zainteresirana za korektno delovanje in ne oteževanje že sicer zapletenega položaja na Balkanu.

GRČIJA: prijateljstvo in skupni interesi

Grčija kot Srbiji tradicionalno prijateljska država, povezana s številnimi nitmi s Srbijo (zgodovina, politične vezi, pravoslavje, gospodarsko sodelovanje), ni v nobenem trenutku skrivala svoje naklonjenosti do Beograda. Še več, Grčija je izkoristila vsako politično-diplomatsko priložnost za vključevanje v korist Srbije in zavzemanje za rešitve, ki bi ustrezale Beogradu, bodisi v okviru EU, KVSE ali v ZN. Na praktični politični ravni se je to pokazalo v številnih sestankih Miloševića z Micotakisom in kasneje Papandreujem ter v grški dejavnosti, ki naj bi prispevala k iskanju rešitve krize. Človekoljubna pomoč Srbiji stalno prihaja iz Grčije, prav tako pa je močna tudi dejavnost grške cerkve, družbenih in političnih organizacij in skupin državljanov.

Vendar pa v vsem tem grškem izjavljanju za Srbijo in podpiranju vseh njenih stališč ni treba iskati samo tradicionalnega prijateljstva niti samega pravoslavja. Gre za povezanost, prijateljstvo in pomembne grške interese, ki se v tem primeru v dveh pomembnih vprašanih prekrivajo s srbskimi stališči in dejavnostjo na Balkanu.

Prvi problem se nanaša na novo vlogo Turčije na Balkanu. Grčija, ki je skoraj obsedena s turško nevarnostjo kljub skupnemu članstvu v NATO paktu, na vsako približevanje Turčije Balkanu gleda kot na nadaljnji dokaz protigrške politike Ankare in izraz želje, da se z oblikovanjem novega velikega »turškega loka«¹² zaokroži Grčija. Krepitev bolgarsko-turških vezi, močan turški položaj v Makedoniji kot tudi ustvarjanje posebne osi Ankara-Tirana doživljajo v Atenah kot odprt

¹⁰ Obstaja tudi mnenje, da je Bolgarija močno zainteresirana za oblikovanje t.i. tampon cone med Bolgarijo, Srbijo, Albanijo in Grčijo. St. Alifantis, *Bulgaria: The Dilemmas of a New Era*, Athens 1993, str. 64-69.

¹¹ P. Fileva, *The Balkans: A Region Free of Regionalism*, *Bulgarian Military Review*, no. 2, 1994, str. 15-16.

¹² J. Pattigler, *Greece into the Balkan Crisis*, *World Today*, Nov. 1992, Vol. 48, no. 11.

izraz turških teženj po zaokrožitvi Grčije, njeni osamitvi in oteževanju njenega razvoja kljub njenemu članstvu v EU. Pet stoletij turške prisotnosti na Balkanu naj bi bilo dovolj močan opomin vsem tistim, ki bi si želeli intenzivnejših stikov s Turčijo. Analize, ki kažejo, da gre za premišljeno novo turško vrnitev na Balkan, imajo svoje oporišče tudi v Beogradu. V tej luči se obe državi, Srbija in Grčija, predstavljata kot glavni branik krščanstva na Balkanu, pri čemer sta soočeni z nerazumevanjem mednarodne skupnosti in izpostavljeni neposredni nevarnosti.

Grška politika, skoraj povsem prepričana, da se problem Cipra ne bo rešil, se zaveda turške vojaške sile in išče zaveznike tako v NATU, svojem položaju v Evropski uniji, toda tudi v Srbiji, ki naj bi se spopadla z istim sovražnikom v Bosni in na širšem območju Balkana (Sandžak, Kosovo). Skupno stališče do teh turških nevarnosti je močna podlaga skupništva, ki se razvija zadnja leta med Atenami in Beogradom.

Drug problem, kjer obstaja visoka stopnja razumevanja in skladnosti med Atenami in Beogradom, je pristop k Makedoniji. Čeprav je jugoslovanska vojska po referendumu v Makedoniji zapustila novonastalo makedonsko državo, pa Milošević vendarle meni, da je to umetna tvorba, ki nima kakšnih večjih niti dolgotrajnih možnosti za normalno življenje. V obdobju, ko se je zdelo, da je Makedonija pred gospodarskim zlomom, je bil v Beogradu že izdelan scenarij za sprejem Makedonije v t.i. ZR Jugoslavijo. Vendar pa se je makedonsko gospodarstvo z zunanjo pomočjo in z dobičkom pri kršenju sankcij in prevozom blaga v Jugoslavijo do neke mere okrepilo in ohranilo pri življenju. S tem je tudi Miloševiću postalo jasno, da mora na Makedonijo gledati kot na obstoječo državo, ki je Srbija ni priznala, vendar pa ima z njo dva enaka problema: gospodarsko osamitev in obstoj sovražno naravnane albankega prebivalstva.

Nastajanje Makedonije kot države je našlo grško politiko nepripravljeno. Tako ni bila sposobna uporabiti svojih evropskih vojaško-političnih in gospodarskih kanalov, da bi se pripravila na to dejanje, makedonska uporaba simbolov, interpretiranje zgodovine kot tudi trditve, da v Grčiji živi okrog 250.000 Makedoncev, pa so bili v Grčiji hitro ocenjeni kot makedonska odprta izzivanja. Sprejetje ustave Makedonije, v kateri je zapisana možnost zaščite Makedoncev, ki živijo v sosednjih državah (predvsem gre za Bolgarijo in Grčijo), je še bolj razburilo grško javno mnenje. Vlada v Atenah se je znašla pred napadom domačih kritikov, ki so trdili, da je popolnoma nepripravljena pričakala nastanek nove države na svojih mejah in da ni storila nič, da bi preprečila in ustavila nadaljnje »makedonsko izzivanje«. Kot odgovor na te kritike je Grčija sprejela embargo proti Makedoniji, prav tako pa je za vse makedonsko blago zaprla pristanišče v Solunu, ki ga Makedonija uporablja kot naravni izhod v svet.

V okviru EU je Grčija spodbudila veliko kampanjo proti priznanju Makedonije s tem imenom in s temi simboli, za čemer so se skrivali predvsem strahovi pred nadaljnjim razvojem odnosov na Balkanu. V njih bi se novonastala država lahko povezala z Grčijo sovražnimi silami, s čimer je mišljena predvsem Turčija. Tedaj bi t.i. obrobna vprašanja grba, zastave itd. lahko postala resen okvir, ki bi lahko pripeljal do zapletanja odnosov.

Čeprav osamljena v okviru EU, kjer je bilo končno opuščeno grško stališče do nujnosti nepriznavanja Makedonije, pa je grški politiki vseeno uspelo blokirati kakršno koli gospodarsko pomoč EU Makedoniji. Tako se je Grčija znašla v politični osamitvi v okviru EU, medtem ko ji je z njenim delovanjem v veliki meri uspelo gospodarsko zapreti Makedonijo.

Ker je že z dolgotrajnim protimakedonskim delovanjem vzburkano grško

javno mnenje, ki je sprejelo tezo, da nova država želi del grškega ozemlja do Soluna¹³ in da se je treba temu upreti z vsemi močmi, glasovi dela grških politikov, ki se sklicujejo na razum in na približevanje stališč, ne pridejo do veljave. Poskusi ustvarjanja razmer za priznavanje Makedonije in normalizacijo odnosov so (bili) oteženi tudi z makedonske strani, kjer nastajajo incidentne razmere, ki samo krepijo pozicije grških nacionalistov. Trditve, da bi Grčija morala priznati Makedonijo, s političnim dogovorom rešiti vprašanje uvoda makedonske ustave, ki ga je mogoče razlagati kot poseganje v notranja vprašanja drugih držav, in da bi s svojim gospodarskim delovanjem Grčija lahko postala verjetno tudi pomembnejši družabnik Makedonije, kot je to danes Turčija, vsaj še ne odmevajo v političnem vodstvu Grčije.

S tem ko vidijo v Miloševićem nepriznavanju Makedonije dodatni razlog, so grški politični krogi še bolj pripravljene vztrajati pri svojih stališčih. Srbija, pritisnjena s sankcijami, ki se bodo počasi ukinjale, kot tudi Grčija, ki se je na politično-diplomatskem področju privedla v osamitev zaradi makedonskega vprašanja, imata tudi tu stične točke. Državi gledata na svet s svojega ozkega vidika in menita, da sta oškodovani, da obstaja nekakšna velika mednarodna zarota proti njima in da prav zaradi nasprotovanja silam islama plačujeta svoj visoki delež. Na tej podlagi so nastale zgodbe o tem, da je v dneh največjega pritiska na Srbijo Milošević ponudil Grčiji oblikovanje nekakšne konfederacije, kar je grška stran zankala, vendar pa je bil to v vsakem primeru nadaljnji dokaz za bližino položaja in stališč, ki sta jih državi zgradili v svojem izoliranem opazovanju sveta in balkanskih dogodkov.

Najnovejše zaostrovanje med Atenami in Tirano jemljejo kot nadaljevanje velike zarote. V Atenah poudarjajo, da je dobila albanska politika pomembno podporo po sklenitvi vojaškega sporazuma s Turčijo, dobila je veliko vojaške opreme, del turških svetovalcev pa deluje v Albaniji. Da bi se pripravil teren, ali za morebitno akcijo proti Srbom na Kosovu ali pa v Makedoniji, je Berishev režim začel preganjati Grke v Albaniji, da bi jih prisilil, da zapustijo Albanijo. Tako bi se očistil prostor in ustvarile lažje možnosti za albansko vojaško delovanje ali na Kosovu ali v Makedoniji. Grčija tedaj ne bi imela nikakršnih razlogov za intervencijo ob konfliktu, ker ne bi bilo več njenih državljanov v Albaniji. Čeprav je ta teza precej napeta, pa ima kljub temu v delu grškega političnega mnenja svoje pristaše.

Vse to skupaj ustvarja zadosti močne temelje za ohranjanje osi med Atenami in Beogradom, vendar pa prav tako ne ponuja Grčiji možnosti za kakšen hitrejši izhod iz njene diplomatsko-politične osamitve.

ALBANIJA: močna retorika

Dezintegracijo Jugoslavije so z neprikritim zadovoljstvom pričakali v Albaniji, kjer je novoizvoljeni predsednik Sali Beriša takoj izjavil, da v novih razmerah nastanek »nove velike Albanije ni nestvaren«. ¹⁴ Odločna podpora Albancem na tleh nekdanje Jugoslavije – na Kosovu in v Makedoniji – je postala stalna značilnost Beriševe Albanije. Deklaracijo o neodvisnosti Kosova, s katero je bila for-

¹³ Albanska podpora Makedoniji, ki je bila videna kot izziv Srbiji, je vznemirjala tudi Grčijo ter pripomogla k sedanji usmeritvi grške politike v odnosu do Makedonije. J. Pattifer, *The New Macedonian Question*, *International Affairs*, Vol. 68, No. 2, Spring 1993, str. 270.

¹⁴ R. Austin, *What Albania Adds to the Balkan Stew*, *Orbis*, Vol. 37, No 2, Spring 1993, str. 270.

malno organizirana albanska država na Kosovu, je priznala samo Albanija, v Tirani pa deluje tudi mreža »organov« nove Posavske države. Hkrati so od Makedonije zahtevali, da Albancem omogoči, da so obravnavani kot konstitutiven narod, s čimer bi dobili možnosti, da se opredelijo za svojo odcepitev. To je bilo tudi v skladu z zahtevami Rugove, ki terja od makedonske oblasti, da da Albancem avtonomijo ali da jim omogoči združitev s Kosovom. Leta 1992 so Albanci v delu Makedonije ustanovili svojo republiko »Illyrdo«, ¹⁵ kar naj bi nakazovalo, kam želijo iti.

Beriša, ki ni skrival svojih pretenzij po oblikovanju Velike Albanije, je pogosto ponavljal, da so Albanci eden redkih narodov, ki jih je sedem milijonov, živijo pa v petih različnih državah. Prizadevanja nove Albanije bi morala biti usmerjena prav v zbiranje Albancev in ustvarjanje razmer za nastanek enotne države.

Vendar pa je Albanija kljub tej močni nacionalistični retoriki, ki želi oblikovanje Velike Albanije na Balkanu in računa z množicami sonarodnjakov v drugih državah, še vedno daleč od možnosti uresničitve takšne zamisli. Albanija je predvsem ena najrevnejših evropskih držav, ki se srečuje s problemi obstoja, iz nje se stalno izseljujejo in odhajajo najboljši kadri in v njej potekajo politični boji Beriševih nasprotnikov in zagovornikov. Albanska vojska je kljub določeni modernizaciji, podpori Turčije in nakupu nove oborožitve še vedno daleč od možnosti vojskovanja z Miloševićevimi vojaškimi in policijskimi silami na Kosovu. Čeprav bi albanska vojska lažje ogrožala majhno in slabo opremljeno makedonsko vojsko, ne smemo pozabiti na širše posledice, ki bi jih izzval takšen poseg in vsekakor tudi vstop novih subjektov v konflikt proti Albaniji.

V albanski družbi so kljub določenim spremembam še vedno navzoče cepitve, ki izhajajo iz plemenske strukture in težko bi bilo pričakovati, da bi Toski iz Albanije enostavno sprejeli Gege s Kosova, ki so zaradi življenja v nekdanji Jugoslaviji bolje izobraženi, bogatejši in s številnimi mednarodnimi izkušnjami in zvezami.

Država, ki je skoraj v celoti odvisna od mednarodne pomoči, če začnemo s hrano do orožja, mora seveda upoštevati to stvarnost. ZDA so v celi vrsti priložnosti jasno povedale, da računajo na racionalno vedenje Albancev in da jim v tem trenutku nikakor ni do odpiranja nekega novega bojišča na jugu Balkana. Z albanskim vstopom v Partnerstvo za mir je postavljen okvir za albansko ravnanje in vedenje, tako da Albanija kljub močni politični retoriki, ki ima vsekakor svoj notranji politični namen, ne more storiti vsega, kar bi hotela, za ustvarjanje Velike Albanije.

Zato je Beriševe izjave tudi treba razumeti kot izraz takšnega omejenega ravnanja in vedenja, ki ima svoje politične razloge, pa so v praksi zelo daleč od stvarnega uresničevanja. Vsekakor je značilno, da je prav Beriša dal dovoljenje za prodajo nafte Srbiji in Črni gori, svojim prijateljem med najhujšim mednarodnim embargom t.i. ZR Jugoslavije.

Albanska politika nesoočanja na Kosovu trenutno omogoča obstoj dveh družbenopolitičnih sistemov izobraževanja, zdravstva in podobno. Ker tudi srbski ne posega v albanski, niti albanski v srbski, lahko govorimo o »uspešnem« vzporednem obstoju dveh sistemov življenja, kar je seveda pod budnim nadzorom močnih srbskih policijskih in vojaških sil.

Za večino kosovskih voditeljev je očitno, da še vedno ni nastopil trenutek za sprožitev velike akcije in da bi bil vsak tak poskus v sedanjih razmerah zaduščen.

¹⁵ S. P. Ramet, *War in the Balkans, Foreign Affairs, Fall 1992, Vol. 7, No 4.*

Zunanja pomoč bi lahko imela samo človekoljuben pomen, nekakšno veliko pribežališče za begunce s Kosova pa bi imelo katastrofalne posledice za sicer siromašno Albanijo.

Trditve Rugove, da bodo Albanci na Kosovu zmagali s svojo strpnostjo, imajo mogoče svoj smisel.¹⁶ Vendar pa je treba spomniti tudi na določene razpoke v političnem vodstvu neodvisnega Kosova, poskuse Miloševića, da se približa delu albanskih politikov in jim obljublja avtonomijo takoj, ko bo rešen spopad v Jugoslaviji. Tu je tudi nevarnost pred izgubo potrpljenja pri enem delu, posebej mladih ljudi, ki se odpravljajo v emigracijo ali pa lahko – nezadovoljni z dosedanjim predolgim čakanjem – sprožijo izgrede in nemire bodisi na Kosovu ali pa v Makedoniji.

Jasno je, da politika zadrževanja ne more trajati večno in da prav tako ni mogoče predolgo čakati na morebitno slabitev Srbije in dvig vstaje. Tega se zavedajo tudi mednarodni dejavniki, ki občasno ponujajo formulo K + K, s katero naj bi bilo določeno, da bo podelitev avtonomije krajinskim Srbom spremljala zahteva po avtonomiji za Albance v Jugoslaviji. To bi bila potem lahko tudi dodatna pot za reševanje položaja Albancev v Makedoniji.

Če se ne začne reševati položaj Albancev v Jugoslaviji celovito v okviru mirne rešitve vprašanja v nekdanji Jugoslaviji, tedaj bo to ostalo odprto vprašanje, ki lahko deluje kot stalna vžigalna vrstica na Balkanu. Hkrati so lahko z njim povezane tudi možnosti za oblikovanje različnih zvez, v katerih bi se z izjasnjevanjem za ali proti »Veliki Albaniji«¹⁷ gradili novi odnosi.

Seveda pri tem ne smemo pozabiti na dejavnik religije, ki vse bolj uveljavlja na tem območju. Večina kosovskih in makedonskih politikov opozarja na stalno nevarnost, ki se lahko relativno hitro dogodi. Eksplozija na Kosovu ali v Makedoniji bi sprožila lavino novih odnosov na celotnem območju in bi lahko pripeljala do še zapletenejših odnosov na obstoječem konfliktnem območju v nekdanji Jugoslaviji. Če ne bo preprečena ali pravočasno ustavljena, bi takšna usmeritev gibanja lahko postala izgovor za neko novo tretjo balkansko vojno. Upati je, da bo tudi Albanija razumela nevarnost, ki ji grozi z bojno retoriko in da bo mednarodna skupnost našla način za mirno rešitev vprašanja.

TURČIJA: vrnitev na Balkan

Razpad socialističnega sistema, posebej Sovjetske zveze, kot tudi spopad na območju nekdanje Jugoslavije, je Turčija pričakala kot priložnost za svojo predstavitev na širšem mednarodnem območju. Država, ki se v zadnjih letih gospodarsko uspešno razvija, vendar pa neuspešno poskuša vstopiti v Evropo, ima pa vse značilnosti regionalne sile, je v novih razmerah videla priložnost za svoje delovanje na območju nekdanjih sovjetskih azijskih republik, na območju Črnega morja in na Balkanu.

Turška politika se je – izhajajoč iz Ozalovih besed, da 21. stoletje pripada Turčiji – močno gospodarsko angažirala v Aziji, kjer tekmuje z Iranom in Saudovo Arabijo za vpliv v novih državah. Črnomorsko regionalno sodelovanje naj bi ustvarilo prepričanje, da je Turčija sposobna povezati vse države te regije, Balkan s svojimi konflikti pa je postal vadišče močnega politično-diplomatskega delovanja.

¹⁶ H. Stark, *La question albanaise, Politique entrangere*, Vol. 59, Printemps 1994, No. 1, str. 219.

Večina turškega političnega mnenja je od začetka konflikta v Bosni in Hercegovini presodila, da so zahodne akcije nezadostne in da so Muslimani potihoma žrtvovani. Mnogim je prav tako postal jasen tudi namen Zahoda, da ne dopusti nastanka muslimanske države v Evropi, tako da se z različnimi oblikami delitev, kantonizacije ali konfederacije onemogoči muslimanskemu prebivalstvu pravica do samoodločbe.

V takšnih razmerah v Turčiji ni bilo težko razviti organizirane dejavnosti sredstev javnega obveščanja kot dajanje pomoči Bosni in Hercegovini. Turčija se je hitro znašla kot prva država med bosanskimi donatorji. Ob tej človekoljubni pomoči se je znašel tudi del materiala, ki ga je potrebovala vojska BiH, dani pa so bili tudi dokajšnja finančna sredstva ter pomoč pri delovanju bosanskih diplomatskih misij.

Z namenom ustvariti močnejšo fronto, ki bi se lahko uprla Srbom, je predsednik Ozal osebno sprožil akcijo za približevanje stališč Hrvaške, Makedonije, Bosne in Hercegovine, Albanije in Turčije, prepričan, da bodo prav te države najbolj izpostavljene in najbolj ogrožene, tako da s podporo Turčije in drugih držav lahko obstanejo v svojem boju s Srbijo.

Ob nastanku makedonske države je Turčija ponudila novi državi varnostna poročstva, nekoliko kasneje pa je bila podpisana pogodba o vojaškem sodelovanju med Albanijo in Turčijo. Na političnem območju je bil vložen velik trud, da bi se oslabile vezi med Bolgarijo in Grčijo in pripravila bolgarska stran k razvijanju širših odnosov s Turčijo. To je spremljalo tudi močno investiranje turškega kapitala, ki poteka najpogosteje preko bolgarskih Turkov. Rezultat tega je bil nastanek posebnega varnostnega režima med Turčijo in Bolgarijo, s katerim so bile omejene vojaške sile,¹⁷ kar je bilo v Turčiji sprejeto kot uspeh turške politike.

Ozal je s spremljanjem dogajanja na Kosovu in v Sandžaku nekajkrat opozoril Srbijo, da se to, kar se dogaja v Bosni in Hercegovini, nikoli ne sme pripetiti tudi v tem delu Balkana, ker bi bil odgovor (mislil je predvsem na Turčijo in Albanijo) lahko zelo nevaren.

Turčija je kot članica Islamske konference vložila vse sile za dajanje stalne pomoči Bosni in Hercegovini in za to, da se članice Islamske konference zavzamejo za odpravo embarga na uvoz orožja Bosni. Čeprav po podpisu Washingtonskega sporazuma 1994. leta to nima več tolikšnega pomena, ker se vojska BiH redno oskrbuje z orožjem, pa je to za Turčijo in del islamskih držav načelno vprašanje, ki mora potrditi pravico žrtve do obrambe. S tem želijo tudi preizkusiti pripravljenost zahodnega sveta, da podpre Muslimane v njihovem boju.

Vendar se je hitro pokazalo, da takšen veliki program novega turškega delovanja ni brez velikih ovir.¹⁸ V nekdanjih sovjetskih azijskih republikah mora turška politika tekmovati na gospodarskem območju z drugimi islamskimi državami (Iran), ki hkrati ponujajo namesto turške posvetne inačice islama fundamentalistični pristop k veri in razvoju novih odnosov. Ta konflikt posvetne in fundamentalistične inačice islama je del širšega konfrontiranja v islamskih državah, prenaša pa

¹⁷ Sporazuma o ukrepilih za krepitev varnosti in zaupanja (CBSM) sta bila sklenjena med Bolgarijo in Turčijo decembra 1991 in novembra 1992. Z njima je bil razširjen obseg CBSM iz kataloga, sprejetega na Dunaju.

¹⁸ Del ameriških vojaških analitikov posveča posebno pozornost problemom, ki jih ima turška politika v raznih delih sveta. V Evropi Turčija zadeva na ovire pri vstopu v EU. Posebno težek problem je kurdsko vprašanje in njihova želja po samoodločbi. Turški regionalni položaj v nekdanjih sovjetskih azijskih republikah je oslabilen zaradi delovanja Iraka in Saudove Arabije. Vojne od Jugoslavije pa do Tadžikistana so zmanjšale možnosti turškega regionalnega delovanja v Evropi in Aziji. S.J. Blank, S.C. Pelletiere, W.T. Johnsen, Turkey's Strategic Position at the Crossroads of World Affairs, Strategic Studies Institute, U.S. Army and War College, 1993, str. 90-91.

se tudi na samo Turčijo. Stranka REFAH (Napredek)¹⁹ kot stranka, ki zahteva muslimansko solidarnost in oblikovanje celovitega muslimanskega Commonwealtha islamskih narodov od Mavretanije do Bangladeša, je v sporu z obstoječo zamisljivo turške politike, v kateri je uradno še prisotna želja po vstopu v Evropsko unijo, s tem pa tudi v Evropo. Ker ta proces vstopa že predolgo traja, ne samo zaradi grškega nasprotovanja, temveč tudi zaradi stališč večine članic EU, ki menijo, da mesto Turčije ni v Evropi, se v turški politiki krepijo tiste radikalne sile, ki trdijo, da Turčiji tudi ni treba v Evropo in da doseženi gospodarski rezultati potrjujejo, da Turčija lahko shaja tudi brez EU.²⁰

To srečevanje posvetne in religiozne zamisli se je preneslo tudi na območje Bosne in Hercegovine, kjer je ob turških sredstvih in pomoči najti tudi pomoč iz drugih islamskih držav. Mudžahedini se bojujejo v vrstah vojske Bosne in Hercegovine, hkrati pa o tem teče tudi proces poskusov islamizacije bosanskih borcev in prebivalstva.

Omejene gospodarske možnosti ter srečevanje obeh zamisli islama slabijo možnosti za hitrejšo turško vrnitev na Balkan. Res pa je Turčiji uspelo izboriti si možnosti za pošiljanje njenih enot v okviru ZN v Bosno, vzdržuje tesne odnose z Albanijo in še naprej razvija odnose z Makedonijo. Vendar pa do oblikovanja zveze, ki bi zajemala vse srbske sovražnike od Zagreba, preko Sarajeva in Tirane, ni prišlo. Prav tako ima Turčija vse več težav pri oblikovanju svojih stališč v Islamski skupnosti, kjer se tudi druge članice pojavljajo kot zaščitnice bosanskih Muslimanov.

Pri vsem tem ne smemo pozabiti, da je Turčija vendarle članica NATO pakta in da je v vsakem primeru še vedno izrazit ameriški vpliv v turški politiki. Tako je postalo očitno, da Turčija samostojno in nenadzorovano ne bi mogla izpeljati niti ene resne akcije na tem prostoru, še posebej ker gre za potrebo ohranjanja krhkih grško-turških odnosov. Scenariji, po katerih bi turška vojska ob izbruhu konflikta na jugu Balkana takoj pritekla na pomoč Muslimanom bodisi na Kosovu, v Sandžaku ali v Makedoniji, vsekakor preveč dramtizirajo celotno zadevo.

S svojo dosedanjo politiko približevanja Balkanu, s širjenjem gospodarskih vezi in razvijanjem vojaškega sodelovanja z Albanijo ter dajanjem pomoči Muslimanom v Bosni je – kot se zdi – Turčija storila, kolikor je mogla.²¹ Druge akcije, ki bi npr. zahtevale večje vključevanje turških vojaških sil v okviru ZN, njihovo pošiljanje v Bosno ali pa neposredno delovanje v neki krizi na jugu Balkana, presegajo okvire turške politike.²² O tem bi odločali drugje, kjer seveda ne bi mogli upoštevati islamske povezanosti, odločitve pa bi sprejemali vendarle odvisno od širših mednarodnih interesov.

* * *

Dosedanji razvoj odnosov na Balkanu jasno potrjuje, da je možno to področje

¹⁹ P. Avirović, *The Challenge Called REFAH: New Factor on the Turkish Political Scene*, *Balkan Forum*, Vol. 2. No. 3, Sept. 1994, str. 205–207.

²⁰ Obširno analizo turške zunanje politike kot tudi razmer, v katerih se oblikuje, gl. v: G.E. Fuller, *Turkey in the New International Security Environment, The Volatile Powder Keg: Balkan Security After the Cold War*, ed. F.S. Larabee, Washington 1994, str. 135–153.

²¹ Cel niz ameriških analitikov se zavzema za čim hitrejšo vključevanje Turčije v vse zahodne strukture (mislí se predvsem na EU), da bi preprečili delovanje muslimanskega dejavnika v Turčiji, F.S. Larabee, *Western Strategy Toward the Former Yugoslavia*, RAND, Santa Monika 1994, str. 17–18.

²² Posebno vlogo Turčije v balkanski in kavkaški krizi poudarja turška predsednica vlade Tensu Ciller, ko naglašala »turško umirjenost« in željo po delovanju v okvirih NATA. *NATO Review*, No 2, April 1994, str. 6.

v teoretičnem smislu obravnavati kot določen model »varnostne skupnosti«,²³ v kateri je nacionalna varnost vsake balkanske države neposredno povezana z varnostjo drugih balkanskih držav. Držeč se Deutschove analize, ta posebna balkanska politična skupnost, v kateri se prepleta mreža držav, bolj ali manj uspešnih zvez ter mednarodnih organizacij, izraža zemljepisno in funkcionalno povezanost in soodvisnost v modelu konflikta in sodelovanja.²⁴

Trenutni model balkanskega konflikta, ki seveda ni osamljen v dolgi balkanski zgodovini vojn, pribežališč in etničnih obračunov, trenutno zasenčuje možnosti sodelovanja,²⁵ ki so bile za določen čas prisotne na balkanskem obzorju.

---

²³ B. Buzan, *People, State and Fear*, Brighton 1991, str. 10.

²⁴ K. Deutsch, *Political Community and the North Atlantic Area*, Princeton, 1957.

²⁵ O dosedanjih oblikah in možnostih sodelovanja na Balkanu, gl. R. Vukadinović, *Balkan Cooperation: Realities and Prospects*, v: *The Volatile Powder Keg* ... op.cit., str. 185-201.

Russia's reforms and the military-industrial complex

The oscillating Russian political center, moving first away from authoritarianism and ostensibly toward a Western-style system in the post cold war era, has retrenched. It now appears that Russia is suspended in a downward leaning spiral at a location in between where they have come from and where they seek to go. President Boris Yeltsin is attempting to balance an inherently precarious and unbalanced situation. Had reform been genuine, comprehensive and fair the Kremlin chief may have eschewed in a Russian state that resembles what Western optimists had been hoping for.

A major part of Yeltsin's problem is that there was little consensus in his country. The policies of reform have divided all sectors of the army, the government and the people, the consequence of which paralyzed the society while leaving unresolved the national agenda and created confusion as to who its main actors should be. The simple fact is that it may be impossible to amass a majority on any important reform issue in Russia today. It is not possible to forge national policy in the context of such contradictory and strongly held interests, exacerbated by the manner in which he has conducted his reform efforts. Unlike the simpler Gorbachev era before whose initial problem was that there were not enough reformers, Yeltsin's problem is that many traditionally entrenched interests who possess great resources are making the transition to the new reform era more effectively than those would-be capitalists who lack previous political clout, connections, skills and money. Much like Peter the Great who introduced elements of European culture and ideas, the current Russian reforms are an attempt to bring Russia into the modern world from which it sees itself as having been excluded by the West. Historically in the West, the Reformation, Renaissance and industrial revolution took place gradually in a sequential, orderly way. Russia today must perform a simultaneous and miraculous catch-up virtually overnight, and this invites disorder.

The success of Yeltsin's reform program is not helped by its expedient top down social engineering approach rather than one which is a response to growing entrepreneurial classes welling up from below. Yeltsin's fight is without a strong independent alliance from a legitimate, energetic and progressive capitalist-producer class. Rather he faces, in part, a growing consumption-oriented, crime-ridden class of opportunists bent on personal benefits who have appeared during a transition period because there is something of a political vacuum at the center.

But the reform mis-steps, political debacles, together with the momentum of Russia's entrenched interests and structures is proving too overwhelming for reform the way it was carried out after the breakup of the former Soviet Union.

---

* Dr. Andrew K. Hanami, profesor na San Francisco State university. The author wishes to express his appreciation to Professor Constantine Danopoulos for his arrangements for panel discussions at the IPSA Conference held at Moscow's Military Academy in July, 1993. In addition, the author offers special thanks to Dr. DeVere Pentony for his encouragement and support to Russia, as well as for research assistance from Meg Keough and Serghai Baburkin.

In the aftermath of the October's siege of Parliament in 1993, many Western observers at least initially believed that Yeltsin's hand had been strengthened and thus the momentum toward reform in Russia was also strengthened. Such a renewal has proven to be more illusory than what was at first thought. The electoral process was primarily just a retroactive move designed to mollify and divert attention away from Yeltsin's main accomplishment: the reconcentration of power in his own hands in order to attempt to: 1) hold government together without further Kremlin coups, 2) halt the tendency toward civil war, 3) slow inflation in the medium but not short term and stabilize the economy, 4) hang onto some stability to give the economic reform changes a chance to further shake out and define themselves so they might take hold, 5) allow more time for potential allies to recognize the need to follow his leadership in order to form some type of new framework upon which to build the government. Yeltsin's strategy, in other words, seems to be to create a Russian-style "democracy" that will be characterized by a strong president-led system, ratified by popular vote. While in office the president would rule the disparate segments of the political system with an iron hand, and presidential legitimacy would ultimately be assured through electoral appointment. Because of this new system, presidential succession is intended to take place in a more orderly and popularly determined way, rather than through use or threat of force.

However, it was one thing to get rid of one set of stubborn or "hardline" parliamentary opponents who shared a number of points in common with Yeltsin, and quite another to face the prospect of an unending renewal of worsening adversaries in subsequent parliaments. What good does it do to get rid of relatively moderate oppositionists like Khasbulatov and Rutskoi only to face other, more extreme and challenging elements? This is not a simple case of Russian roulette because all the empty chambers can be filled.

The December 1993 parliamentary elections were intended to further legitimize and anoint an enhanced Yeltsin rulership. But the election results further complicated the Russian president's political assets and revealed the deeper path he must follow. Yeltsin tried to replace the old Parliament with a more favorable, if weaker, one. Acting to break political gridlock in the name of democracy, Yeltsin's strategy throughout the 1993 presidential campaign may have been to "not lose" while clearing the decks to see if a new hand would have dealt him a more favorable result. It did not. The unexpected results ironically lifted a new ultra-nationalist into the inner circle of presidential contenders for the next election. The injection of Vladimir Volfovich Zhirinovskiy onto the national stage aggravated Russian politics and movement toward economic reform. Zhirinovskiy's sudden national promotion also engendered undesirable apprehensions from nations in the West and the near-abroad. While the 1993 parliament elections were basically designed just as a retroactive mechanism to blunt criticism and reaction of Yeltsin's use of force against the Parliament on October 3-4 of that year, the consequences provided no light at the end of the Kremlin's narrowing tunnel.

Vladimir Zhirinovskiy's unforeseen electoral capture of a quarter of the electorate did reflect the voter's extreme disenchantment with the increasingly hard living conditions ordinary people face, which Zhirinovskiy managed to blame on outsiders. In the immediate aftermath of the election many Russians believed that

Zhirinovskiy represented a "protest vote" against the misery and political bickering at the nation's center. Others who did not vote "regretted" not having done so, leaning toward Choice of Russia. They failed to anticipate Zhirinovskiy's first place plurality showing.¹

As a strong nationalist, Zhirinovskiy's support base is potentially expansive because his ideas are welcomed among Russia's rural population as well as the lesser educated classes in the cities. He believes in no outside aid and no defense conversion. He wishes to resume selling arms to the world and especially Iraq because they are "such a good customer", repaying no international debts and eliminating foreigners and "Snickers bar commercials" from Russian T. V. broadcasts. A Russian political writer lamented, Russia's "instincts provide soil for fascism... (including) parasitism, a tendency to rely on others, the need for a strong paternalistic hand guiding the state, the cult of violence, and chauvinism".² A strongly nationalistic hardliner is an imaginable Russian leader.

"Shock Therapy as Reform"

The ever-present and immediate threat to stability, however, is that Yeltsin faced an uphill struggle to bring into being a new, more open, equitable and effective economic system in a short amount of time. The historical and structural problem in Russia has been that state socialism subsidized the population, taking up 30% of the budget for agricultural subsidies alone. In 1993 trade has been conducted involving limited hard currencies, accounting for only approximately 28% of exports and 34% of imports. To exacerbate the situation, half of the hard currencies in the reform years had to be used to pay for additional beef simply to get more protein consumption into the Russian diet to maintain minimum nutritional intake. Little hard currencies were left for massive infusions of productive modern Western technology. Economic reform cannot take-off under such backward consumption pressures. The decline in living standards accelerated in 1992. Two years prior to that people spent 38% of their income on food. That figure rose to 70% by 1993. The consumption of meat fell to 77% of the old 1975 level, milk consumption fell to 72% and fish in-take fell to 75% of the 1975 mark.³ Adult well-being is affected in the reform period but alarm spread among the population who realize that the growth of children is not possible with bread alone.

Reform as Yeltsin attempted to introduce it created more problems by driving up inflation, not stopping it. High inflation destroys governments when unaccompanied by commensurate gains in productivity. Year-on-year inflation was targeted by the government to fall 27%–30% by 1995. But inflation was 180% in 1994, 840% the previous year and 2,000% in 1992. Life savings of ordinary Russians were wiped out.⁴ "Shock therapy", as initially advised by American economists together with the IMF and other Western advocates, has drastically allowed

¹ Serge Schmemmann, "District Returns in Russia Elections Lift Yeltsin Bloc", *New York Times*, December 16, 1993, p. A8.

² Lyudmila Telen, "What Does Zhirinovskiy's Strong Showing Mean? – II" *The Current Digest of the Post-Soviet Press*, Vol. XLV, #51, 1993, p. 10.

³ Nadezhda Nadezhkina, "Rich-Poor Income Gap Widens Dramatically", *The Current Digest of the Post-Soviet Press*, Vol. XLVI, # 3, 1994, p. 13.

⁴ John Thornhill, "Russia Says Economy Will Overcome Instability", *London Financial Times*, October 25, 1994, p. 2.

consumer prices to rise quickly and overwhelm virtually all salaried workers. In a September 1993 survey of 19 key food basket staples, the cost totaled \$20, approximately the whole of the average salary of an urban worker for that year.⁵ The rich-poor income gap has widened. The richest one-fifth of the population earn 43% of the cash income while the poorest fifth receive only 7%. Russian sources report that only 10% of the population, among them half of the already wealthy families, has profited from the economic reforms. Thirty to 40% of the Russians could not even earn the December 1993 salary level of 50,000 rubles per month to achieve the minimum standard of living.⁶

Compared with 1993, Russia's industrial output plunged an additional 25%, which is pushing toward a "social explosion" in the opinion of Russian planners if unemployment levels rise above 10–15 million workers. The policy of the Central Bank to print more money to issue "cheap credit" also contributed to Moscow's economic problems. The Central Bank's intention was to temporarily prop up existing inefficient industries to maintain some production and employment, but that policy added to inflation pressures that further squeezed the ordinary citizen. In October 1994 the ruble experienced the largest one-day drop in its history, falling 21.5%. While only in 1993 the ruble-to-dollar ratio was 1,000 to \$1, the ruble was lowered to 3,926 to the U. S. dollar.⁷

One European scholar estimated that Russia's GDP fell 19% between 1991–2, and then fell again an additional 12% between 1992–93. A fifth of the nation's enterprises were rated as basically bankrupt. Seventy percent of the industrial sector had been privatized, but only as a defensive measure as workers gained a 51% share of the voting stock. Estimates of \$1 bil. per month in capital flight out of the country were regarded as "plausible".⁸

In the face of such economic collapse, a domestic nonpayment crisis emerged. Various parts of the Russian economy simply stopped paying other parts for goods and services received. In the Russian system, there have been no penalties for nonpayments. Nationally, by August 1994 large enterprises accumulated debts 15 times their current capital holdings. The practice became so widespread that receiving parties found that in this bizarre business environment they could become "enriched" by such one-way accruals. Reform becomes unlikely because so many enterprises have a vested interest in seeing that the current system remain in place. Overdue debts reached 34.8 trillion rubles in the first 5 months of 1994 alone, totalling 10% of the nation's gross domestic product (with the state itself ranked among the largest nonpayers). In a survey of employees at 109 key Russian enterprises the workers did not receive wages for 3–4 months. Yeltsin has lashed out against certain corporate executives who did receive state payments but who used them to fund their own monthly salaries of "5, 8 and even 11 million rubles" each.⁹ Russia is cannibalizing itself in this hybrid, not yet emerged economic environment of quasi-privatized elements connected with semi-state regulated rules.

⁵ Svetlana Ulanova, "September Inflation was about 20%" (*Izvestia*), *The Current Digest of the Post-Soviet Press*, Nov. 3, 1993, p. 30.

⁶ Nadezdina, *op. cit.*

⁷ John Lloyd, "Russia in Deep Crisis as Output Plunges by 25%", *London Financial Times*, May 9, 1994, p. 1; also, John Thornbill, "Rouble Falls 21.5% as Currency Exchanges Close", *London Financial Times*, Oct. 12, 1994, p. 1; and Christia Freeland, "Russia Set to Impose Tough Curbs on Spending", *London Financial Times*, Oct. 21, 1994, p. 1.

⁸ Philip Hanson, "The Future of Russian Economic Reform", *Survival*, Autumn, 1994, pp. 30, 34 and 36–7.

⁹ Otto Latsis, "Nonpayments Crisis Continue to Plague Economy", *The Current Digest of the Post-Soviet Press*, Vol. XLVI, # 29, 1994, pp. 8–9.

As Kenneth N. Waltz has stated, what is rational for state objectives at the micro level is often irrational at the macro level. The Russian situation may be a difficult one to get out from. As one Western writer observed from Moscow, any prolonged economic crisis would likely bring an ultra-nationalist like Zhirinovskiy into the presidency. He then would "undoubtedly turn against the West and neighboring states to distract public opinion away from painful economic problems".¹⁰ Under such a development, neither domestic reform nor an entry of Russia into the international family of nations would be forthcoming.

Russia's ability to attract hard currency investment and new technologies is dependent in some measure on foreign investment. As it stood in 1993, there were only 11,000 foreign enterprises in Russia nation-wide, with holdings that total a mere \$300 million in capital. Almost three quarters of this sum was linked to services of American or other foreign companies making cautious efforts in tourist hotel building and services, not to main-line manufacturing production activities. The three hundred million dollars represents just 1% of Russia's total production of goods and services. Moreover, a shift has taken place in foreign investment away from government and macro-economic investment toward small private enterprises and microeconomic investments. Foreign investment of this nature has been insufficient to kick-start Yeltsin's economic reform program. Foreign investment continued to be weak in the first quarter of 1994, with "only \$180 million being invested in the entire Russian economy". Corporate debt rose 3-fold in a 6 month period.¹¹ Neither technology nor badly needed hard currencies were being accrued.

Even 70% of Russian-Chinese trade had been taking place through barter. Two-way trade grew substantially between those two countries in the years 1991-93, accelerated by their mutual needs. The "complementary nature of the two economies" - the natural resources of Russia with China's agricultural and labor resources - have made them natural trading partners. But such trade does not meet Russia's key requirement. Moscow has since pressed China for hard currency in exchange for its resources.¹² As a result of the cumulative lack of the influx of hard currencies together with continued inflation, a brain-drain among some of the elites within Russia away from scientific, educational and health organizations has taken place. Such Russian professionals have "shuttled" into private businesses buying goods outside Russia and reselling them. This development cripples the country's prior investment in this type of vital infrastructure so badly needed for building the foundations for a sustainable economic growth. The former professionals are able to make increase their earnings in this way. They were forced into such activities because with reform their previous income had dropped to 20-40% of their previous salaries.¹³

As a result, Yeltsin put an end to reform and "market romanticism". In its place "a rather large amount of state regulation in the economy (has been) restored", which includes a retreat from the freeing up of prices. New plans called for realizing 6 principles: 1) guaranteed minimum living standard, employment threshold, fixed expenditures on education, medical and social welfare; 2) abandoning "shock therapy" and the Gaidar-led monetarist reforms, to be replaced by

¹⁰ Leyla Boulton, "Moscow Less in Love with West", *London Financial Times*, Feb. 3, 1994, p. 1.

¹¹ Lloyd, *op. cit.*, May 9, 1994.

¹² Tony Walker, "Beijing Success May Impress Chernomyrdin", *London Financial Times*, May 26, 1994, p. 5.

¹³ Nadezhdina, *op. cit.*

more state regulation; 3) financial stabilization via wage and price regulations; 4) the promotion of a single Russian market, rather than tolerating local market variations; 5) return to self reliance away from foreign aid dependence and the debt incursion they imply; 6) a new mixed economy with emphasis on privatization of management rather than of property so that directors retain authority. Price fixing was to occur in stages, first for raw materials and the railroads, then the payment of back wages. Russian industries were to be protected against foreign competition through custom tariffs on imports, and get inflation down 3-5% per month. In a grand fashion, Yeltsin announced that his 10 year national goal was to "become one of the leaders of the world economy".¹⁴

Enter: Russia's Mafia

Under reform, as former state enterprises opened up for privatization, key government officials were intimidated into granting shares by organized crime. Discouraging competitive bidding by the presence of "thugs" at public auctions, it was estimated that 70% of the properties up for sale in St. Petersburg fell into mafia hands at heavily discounted prices. Such properties then serve as the base for further expansion of related business activities in which the mafia widen their participation in or control of legitimate businesses.

In addition, national borders were ambiguous in the wake of the break-off of the former Soviet Republics. "Uncontrolled migration" across vague borders encouraged the illegal movement of money and goods across Russia and its bordering states, which in turn could serve as transit platforms to the West. The official murder rate climbed to 24,000 by 1993, which represented a two and one half times increase over 1988, though the Russian press notes that the real total is much higher. Many individuals who fall victim to organized crime are never found and are recorded as missing persons. Reported crime of a general and more widespread nature doubled between 1990 and 1994 as traditional methods of law enforcement had broken down, accelerated by the aggressive pursuit of profits in the reform era by organized crime.¹⁵ They have a hand in a range of reform-associated businesses, ranging from high tech computer business start-up's to the sidewalk kiosks and their delivery services. Sporadic nightly shootings, especially after 11:00 pm, could be heard throughout many neighborhoods in Moscow. Often foreign visitors and businessmen are targets because they represent 'walking payrolls' in their personal cash and possessions. The Moscow police have tried to stem the tide of such assaults but there are too many such visitors and too few police. In the previous Soviet days the KGB would routinely shadow foreign visitors, which the Russian population understood. Such state monitoring inadvertently formed a protective wall around such visitors, as would-be assailants would not risk approaching foreigners because the Russian secret police was nearby.

---

¹⁴ Dmitry Volkov, "Reform 'Adjustments' Promise More State Control", *The Current Digest of the Post-Soviet Press*, Vol. XLVI, # 5, March 2, 1994, pp. 1-3.

¹⁵ Yevgeny Solomenko, "St. Petersburg Gangsters Push for Economic Power", *The Current Digest of the Post-Soviet Press*, Vol. XLV, # 51, 1993, pp. 14-15; also Vasily Kononenko, "Sweeping Assault on Organized Crime Is Planned", Vol. XLVI, # 21, June 22, 1994, pp. 1-4; and Maks Khazin, "Rising Tide of Murders: What Can Be Done?", Vol. XLV, # 49, 1993, p. 13.

But Yeltsin's greatest impediment to reform may not be ultra-nationalistic persons, parties or the considerable vagaries of economic theory and practice in contemporary Russia, but rather the continuing backward pull of certain old communist practices and structures. The overwhelming urge for strong political and military independence resurfaced with the October siege. Historically, as Alvin Rubinstein has written, Russia has had "little interest in interdependence . . . beyond what it sees as necessary for strengthening its own society". The old Soviet system believed that the welfare of the state is best realized through a "strong military establishment". Harsh and limited geographical and geopolitical conditions have nudged Russia toward expansion. "There are no isolationists in the Kremlin". Moscow has always been in search of "strategically secure frontiers". They have accepted Clausewitz's notion that "war is a permanent factor in international relations". Much in Russia's history stems not simply from a striving toward security but from imperial ambitions of expansion based on geographic determinism and an "urge to the sea".¹⁶

Mary Kaldor writes that the Soviet military system has been designed to perpetuate conservatism through state planning. At the defense factory level managers routinely passed up misinformation about output in order to maintain their own autonomy and downplay failure. The result was "immense wastage and recurrent bottlenecks". This phenomenon has not been reversed because the defense lobby has emerged as the most important in Russia. National leaders have been primary sponsors of the defense industry. Even Brezhnev came up through the defense-industrial sector. The defense industry, as contrasted with the West, has been regarded as the "foundation of the entire economy". Soviet defense budgets have been stable, follow-on systems have been institutionalized, and these factors have encouraged inefficiency through unneeded expansion. Since 1927 defense has been a privileged sector receiving the best machinery, parts and scarce materials. Defense workers receive higher incomes and better housing and medical care than the civilian population. Estimates of Russia's defense share of GNP have ranged from 8–14%, and military production has been said to represent 25% of total industrial production.¹⁷

The Soviets have needed to rely on a vast arms industry in part as a vital adjunct to their foreign policy. An expansive defense industry which emphasizes quantity was necessary in order to transfer massive amounts of arms to the 3rd world as a matter of seeking allies. Its arms transfer policy, in other words, was tied to its cold war competition with the West. The Soviets well realized that their system did not present a generally attractive economic or political model to its potential allies, compared with a burgeoning West. In order to try to bring 3rd world states under Soviet influence, arms had to be transferred as an incentive to align with Kremlin policies. Soviet-made arms were often given free or at a 40% discount. All arms to North Vietnam were given free of cost. Countries such as Egypt have been billed but delivered arms have not been paid for, and Russia has not insisted on payments. In other instances, the Kremlin offered generous 8–12 years of credit payable with soft, local currencies. Arms sales were so prominent as

¹⁶ Alvin Z. Rubinstein, *Soviet Foreign Policy Since WWII* (Glenview Illinois: Scott, Foresman & Co.), 1989, pp. 6, 10–11 and 22.

¹⁷ Mary Kaldor, *Baroque Arsenal* (New York: Hill and Wang), 1981, pp. 114–117, and 120.

a proportion of its overall trading relations that it represented "about half of total Soviet exports to the less developed countries".¹⁸

In addition, following the "missile gap" crisis the Soviets are said to have spent \$100 billion more than the U.S. on strategic nuclear weapons, which would account for their peak supply of 30,000 warheads before the agreement with the U.S. to reduce the total number of warheads took effect. In addition, Russia's traditional client states like Cuba, Poland and Vietnam have cost Russia \$11 billion per year, and the war with Afghanistan costs the nation an additional 70 \$ billion.¹⁹ The burden of its inside-outside policies tax the nation's ability to move positively on other fronts.

The Failure of Military Conversion

Yeltsin was forced to divert reform monies back into the world's largest, costliest and most impaired military-industrial complex. In many of Russia's major cities up to 80% of the industrial capability is dedicated to the defense industry. What did not help Yeltsin is his country's particular defense structure. In the U.S., military conversion is more like a one way escalator. Climbing down means shutting down. American conversion means breaking up strategic labs and research teams which took decades to build up to the levels attained in the late 1980s. Once broken up and scattered America's military defense capabilities are more permanently reduced and converted into either civilian activities or diminished military segments.²⁰ But America's strong economy and tradition of repeatedly sizing-down and building up its military capacity may give it a uniquely intangible and resilient quality. In Russia, conversion is less an American-style, one way escalator than it is a fused Military-civilian Industrial Complex. Russia's military factories have long featured some assembly lines and plant segments that have produced dedicated civilian goods such as refrigerators, commercial vehicles, machinery and the like. Such consumer goods may have been intended to quell local criticism of the military predominance of plants, or to even disguise their primary nature. "Conversion" for Russia, in other words, can mean convertibility. That is, a re-ordering rather than a reversion of resources of the military/civilian mix of products that such factories produce to favor one type while maintaining the other. Dual expertise is not necessarily permanently lost because the skills and experience necessary for both functions continue to co-exist side by side, though in different proportions. This is the critical difference. The flexibility allows this structure an opportunity for quiet re-prioritization toward increased military production when deemed necessary.

The civilian industry has been, in other words, a permanently secondary structure and serves as an adjunct to the defense function inside such plants. Not able to develop independently, competitively or technologically, the Russian civilian industries are structured for a nonconsumer market. The 'civilian industries' have been hostage to the defense industrial matrix and held captive within its inefficient framework since its very inception. Full economic development is not possible without first delinking the civilian from the military production operations.

¹⁸ Andrew J. Pierre, *The Global Politics of Arms Sales* (Princeton, N.J.: Princeton University Press), 1982, pp. 73 & 78-9.

¹⁹ Rubinstein, *op. cit.*, p. 278.

²⁰ Office of Technology Assessment (OTA), *Global Arms Trade*, U.S. Congress Publications, Washington, D.C., 1991.

As an illustration, from an early date Yeltsin himself proclaimed that "conversion" was to co-exist side by side with on-going military production, implying that the latter was more important. Yeltsin stated that conversion "must not run counter to the interests of the country's defense capability". In 1993 Yeltsin even promised to double the budget allocation for R&D monies to enhance a "new generation of weapons".²¹ To mollify such tendencies, the U.S. has offered conversion assistance. The Clinton administration supplied \$20 million in a 1994 pilot program to 4 selected Russian defense plants to encourage joint cooperative ventures with American companies to civilianize their military emphasis into telecommunication satellites and air traffic control products. But the size of the Russian defense industry is staggering. Direct military-industrial employment alone totals 5 million people spread throughout 70 major cities, down from 6.5 million a few years ago. The defense industry indirectly supports additional tens of millions of workers in a population of 150 million. One arms plant manager stated that "no more than a handful of Russian military enterprises can be transformed into makers of quality civilian products at a competitive price".²² The potential for Russian conversion appears to have a low ceiling.

Moreover, conversion was not helped by the tradition of extreme secrecy in military productions which slows down any spin-offs to the civilian sector. Russian defense doctrine has additionally emphasized simplicity and commonality in their production lines. Defense plants resist complexity and design changes because such dynamics interfere with output, which is in part a politically-driven objective. Simplicity and a tendency for technology-continuence has thus stymied technological dynamism within defense operations. In fact, in the past the central political authorities have had to employ "shock treatment" to force defense companies to adopt newer technologies that are more conducive to the production of modern arms.²³

The paradox is that the entrenched military-industrial complex has proven to be "resistent to market forces" while remaining "the largest and most productive core of the former Soviet economy" Neither the defense nor civilian side of the national economy can energize the other.²⁴ Defense conversion has not worked because the military-industrial complex itself has obstructed it. Instead of converting military production over to civilian products the defense industry created a system of "tandem" production in which new civilian products were manufactured at the same time with military ones. This process was adopted by defense industrialists in order to preserve core military productive capacity. The result over time was that limited resources were devoured without tangible long term gains in civilian productivity.

Relying on a 50 year old defense mentality of presurging military equipment in advance of expected crisis of WWII dimensions, the industry has institutionalized the need for mobilization readiness. This in turn has added to the drain on the nation's resources. Reserve capacities and military stocks were maintained and enhanced without generating sufficient economies of scale via full production loads. Worst of all the manufacturing improvement rate process was artificially slowed as a result of "mobilization bondage", in which priority is granted to

²¹ Daniel Sneider, "Yeltsin Downplays Impact of Conversion", *Defense News*, Nov. 22-28, 1993.

²² Richard Stevenson, "Russia's Arms Makers Try Change", *New York Times*, May 2, 1994, pp. D1 & D17.

²³ Kaldor, *op. cit.*, pp. 121-24 and 127-8.

²⁴ Michael McFall, "The Dynamics of Revolutionary change in Russia and the Former Soviet Union", in Michael Klare and Daniel Thomas (eds.), *World Security* (New York: St. Martin's Press), 1994, pp. 74-75.

anticipated presurge weapons production in advance of any actual political or military crisis.²⁵

A fiscal crisis emerged as a result of these practices. Lacking hard currency and facing a self-contained supply, domestic prices for raw materials inside Russia rose above world prices, further arresting conversion and military production. Between 1992-94 the military-industrial complex had been getting by thorough selling existing stockpiles of the previous decades. By 1994 those stockpiles were depleted and the means by which to resurrect them exhausted. The Russian defense industrialists continued to insist that they were capable of lifting the nation out of its national economic problems. Military industrialists stated that the defense companies possess a greater capacity for engendering economic growth than either the agricultural or energy industries, which they feel had unfairly received special government privileges and credits in the initial reform years. If proposed cuts of 57% in R & D and 82% cuts for arms purchases holds up, defense industrialists said that 15 million defense workers will lose full time employment.²⁶ The social fallout would be difficult to weather for even a strong Russian president.

In 1994 the overall defense budget was funded at only 20% of its annual allocation, according to *Jane's Defence Weekly*. This was a move by Yeltsin to balance many budgets with limited monies. But the Russian president was trying to salvage an increasingly hollow economic base which may not meet critical levels to launch national growth. If judged by Western standards, by 1994 already 70% of Russia's defense companies would have been declared insolvent. Defense production fell 33% in 1993. However, a paradoxical feature of the Russian defense structure is that many companies continued to achieve domestic levels of profitability because of low wages and low overheads.²⁷

The Yeltsin Military Connection

President Yeltsin was reportedly forced to trade favors with Defense Minister Grachav and his loyal paratroopers in the October 1993 Parliamentary fire fight in exchange for concessions on Russia's military drawdown. Yeltsin's ability to further advance reform of any significance probably met a fatal blow at that point. At the very least much of the die had been cast in the remainder of Yeltsin's regime. The 1991 coup clearly reminded Yeltsin that the loyalty of strategic military Moscow commanders and their troops, including the crack 35,000 special forces, is vital to the survival of any modern Russian president. Some army units took a wait-and-see attitude. One observer noted that since that time Yeltsin's behavior has been concerned less about reform than to efforts designed to bolster his own political support base.²⁸ Yeltsin has attempted to placate military criticism of his reforms since that date by constantly raising the military salaries of his top officers. But only 17% of the military supported Yeltsin as their first choice in the December elections, with a third of the army's votes going to Zhirinovskiy. This

²⁵ Col. Ivanov, "Military Spending: Too Much or Too Little?", *The Current Digest of the Post-Soviet Press*, Vol. XLVI, # 21, 1994, pp. 13 and 24.

²⁶ Daniel Snieder, "Funding Shortfalls Begin to Undermine Russian Military", *Defense News*, Feb. 21-27, 1994, p. 1; and Pavel Felgengauer, "Military-Industrial Complex Howls at Budget Pinch", *The Current Digest of the Post-Soviet Press*, Vol. XLVI, # 11, 1994.

²⁷ *Jane's Defence Weekly*, "Russian Industry Feels the Cold", May 7, 1994.

²⁸ Hanson, *op. cit.*, p. 30.

form of monetary co-optation through salary raises invites opportunity to ante-up and is at best a short term strategy. Each year since the August coup at budget time the moment to ante-up may be occasioned. Military salaries were raised 5 times in 1992 alone. But what is more ominous is that there are reportedly secret "underground committees" within the military who are shaping their own agenda. Eighty percent of the Russian military is said to be controlled by these committees, who are made up of young officers who wish to take back the Ukraine and Belarus through the use of force.²⁹ Yeltsin had to find a way to hold off any activism of such military groups while avoiding antagonizing senior officers, yet creating an economic base to support the military as it has come to exist.

To address the economic pressures, Yeltsin was forced to downsize the military. With downsizing of his forces less pressure is exerted on a dwindling national budget. Army recruitment, which remained "mandatory" had been scaled back in overall numbers due to budgetary restraints and because so many recruits did not show up for service. Widespread disaffection among the population toward the military was accelerated after the 25,000 casualties of the Afghanistan war. With the onset of hyper-inflation and impoverishment of the society-at-large, by 1993 off duty soldiers on the street and in the subways appeared to lack the traditional spirit and gusto of previous armies. Three hundred thousand former military families were reported to be without housing, and military salaries were 2-3 months behind schedule, though minimal levels of basic living needs were provided to active recruits. Various military units did not pay for electricity, fuel, component parts and other materials. Yet defense spending still approached 40% of the federal budget in 1994.³⁰

Despite the need to shrink the military budget, high levels of spending continued. Even though the size of the armed forces is decreasing when measured in official terms, the fiscal outlays remained constant because of large-scale redeployment of troops to the borders of the former Soviet republics. In addition, Russian military academy officer cadets continue to draw 200,000 rubles a month, which is 4 times what young college professors in the social sciences were paid. Active military generals and officers retain apartments, daches, cars and upon retirement, receive several million rubles. The independent management systems in Moscow over the armed forces have also continued to grow and grant monies to the military sector as a matter of routine, unchecked organizational momentum. Only President Yeltsin has direct control over such management organizations and he has not been able to limit them. The armed forces account for 2.3 million soldiers but the chief of the General Staff reported a proliferation of more than 4 million men "under arms", with the creation of internal and rapid response troops.³¹ A smaller, though equally costly force will not alleviate Russia's economic problems.

Further, the military's support of Yeltsin in the October uprising "has led to Yeltsin's quick and tacit agreement to demands for a range of new defense equipment that will keep Russia abreast of Western military developments - especially in combat aviation«. Russia's deputy finance minister complained that Yeltsin telephones the Finance Ministry and demands monies be sent to »this director or that general", interrupting the ministry's attempt to level overall government

²⁹ John Erickson, "Fallen from Grace: The New Russian Military", *World Policy Journal*, 1993, pp. 20-21.

³⁰ Ivanof, *op. cit.*, p. 13.

³¹ *Ibid.*

spending. Moreover, the finance ministry was unhappy at Yeltsin for appointing an investigative committee made up almost wholly of military generals to discover the causes of the October 1994 ruble collapse. In such an atmosphere, it is little wonder that new mobile forces are being enhanced to deal with both "defensive and offensive operations" against Russia's former republics as they represent the "main threat to peace", equipping the army with "world-standard hardware".³²

Defense budget spending was raised two-thirds at the last moment in 1994, a traditional practice, to 55,000 bil. rubles, in response to threats of a military revolt. General Pavel Grachev declared that he was even prepared to sell weapons on the world market to earn off-budget funding for the army and military-industrial complex. Russia's top military production expert and former defense minister, Vitaly Shlykov stated that even the 55,000 bil. ruble figure is a "game" and that "true expenditures would inevitably be much higher because budget outlays not specifically identified as military would, in fact, be devoted to the (military) services".³³

The heavily white Russian officer corps of more vital military units like the Strategic Rocket Forces remain in tact. The nation's Special Forces, regarded as the equal of the best British Special Forces, also continued to enjoy high levels of financing and morale. In fact, in 1994 the Russian Special Forces were being expanded and equipped with more modern weapons. Their night vision equipment, for example, had not been regarded as up to the standard of leading-edge American Special Forces night-vision acuity, in addition to being more cumbersome. But the Russian Special Forces were thought to be mixing in military technology from the West in the new liberalizing era.

The policy of continuing to send Russian troops to the sites of the former Soviet republics promises to also continue to drain the economy in the foreseeable future. Yeltsin's dispatch of large numbers of Russian troops may be a tactic to give the army something to do rather than permit them to disintegrate at home or foment plots against himself in Moscow. Sending troops in this kind of political environment into a distant perpetual motion may be a calculation designed to stave off a military coup directed at center policies. In addition, the security apprehensions of the military high command are placated with Yeltsin's accession to such use of the troops. Two goals are accomplished with one policy. Troops are kept away from further mutiny that often accompanies idleness or demoralization and the generals upon whom Yeltsin's support depends are made happy with the fulfillment of their military pursuits of securing Russia's borders and interests in the "near abroad".

The Dangers on the Periphery

The resource pull of the provinces on Moscow's periphery adds to a geopolitical separatist tendency of the nation. Some scholars have argued that Russia has never been a true federated state because political allegiance has always come from the top down, not the other way around. The center-periphery schism is

³² *Jane's Defence Weekly*, "Russia Plans Post-Cold War Era Air Forces", Nov. 20, 1993; also, Daniel Sneider, "New Russian Doctrine Raises Western Suspicion", *Defense News*, Nov. 8-14, 1993, p. 34; and, John Lloyd, "Storms Break Russia's Long Political Calm", *London Financial Times*, Oct. 21, 1994, p. 2.

³³ John Lloyd, "Battle Joined Over Russian Defence Spending", *London Financial Times*, June 9, 1994, p. 1.

a built-in feature of the Russian state. For centuries Moscow has feared the rebellious and unruly rural populations. This is the reason why the czars instituted such repression over the population.³⁴ In the current atmosphere political regional chiefs of the oil, gold, diamond and other income producing regions prefer to draw in foreign investment independently and to realize the profits of hard currency locally. The central Asian republics are where uranium, oil and other resources are mainly located in Russia. Such rich resources are under acute pressure. By 1994 the oil reserves in the rich Tyumen area declined to 86% of 1993 levels because of exhaustion and flooding. Foreign oil investment, which may have alleviated the problem, had pulled back due to high export tax structures imposed on them. Local Russian oil interests, moreover, were unreceptive to foreign oil companies entering their fields and assuming such a large control over what they regard as their exclusive resource.³⁵ In an unintended manner, the second and ultimate disintegration of the Russian state is threatened by the economic crisis that Yeltsin's policies have introduced.

Russian sources report that "almost everywhere, the governor has become the undisputed leader of the region... (becoming) virtually the sole governing body..." These regional "White Houses" have become important because they are resolving economic disputes within their regions regarding such vital issues as energy allocation, distribution of land and public works. Thus, "regional life has become much more independent than it was" in 1993. Moscow continues to exercise "greater authority", but that authority is becoming "marginalized".³⁶ Moreover, regional leaders are reported to be deliberately fanning ethnic nationalism in order to further consolidate their own power locally, and to pressure Moscow for greater economic autonomy for their region. A great sense of socio-economic imbalance has been exacerbated by the effects of the reforms. In 1992, for example, Sverdorsk paid 95 bil. rubles in federal taxes but received only 30 bil. rubles value back from the state.³⁷ For several years, there has been the emergence of a widespread belief among regional elites that local development was deliberately sacrificed by Moscow in order to husband scarce resources for its own center interests. The new situation was seized upon as an opportunity for the regions to correct the situation recoup lost ground and to compensate for years of neglect.³⁸

Conclusion

The centrifugal forces of the provinces have made Yeltsin's dependence on the military even more acute. Yeltsin's zero option strategy has been to go forward with some changes or reforms, but the resurrection of the very forces that have caused the need for reforms simply to stay in office are depriving him of the means to accomplish his ends. The irony of the situation is that Yeltsin recognizes that a strong president is required to have any chance at all of realizing national goals. Yeltsin is moving forward but carrying the luggage of Russia's past with him in

³⁴ Rodric Braithwaite, "Russian Realities and Western Policy", *Survival*, Autumn, 1994, p. 22.

³⁵ John Lloyd, "Russia Loses Confidence of Oil Majors", *London Financial Times*, July 8, 1994.

³⁶ Leonid Smirnyagin, "How Local Governments Are Gaining More Power". *The Current Digest of the Post-Soviet Press*, Vol. XLVI, # 31, August 31, 1994, p. 11.

³⁷ Jessica Eve Stern, "Moscow Meltdown: Can Russia Survive?", *International Security*, Vol. 18, # 4, Spring 1994, pp. 46 & 50.

³⁸ Martha Brill Olcott, "Russia's Place in the CIS", *Current History*, October 1993, p. 316.

a limited and perhaps ill-fated effort of carrying the reform baton a step further without stepping outside a collapsing arena. Yeltsin's efforts are a mix of his own self interests in an alliance with the very forces that have kept his country from stepping forward. In a sense, Russia's reform will go only as far as the military allow it to go forward.

The military is not likely the source from which constructive new changes will stem. As the breakup of the Soviet Union was taking place, the Russian military stood by without intervening, which was regarded in the West as a positive sign, and perhaps even evidence of a certain evolutionary impulse within the army. But in its aftermath some retrenching has taken place. Within the Russian military it was observed with horror the concomitant deterioration of their own structure that accompanied the break up of the former Soviet republics. In those months a learning process took place. The army will not again stand by a second time and allow the Russian provinces themselves to become independent because that would directly invite the devastation of what remains of the military since those events. Widespread disintegration of the lone remaining national structure of the Russian state would be placed at prompt risk. A kind of continent-wide set of counter-vailing scenarios with territorial states possessing nuclear weapons through the depth of the country becomes imaginable.

The risk of center-controlled nuclear war with other countries, while never large during the cold war because of mutually assured destruction, has declined even further. But the accidental launching, use or mis-use of nuclear weapons involving the regions during a crisis is believed by some to have increased. What could follow a series of actions and reactions is unpredictable, which is what gives the present center-periphery dispute its distinctive level of uneasiness. Accidental launches of ballistic, cruise and surface-to-air missiles have been reported, though none of these events resulted in nuclear detonations nor involved launch vehicles that crossed borders. But reports of such events are causing concerns.

ICBM sites have been poorly maintained, and with the older warheads some fear that a "second Chernobyl" could occur. Russian nuclear scientists calculate that the likelihood of a single warhead accident is 1 do 100, while quite low, is not impossible. Electrical current output, which affect electronic equipment used to minor nuclear silos and certain aspects of each weapon's fail-safe mechanisms, are not as reliable as before and have made Russian authorities nervous. Flooding in the Ukraine almost caused a nuclear warhead to reach critical inside its silo but a short-circuit system stopped it. Nuclear weapons facilities were not as well protected as they had once been. Decommissioned warheads after the agreement with the U.S. for reduction were dismantled under American Defense Department observation. But the Pentagon officials who witnessed the dismantling were not permitted to observe what took place after the vehicle shell was separated with the warhead inside of locked facilities because Russian military authorities did not wish U.S. experts to observe Russian nuclear warhead architecture. The Russian deputy of minister for nuclear power Viktor Mihailov described nuclear warheads as "sticing out of warehouse windows" in facilities holding 300 warheads that were built to store just 100. *Spetsnaz* Special Forces have been deployed to protect these nuclear sites whose security since has improved from the initial period after the Soviet break-up.³⁹ But the concern is that through some combination of decentrali-

³⁹ David Isby and Thomas Johnson, "Post-Soviet Nuclear Forces and the Risk of Accidental or Unauthorized Limited Nuclear Strikes", *Strategic Review*, Fall 1993, pp. 10-11 and 14-15.

zation of the state's nuclear capabilities, nuclear accidents or thefts that result in detonation could trigger over-reaction and miscalculation between various points and actors, perhaps first locally but even beyond. The danger to the international security lies less in any single isolated detonation but any escalation that attracts the attention of higher military authorities.

Yeltsin's attempt to align provincial politics and to array the meagre economic reforms thinly over a divided land is his best and last option. To do so he needs to acquire maximum executive power without damaging the structure he is attempting to construct, at all costs. Holding the periphery by holding the center is Yeltsin's only strategy. The exact political configuration of a reduced national parliament, while important, is secondary to the national interest of a more liberal Russian state. There is likely to always be strong nationalists in Russian society. Without center support and without the conservative military Yeltsin's regime is doomed. With it, his struggle is still not assured. Yeltsin must walk a precarious path accompanied by military cohorts with whom he must cooperate yet utilize without incurring either their wrath or surrendering some reform goals. He must move and patch decisively as he attempts to build a national system immune to collapse that brings sufficient gains for both old and new groups in a desperate effort to avoid a Russian armageddon.

In the West, during the myopic days of the cold war we have grown accustomed to thinking that the stability of the international system occurs primarily between states. But changes within major states have always affected the structure of the international system, whether these changes are military, economic or technological in character, and whether capabilities grow or shrink.⁴⁰ What makes the Russian implosion of the early 1990s relevant to international stability is twofold. First, a series of ongoing and prolonged civil wars within Russia, and if accompanied by several inter-state conflicts involving Russia's borders, given the dispersal of nuclear weapons, is worrisome. As Waltz has stated, a period and a process of socialization is necessary before new nuclear states learn the rules of nuclear politics.

Second, the international implications of a continued Russian state instability could release the opportunists to move toward foreign policies that are now hemmed-in by the weight of the Russian center. New and unpredictable foreign policies could be created that would affect changes throughout the international system. Such changes disrupt the tranquility, though not necessarily the adaptability, of the international system. The surprising defense agreements between Russia and China since the 1989 Tienanmen incident that foster mutual needs, for example, are threatening to re-structure the configuration of that part of the world. Though Russia and China may be merely "balancing" U.S. capabilities, including those of its allies, these events affect the calculations of primary states like Japan and others who are closely watching such alliances with concern.

More parts of the international system below the two nuclear superpowers are becoming more capable in terms of their respective military strengths. The downward trend of Russia is affecting the rate, if not the quality of the upward climb of lesser military states like Japan, China, North Korea and others concerned with their relative ranking within their regions. All unplanned and significant changes alert the U.S. since, as system manager, the U.S. feels it must respond to such

⁴⁰ See, for example, Kenneth N. Waltz. *The Theory of International Politics*, and also, Richard N. Rosecrance, *Action and Reaction in World Politics*.

challenges in some way or other. How extensively or constructively the U.S. and Russia responds is probably more important than the changes at lower levels, although their economies are affected.⁴¹ A lowered economic capability in superpower states will pressure toward a range of moderate strategies that still seek to achieve without affecting ultimate state objectives. This may create an impression that the international system is less governable by either the U.S. or Russia singly or even, in some cases, jointly. The truth is that perhaps even in the previous bilateral superpower era much was accomplished by the self-deterrence of second states than by the direct push of the primary superpowers themselves. The new era is simply the continuation of great states in the context of increased system capabilities.

The spread of nuclear weapons among greater numbers of states is inevitable and while at first glance, a menacing development, the stability of nuclear deterrence that accrues at the local level should resemble the nervous peace of the larger U.S.-Russian balance since no state is likely to risk all for marginal gains. The nervousness, which will be felt throughout the international system, lies more in the graduation of local disputes that accidentally or irresponsibly engage nuclear weapons whose greater danger stems from how it might invite responses from those who possess overwhelming arsenals. But short of irrational actions at the local levels that trigger larger ones, the international system is likely to witness a struggling Russian state that neither greatly contributes to nor appreciably detracts from the free market world economy or strategic military security. The Kremlin may yet politically reabsorb much of its previous Soviet republics. Russia will continue to jockey for its share of influence in the West. But internationally, Russia's main effect will be how its fortunes re-shape the second layer of major states who are having to react to Moscow's opaque machinations in its search for an appropriate place in a shifting global structure.

---

⁴¹ See Andrew K. Hanami, "The Emerging Military-Industrial Relationship in Japan and the U.S. Connection", *Asian Survey*, Vol. XXXIII, # 6, June 1993.

BOGOMIR NOVAK*

Demokracija in totalitarizem v politični kulturi**

Proučevanje in struktura pojma politična kultura:

Če hočemo odgovoriti na aktualno vprašanje odnosa med demokracijo in totalitarizmom v politični kulturi, se moramo najprej vprašati po njenih glavnih sestavinah in vlogah kot tudi po načinih opredeljevanja in raziskovanja. Obravnavali bomo pretežno moderno zahodno kulturo s skupnimi in specifičnimi značilnostmi različnih nacionalnih političnih kultur glede na zgodovinski razvoj in družbene procese z upoštevanjem teorije konvergence. V teh koordinatah evalviramo tudi slovensko politiko v kulturi samostojne države.

V novem veku je postala »politika naša usoda« (Napoleon), ker je človeku razvoj tehničnih sredstev omogočil boj za (odtujeno) moč in samoafirmacijo. Od tod izhaja dvosmiselnost politike kot skupne, javne zadeve in kot boja za oblast, ki je ostala še danes. V političnem odločanju se kaže tudi subjektivni odnos politikov do politične kulture kot nekakšne objektivne podlage delovanja. Sociologi so enotni v stališču, da je kultura¹ pomembnejša za napredek civilne družbe kot pa njeno gospodarstvo ali politika.

Potreba po raziskovanju politične kulture je nastala šele v 20. stoletju, čeprav je politična kultura implicitno nastala že s človeško družbo in se razvijala hkrati z njo. Pogojevala je nastanek moderne države in demokracije. Utirala je poti k pluralizmu demokratičnih interesov in preseganju krize zaupanja v politični sistem. Elementi demokratične politične kulture se razvijajo na podlagi ustreznega vzorca, spodbud in sankcij² kot tudi učenja novih in od učenja od starih vzorcev. Ta proces je dolgotrajen in kompleksen. Zato demokracija ni nikoli dokončno dejstvo, ampak je proces.

Pojem politične kulture ni eksakten in ni izčrpan. Ker pojem politične kulture ne more vedno zadostiti aktualnim potrebam, je nenehno podvržen kritiki. Lahko

* Dr. Bogomir Novak, raziskovalec na Pedagoškem inštitutu v Ljubljani.

** Prispevek je sestavni del projekta Mednarodno primerjalno raziskovanje politične socializacije.

¹ Po Almondu politična kultura vsebuje a) model subjektivnih političnih usmeritev v okviru naroda, b) kognitivne, afektivne in vrednotne elemente. Pomeni spoznanja in mnenja o politični realnosti in občutke, ki so vezani na politiko in vrednotne sodbe o njej, c) socializacijo, vzgojo vpliv medijev, doživljajev odraslih in učinkov oblasti, družbe in gospodarstva, č) omejitve in nedokončne določitve strukture oblasti in rezultate politike.

(Almond 1990): Pojam političke kulture. Treći program, radio Beograd, 90/2, str. 66)

Le implicitno gre tudi za vprašanje modelov političnega organiziranja in pravnega urejanja kulture, kot se zastavlja Sloveniji po njeni samostojnosti z novo ustavo 91 (več o tem glej Žagar (1994). Poznamo tri modele urejanja kulture: državni, tržni in kombinirani (državno-tržni), ki v svetu prevladuje.

² Več o spodbudah in sankcijah' glej Therborn Goeran (1987): Ideologija moči in moč ideologije. Ljubljana, CZ. V zadnjem času so tudi pri nas začele prevladovati utilitarno-tržne spodbude in sankcije.

zajema spoznanje nacionalne narave in spoznanje norm, prepričanij ter vrednot udeležencev političnega sistema, načina življenja, itd. Ne pomeni samo psihične usmerjenosti na socialni objekt (Almond). Domneva, da politična kultura vpliva po subjektivni strani na politične odločitve, strukturo oblasti in na narod, odpira vprašanja njene demokratičnosti. Eden izmed ciljev raziskovanja politične kulture je v odkrivanju zakonitosti, ki (ne) vodijo do »stabilne demokracije« (Lipsetov izraz).

Zaradi pluralnosti in bipolarnosti moderne politične kulture civilne družbe je mogoče postavljati o njej nasprotujoče hipoteze glede na svetovne trende, pomembna pričakovanja in dosedanje komparativne analize stanja v evropskih državah. Tudi postopki/metode njihovega preverjanja so različni. Razlikujemo med univerzalnimi in parcialnimi, pozitivnimi in negativnimi, modernimi in post-modernimi, nacionalnimi in transnacionalnimi, tradicionalističnimi in fleksibilnimi ter emocionalnimi in racionalnimi značilnostmi politične kulture.³

Pri proučevanju politične kulture razlikujemo med deskripcijo dejanskega stanja in preskripcijo pri ugotavljanju razvojnih možnosti. Hermenevtični uvid v nastajanje kulture za človeka in človeka za kulturo je celosten. Hermenevtika na različne načine razume in razlaga smisel kulture v duhu Dilthejevih duhovnih znanosti, Husserlove intencionalnosti, Heideggerjeve fundamentalne ontologije tubiti, Gadamerjeve zgodovinske zavesti ali Habermasove kritične hermenevtike komunikacijske dejavnosti.⁴

Politika za skupnost (angl. community, nem. Gemeinschaft) terja celostni pristop. Ontološka diferenca⁵ kaže na distanciranje od obstoječe slabe, parcialne politike in ne le na identificiranje z njo. Identifikacija posameznika z določeno politično kulturo vključuje tudi njegovo kritično, presojevalno distanciranje od druge politike in politične kulture in ne nazadnje tudi do pomanjkljivosti lastne kulture.

Vendar je kulturo kot rezultat oz. proizvod človekovega objektiviranja in opredmetenja možno tudi objektivistično raziskovati. To raziskovanje je blizu pozitivizmu naravoslovnih ved in predpostavlja družbeni inženiring oz. inženirstvo duš, čeprav ima tudi svoje, racionalno jedro. Subjektivni genezi politične kulture sledimo s proučevanjem politične socializacije vrednot in obrazcev vedenja pri sebnosti. Rezultati kulture, ki nastanejo s (re)socializacijo, identifikacijo, učenjem in ustvarjalno dejavnostjo, presegaajo dejavnost posameznikov, ki si jih subjektivno prisvajajo.

Odnos med demokracijo in totalitarizmom/fundamentalizmom

Zgodovinske izkušnje kažejo, da se zahodna kultura pojavlja ambivalentno. Ena izmed temeljnih značilnosti zahodne politične kulture je odnos demokratično-

³ Izmed številnih avtorjev, ki so se ukvarjali s tem problemom, naj navedem le Eugena Pusića (1989): Društvena regulacija. Zagreb, Globus in Helmuta Willkeja (1993): Sistemska teorija razvitih družb. Dinamika in tveganost moderne družbene samoorganizacije. Ljubljana, FDV.

⁴ Detajlnjši opis navedenih avtorjev glej v delu Hufnagel Erwin (1993): Uvod u hermenevtiku.

⁵ Izraz, ontološka diferenca⁵ se je uveljavil s Heideggerjevo filozofijo biti. Značilen je za vso eksistencialistično filozofijo, njegov odmev pa bi našli tudi v humanistični psihologiji in toplem valu marksizma, zlasti v t.i. frankfurtski šoli. Za vse je značilno postavljenje človekovih avtentičnih možnosti pred etabrirano (meščansko) prakso. Medtem ko tematizirajo eksistencialisti človeka negativno z oznako, bitje za smrt', pa ga humanistični psihologi skušajo tematizirati pozitivno kot bitje življenja'. V novi, ekološki paradigmi gre za, ontološko diferenco' – bivanjsko razliko med dosedanjim količinskim in prihodnjim kakovostno usmerjenim življenjem.

sti in totalitarizma oz. fundamentalizma, ne glede na to, za katero versko ali ideološko osnovo gre. Totalitarizem in fundamentalizem⁶ moderne sta posledica, industrijskega apartheida' (Ilić), egocentrične morale, medijskega izrabljanja psihologije množic, militarizma, vzgoje za kolonizacijo in gospostvo nad svetom in odtujene (mednarodne) delitve dela. Oba pojava sta destruktivna, ker sta usmerjena proti zdravemu tkivu civilne družbe in h kršenju človekovih pravic. Oba vsiljujeta delne interese vladajoče elite s pomočjo globalne ideologije in neposrednega nadzora pasivni večini. Zastopniki totalitarizma so diktatorji, vojaške hunte, verski poglavarji. Danes je problem pod demokratično obliko vladavine skriti totalitarizem. Zato je toliko pomembnejše izostrovanje občutka za nevarnost totalitarizma, prepoznavanje njegovih nosilcev in mehanizmov neenake delitve političnega vpliva ter koncentracije (politične) moči v rokah manjšine. Geneza totalitarne države je v krizi demokracije, ta kriza pa je v slabih socialnoekonomskih (revščina ali socialnoekonomska neenakost), psiholoških (kriza zaupanja v voditelje, apolitičnost) in intelektualnih pogojih (pomanjkljiva izobrazba ljudstva). Kjer je kriza, se pojavi odrešitelj, ki kaznuje krivce oz. sovražnike. Motiv totalitarizma je obračun z zunanjim sovražnikom.

Naturalne kulture so zaprte, ker slonijo na enostavni reprodukciji. Novoveške pa postanejo konkurenčno odprte, kar omogoča prenos fundamentalizma z verskega na druga področja življenja, zlasti ekonomsko, politično in kulturno. Ta preobrat omogočajo procesi industrializacije, instrumentalizacije, racionalizacije, kolonizacije, vesternizacije človekovega življenja obenem z odporom tradicije proti njemu. Zato se odprta kultura, ki ne najde odgovora na izziv, lahko zapre zaradi blokad in frustracij. Danes se to izkazuje kot vedno bolj problematično. Emancipacijske možnosti prinaša ekokultura. Politika mora slediti ne le instrumentalni, ampak tudi ciljni ravni človeka. V tem smislu je upravljanje negotovosti in umetnost možnega znotraj realnega.

Politična kultura ne more biti popolna, ker tudi ni samozadostno zaprta vase. Fundamentalizem pa skuša sankcionirati vizijo prav takšnega stanja kulture. Odprtost ali zaprtost določene politične kulture je razvidna iz njenih odnosov do drugih subkultur določene družbe (religiozne, ekonomske, umetniške, izobraževalne) in do drugih političnih kultur. Veliko primerov kaže na čustveno odklonilen odnos določene politične kulture do drugih kultur (npr. pri odnosu do jezika in vedenja migrantov ter beguncev). Zaradi današnjih procesov integracije, dezintegracije in globalizacije so politične kulture do določene meje medsebojno odvisne in koeksistentne, kar pripelje do vprašanja enakovrednega ali neenakovrednega (podrejenega ali nadrejenega) položaja določene kulture v odnosu do drugih. V svetu prevladujeta v odnosu med političnimi kulturami stanje konfliktnosti in stanje medsebojnega razumevanja, priznanja in upoštevanja, do česar vodi dopustitev njihove biti v izrazu, strpnost do drugačnosti, posebnosti in nenadomestljivosti. Procesu nivelizacije in nihilizacije prikrivata posebnost kultur. Vse to priča o nagnjenosti političnih kultur k totalitarizmu.

Politična kultura je odvisna od načina (re)agiranja udeležencev (aktivnih in pasivnih državljanov) določenega političnega sistema. Politik lahko razume svojo vlogo kot izpolnjevanje zgodovinske usode (volje drugih) ali pa se kot reflektira-

⁶ Totalitarizem (lat. totum=celota) se povezuje z avtoritarnostjo, avtokratizem, monopolnostjo, centralizirano močjo, politokratizmom v smislu nasprotja demokraciji. Fundamentalizem (lat. fundamentum=temelj) je dvojnik totalitarizma. Obe skrajnosti nastaneta kot obramba delne celote/temelja pred poskusom nadomestitve z nečim drugim v medsebojni konkurenci (npr. socializem-nacionalizem).

joči praktik zaveda sebe, svojih stališč, prepričanj, vesti in odgovornosti. Ta vloga je v morali ali makiavelistično zunaj nje in je zgolj objektivna ali tudi osebnostna. Vsak politik je omejen pri odločanju in delovanju, vendar nekateri od njih kot diktatorji vzbujajo strah. Paradoksalno je, da je politik tem bolj odvisen od politične kulture, čim bolj misli, da je neodvisen od nje. Panpolitičnost v smislu čim večje aktivnosti vseh udeležencev političnega sistema zmanjšuje možnost totalitarizma.

Dualizem in partikularizem slovenske politične kulture

Novoveška politika se je razvila s prenosom cilja življenja iz onostranstva v tostransko, posvetno področje. Srednjeveška teokratska politika je postala v novem veku parcializirana politika zaradi nastanka strank, ki se bojujejo za oblast. To ima svoje dobre in slabe strani. Dobra stran je v tem, da koalicija strank lahko zastopa splošni interes in odpira možnosti predstavniške demokracije, slaba pa je v tem, da zgolj boj za oblast ne vodi drugam kot v totalitarizem oz. diktaturo. Slovenci nimamo izkušenj s strankarskim življenjem in predstavniško demokracijo.

Pri koncipiranju osamosvojitve Slovenije se je pokazalo, da kultura ne pride k politiki od zunaj, ampak ji od znotraj omogoča nove ukrepe in rezultate. Kot že večkrat v preteklosti so tudi tokrat začrtali smernice politike pisatelji. Z uresničitvijo samostojnosti slovenske države je pokazal tradicionalni literarni humanizem naše kulture pragmatične omejitve in celo antihumanistično nasprotje. Vprašanje, kako je možna samostojna in učinkovita slovenska država, je vprašanje razsežnosti slovenske politične kulture oz. kulture, ki se je šele v zadnjem času zavedala svoje nove politične razsežnosti. Naša politična kultura ima nekatere skupne poteze (npr. v odnosu gospodarja in hlapca, poudarjanju drugačnosti in dostojanstva osebnosti) z evropsko že v njeni genezi.

Večji del naše politične kulture je še neracionalen in nerazvit. Slovenci se zavedamo svoje politične neodločnosti; hlapčevstva, ki hoče biti gospodstvo (psihocidnosti), prepirljivosti, nevoščljivosti, majhnosti. Zaradi dolgotrajne podrejenosti tujim oblastem (Dunaj-Beograd) se zdi, da nimamo dovolj izkušenj pri vodenju samostojne politike. Znani smo kot zamudniki pri osamosvajanju. Videti je, da v Sloveniji šele nastaja enotna politična kultura zaradi celo stoletje trajajoče 'ločitve duhov'. Subjekti v kulturi niso bili tudi subjekti v politiki, ampak nekakšni nadomestki zanje. Kolikor je bilo naše politike v kulturi, je le-ta obstajala znotraj okvirov kulture nesamostojnega naroda. Čas politike se je začel šele ob koncu osemdesetih in v začetku devetdesetih letih (Rupel, 1994:101)

Subjekt(i)

Vprašanje subjekta je ob, koncu moderne zgodovine' (Francis Fukuyama) prav tako usodno kot na njenem začetku, ker se nanaša na razmerje (družbeno-ekonomske ali politične) moči. Biti subjekt pomeni biti sposoben podrejata stvari in ljudi v smislu nadrejenosti nad njimi. To pomeni, da je v pojmu subjekta nekaj avtokratskega, agresivnega in represivnega. Vprašanje je, ali gre za enega ali za več subjektov v političnem življenju, kot so država, ustanove, narod, stranke, posamezniki. Demokracijo lahko ohranja le več subjektov. Pri politični kulturi

nastane vprašanje, kateri so njihovi nosilci-subjekti in kakšna je njihova funkcija. Subjekti se kažejo v politični praksi v smislu različnih usmeritev makiavelizma, liberalizma, (neo)fašizma in (post)socializma. V polpreteklem obdobju je bil subjekt politike pri nas opredeljen v duhu subjektivnih sil nasproti ekonomskemu subjektu proizvodjalnih sil oz. odnosov.

Predpostavka agresivnega novoveškega subjekta⁷ omeji vlogo pravne države na vlogo (ne)legitimnega nasilja. Bistvena vloga politike je v brzdanju vsakodnevnega nasilja. Novejši politični dogodki naj bi to hipotezo potrjevali. Machiavellijev model politične kulture (moč in zvijača) spada tako kot Hobbesov v mehanicistično paradigmo (mehanske regulacije). Aristotelov model aristokratske kulture svobodnih meščanov je po navezanosti na polisno ureditev še predmoderen. Kaže na naravno stanje neenakosti, ki vodi v dinamičnih modernih družbah k sistemskemu nasilju.

Novoveški subjekt kot kartezijanski, fundamentum absolutum inconsciendum⁸ pri (samo)urejanju oz. samodejavnosti slejkoprej naleti na fundamentalizem v širšem in ožjem smislu⁹. Fundamentalizem je samoobrambno stanje določene kulture pri zastopanju tradicionalnih osnovnih vrednot nasproti poskusom modernizacije ali zastopanju modernih nasproti odporu tradicionalnih kultur. Tako ni fundamentalističen samo islam, ampak je v nekem smislu fundamentalistična tudi zahodna kultura, ki se upira islamskim vrednotam in normam npr. pri zaščiti Rushdieja pred iransko obsodbo na smrt zaradi njegovih Satanskih spisov.

Liberalizem zahodne kulture vsebuje absolutno svobodo posameznika, ki je v skrajni posledici nestrpna. Zato Marcuse sklepa, da je totalitarna država samo derivat in nadaljevanje liberalizma z drugimi sredstvi. Tako se da hipotezo o fundamentalizmu različnih kultur danes empirično dokazovati v različnih politično-ideoloških in religioznih sistemih. Zahodna politična kultura je svoj fundamentalizem/totalitarizem izkazala v križarskih vojnah, lovu na čarovnice, protestantski etiki kot religiji napredka, »kibernetski religiji« (Fromm), obeh svetovnih vojnah in hladni vojni, v (neo)fašizmu in nacionalizmu in grožnjam genocida, ekocida in etnocida.

Novoveški subjekt potrebuje izkušnje, da lahko točke negativnega samonanašanja (podrejanja sveta sebi in svojo nižjo naravo višji) sprejme in začne odpravljati na poti k ekološki paradigmi. Zaradi naraščajoče kompleksnosti družbenega in osebnega življenja skušajo subjekti politiko utemeljiti v politični kulturi kot krhkem in spremenljivem mehanizmu samonadzora, vendar tudi na mehanizmu, ki je odporen proti spremembam. Nekateri primeri azijskih političnih kultur kažejo na močno zakoreninjenost v tradiciji. Ta ugotovitev kaže na različno razreševanje dileme: ali so spremembe v politični kulturi prilagojene tradiciji ali pa se tradicija prilagaja spremembam.

⁷ Koncept imanentizma sprememb in razvoja sta uveljavila že v 19. stol. Hegel s spreobračanjem nasprotij v svoje drugo in Marx s tezo, da si človeštvo zastavlja samo takšne naloge, ki jih lahko reši. O trilemi politike, velikih skokov¹⁰, majhnih korakov¹¹ ali, dva koraka nazaj za en korak naprej¹² odločajo relativno (ne)avtonomni nosilci.

⁸ Genezo agresivnega subjekta opisujeta Adorno in Horkheimer v dialektiki prosvetljenstva in iz nje izvajata avtoritarno osebnost. Latinski izraz (sub-jacere = pod-vreči) subjekt izhaja iz starogrškega hypokeimenon-podstat.

⁹ Fundamentalizem je evropski izraz, ki je prenesen na islamsko kulturo. Muslimani ga nimajo v svojem jeziku. Islamski fundamentalizem se je v času Homeinijeve iranske revolucije kot verskoreformatorski in politično-propagandni instrument reagiranja na vplive Zahoda, zlasti ZDA. Islamski fundamentalizem pomeni amalgam države in cerkve. Je upor religiozne tradicije zoper moderno in liberalizem (Čančar-Karič, 1990). Zanimivo je, da se je v zadnjem času pojavil fundamentalizem v ameriških verskih sektah.

Suverenost⁹ kot neodvisnost pomeni avtonomijo¹⁰ subjekta v smislu samodoločitve. Današnja suverenost pomeni kombinacijo nacionalnega in individualnega, demokracije in liberalizma v smislu skupne volje (Posavac, 1993). Gre torej za združitev interesov različnih nosilcev interesov v skupen politični interes. Takšna suverenost subjektov je eden izmed pogojev stabilne demokracije. Le avtonomni subjekti so lahko enakovredni in vzajemni, ne pa tudi avtoritarni. Pot k neodvisnosti je pot k zmernosti. Slovenci, ki se iz lastne zgodovine učimo, da skrajnosti (liberalizma in klerikalizma) niso dobre, ubiramo liberalizem kot sredinsko politiko. Primerov, ki kažejo na notranja neskladja doseganje kulture, je precej. Skrajnosti se nam pojavljajo pri aferah, denacionalizaciji, politični razcepljenosti, itd.

Omejeni subjekt, ki ne preseže svojih pristojnosti in je pod stalnim samonadzorom v samodoločanju in samozakonodaji, je temelj konsenzualne demokracije. Transcendentalni um jo formalno omogoča s splošnimi pogoji spoznanja in dejavnosti. Medtem ko je absolutni subjekt stalna nevarnost za demokracijo, ki jo zlahka spremeni v sredstvo svoje samovolje v smislu dozdevnosti, da vlada ljudstvo, dejansko pa vlada vladar nad njim, pa je za omejeni subjekt demokracija nenehen proces usklajevanja različnih interesov (balansiranje) in iskanja možnosti za oblikovanje optimalnih skupnih rešitev s pomočjo regulativnih idej. Očitno je razlog za ali proti demokraciji in demokratični kulturi predvsem v avtonomnem ali avtokratskem subjektu. Demokracija ni le v svobodi posameznika od prisile družbe, ampak v svobodi družbe (Gemeinschaft-community) in individua kot atoma politične kulture. Moralni imperativ je demokratičen v tem smislu, da je avtonomno odločanje posameznika pogoj za takšno odločanje vseh. Demokracija za vse je danes še utopiija, ker niso vsi subjekti avtonomni in ne nastopajo v politiki tisti opazovalci, ki bi lahko postali akterji, če bi bili politično pismeni (z veččinami, znanjem in sposobnostmi odločanja). Uveljavljanje svobodne volje, izvedba svobodnih volitev še ne zagotavljata demokracije. Formalno demokratičen politični sistem pa ne zagotavlja avtonomije posameznikov. To pomeni, da so za demokracijo potrebni tako umni kot empirični pogoji in možnosti. Demokracija je v procesu nastajanja (in statu nascendi) in ne gotovo dejstvo, kar je razvidno tudi iz Kantove politične misli. Kantov prispevek je v njegovem optimizmu za uveljavitev človekove narave v prihodnosti (iz te predpostavke izhaja njegova razprava O večnem miru) in v kritičnosti do sedanjega stanja.

Demokracija nima zgolj političnega pomena, če je nočemo razumeti le parcialno. Če je politika v bistvu politika določene oblasti ali vlade, je demokracija le oblika države v smislu oblasti ljudstva. Vemo, da se kapitalizem lahko razvija v demokratičnih ali nedemokratičnih sistemih. Čas socialističnih ljudskih, neposrednih demokracij je že za nami. Njihova slabost je bila v odsotnosti politične in ekonomske konkurence. Bile so diktatura proletariata oz. diktatura komunistične partije nad proletariatom in drugimi skupinami socialistične družbe.

Izhodišče za razumevanje modernih modelov demokracije je Rousseaujev model, ki sloni na predpostavki dveh subjektov-ljudstva in države kot odnosom med občo in posebno voljo. Ta odnos se rešuje z družbeno pogodbo ali z vsiljevanjem ene volje drugi. Prav zaradi nepojasnenosti –, zaščite subjekta' kritiki upra-

⁹ V srednjem veku je suverenost pomenila omejeno pristojnost. Za Bodina (Bodin, 1576) je suveren gospodar zakona (legibus absolutus), ne pa tudi zakonodajec (ius absolutus).

¹⁰ Pojem avtonomije so poznali že stari Grki (autos-nomos=samo zakonit). V 17. stol. se je ta izraz ponovno uveljavil v evropski misli in dosegel sistematsko obravnavo pri Kantu, za katerega je človek cilj in ne sredstvo, tedaj lastni zakonodajalec.

vičeno očitajo Rousseauju totalitarno demokracijo. V zadnjem času se veliko razpravlja o možnostih zaščite volje manjšine pred voljo večine. Treba je tudi razlikovati med teoretično predvideno in empirično izkazano večino. Rousseaujev model je aktualen po tem, da odpira še danes diskutabilni problem (samo)regulacije različnih volj/interesov.¹¹

Demokracija v industrijski družbi ne more biti stabilna, ker je industrializacija obrnjena proti človeku in ne vanj ali k njemu in je tesno povezana s koncentracijo in centralizacijo kapitala kot tudi z urbanizacijo. Prav po tehnično organizacijski spremembi proizvodnje industrializacija določa meje razvoja demokracije zaradi svojih, ločnic' in gospodstvu. Ker in kolikor je takšna industrializacija še vedno motor razvoja družbenih sprememb, je demokracija prej oblika oblasti kot pa izraz smisla življenja, ki se ne more v celoti manifestirati. Obča volja ljudstva izhaja iz množične materialne proizvodnje. Revolucionarni pomen dobi samo v kriznih, prelomnih obdobjih, sicer pa ostaja v sistemu nadrejanja in podrejanja formalni, posredniški mehanizem in je kot taka zatrta. Dokaz omejene oblike je industrijska demokracija, ki pomeni participacijo delavcev pri odločanju o poslovanju podjetja. Kar je na abstraktni ravni subjekt, je na družbeno konkretni ravni industrija. Še več: brez dejanskega procesa industrializacije, tudi pojma subjekta kot izvora akcije ne bi bilo. Industrializacija presega sam razredni odnos proletariat-kapitalist, ki odhaja danes v ozadje.

Politične kulture so determinirane s tem, kar sprejemajo in česar ne sprejemajo. Skoraj vse do zdaj znane kulture povzdigujejo lastne vrednote in podcenjujejo, če že ne zavračajo, druge. Težko je ugotoviti skupne vrednote, ker to, kar je sprejemljivo za eno kulturo, ni sprejemljivo za (vsako) drugo. Kulture, ki tega vpliva od zunaj ne dopustijo in ga odklanjajo, so zaprte. V srednjem veku se je katoliška kultura zapirala pred islamom in pripadniki drugih religij. V 20. st. je arijska rasa preganjala Žide. V nacionalnih političnih kulturah so še danes poskusi nadrejanja in podrejanja (npr. Španci proti Baskom, Angleži proti Ircom, Grki proti Makedoncem in Albancem, Turki proti Kurdom itd.). Danes postaja zanimiva za velike narode tudi kultura malih narodov, nacionalnih manjšin. Tudi v politični kulturi obstaja neodzivnost na določene reakcije zaradi zastojev in stranpoti v komuniciranju in težav pri razumevanju in sprejemanju značilnosti drugih kultur. Zato se politična kultura razvija po maligni spirali v diktaturo in po benigni v demokracijo. Tako se razvija totalitarni ali demokratični subjekt.

Danes je vedno pomembnejša zaščita individualnega subjekta pred nasiljem države s pomočjo človekovih pravic in nazadnje z državljansko neposlušnostjo. Po drugi strani pa potrebuje posameznik tudi zaščito države pred razbrzdanim nasiljem. Vprašanje je le, kakšna država lahko izvaja navedeno nalogo.

Iz tega izhaja, da ni absolutni, ampak omejeni subjekt smiselno izhodišče demokratične politične kulture. Odpovedovanje subjektivnosti na eni strani pomeni krepitev na drugi, kar ustvarja neravnotežje in s tem nevarnost diktature. To je značilno za polpredsedniške sisteme (Duvergerjev izraz – semi-presidential government), kot so weimarska republika, 5. francoska republika in nekatere današnje postsocialistične države, vključno s Slovenijo. V njih je preveč diver-

¹¹ Z regulacijo kot sistematičnim, legitimnim vplivanjem na obnašanje ljudi s pomočjo kriterijev/norm se ukvarjajo različne družbene vede, vključno z antropologijo. Regulacija vključuje kontrolne ukrepe za ohranjanje stabilnosti ravnotežja. Odvisna je od interesa tistega, ki regulira (Pusić, 1989:148–152). Samoregulacija je lastnost živih organizmov, ki sami usmerjajo dejavnost k določenemu cilju. V določeni družbi ostaja problem odnosov med regulacijo in samoregulacijo.

gentnih političnih iger, krepi se vloga predsednika in v krizi niso naklonjeni k sklepanju kompromisov.

Človek

Razlika med predpostavko subjekta in predpostavko človeka je naslednja: subjekt je lahko narava, bog, politika, znanost in aktivni-dejavni človek, medtem ko je človek lahko tudi pasivni in kontemplativni v smislu filozofije ali religije. Arendtova¹² razlikuje med kontemplativnim načinom življenja, ki je značilen za stari in srednji vek, in aktivnim načinom življenja v novem veku. V novem veku nastanejo z vpeljavo subjekta nove oblike podrejanja, represije, izkoriščanja in odtujitve človeka in narave.

Človek kot nastajanje človeka je ustvarjalec in proizvod (politične) kulture. Nedoločeno, določeno in samodoločeno človeka odloča o tem, ali se človek počuti kot ustvarjalec ali pa le kot pasivni opazovalec politične kulture. Le samodoločujoči človek je lahko v vlogi ustvarjalca. Če je človek še, nepopisan list' (Locke) v smislu totalne odprtosti, je izpostavljen monopolnim, parcialnim interesom političnih manipulacij in postane popolnoma določen. Zato se skrajnosti determinizma in indeterminizma v politični kulturi stikata. Človek kot determiniran stroj je v totalitarnih režimih produkt ekonomskopolitičnega megastroja. Na tem slonijo negativne utopije in totalitarizmi vseh vrst in oblik kot tudi, heteronomno-ekskluzivistični' modeli zanje. Samodoločujoči človek ni samoupravljevalec niti v ožjem političnem smislu iz polpreteklega obdobja socializma niti v kibernetično-tehnološkem smislu, ampak je samoregulator (autopoiesis) v smislu organskega modela življenja. Takšen človek oblikuje avtonomnejšo politično kulturo.

V novem veku je nastalo transcendentno antropološko merilo kulture, ker je človek postal obrnjen navzven. Strankarska politika je postala edina možna in dejanska politika. Skoraj edini smisel politike je postal boj za oblast strank, ki niso na oblasti.

Merila razvitosti politične (sub)kulture so lahko različna, npr. od stopnje demokratičnosti na različnih ravneh, od organizacije oblasti in uresničevanja človekovih pravic, stopnje kooperativnosti in konsenza in strpnosti do, drugače mislečih' v državi. Po Frommovem merilu je prehod k produktivni usmeritvi možen z opuščanjem vrednot imeti in sprejemanjem vrednot biti. To pomeni opuščanje mehanizma bogatenja bogatih in pavperizacije revnih, ki vodi k rasni, nacionalni in k drugi nestrpnosti. V teh postavkah usmerjenosti politike v svet življenja je vsebovano humanistično merilo politične kulture.

Človek je kot bitje v svetu bivanjsko in miselno-anticipacijsko pred političnim sistemom in refleksijsko-izkušensko po njem, ker je identificiran z njim in diferenciran/distanciran od njega. Je hkrati konformen in kritičen, ker se smisel kulture ne izčrpa v nobeni konkretni politiki, čeprav jo politik še tako večje opravlja.

Socialistične revolucije niso mogle udejaniti najbolj avtentičnih možnosti človekovega bivanja. Postsocializem (še) ni prinesel bistvenega prestrukturiranja družbenih moči. Danes nimamo nič manj kratkovidnega, nenačelnega političnega pragmatizma kot v polpreteklem obdobju, ker politiki pogosto razumejo človeka le kot sredstvo in ne kot cilj. Zato pa je manj vizionarstva in poskusa obvladovanja

¹² Delo Hannah Arendt, *The Human Condition* je eno izmed temeljnih del za razumevanje predzgodovine pojma politične kulture po detaljnem opisu tradicionalnega in modernega načina življenja.

zgodovine. Človek je rojen v določene razmere. Njegova nedoločenost pomeni ohranjanje razlik in ireduktibilnosti med možnostjo in dejanskostjo. S stališča svojih avtentičnih, a še neuresničenih možnosti se človek (tu-bit) kritično distancira do vsakokratne politične prakse, čeprav se tudi (delno) identificira z njo. Kot socialno bitje vedno pripada določeni skupini. Gre za procese usklajevanja človeka z družbo in kulturo (Južnič, 1994:33). V politični kulturi je človek med že uresničenim in še neuresničenim.

Človek kot inherentno politično bitje in izgubi del svojega bistva, če se odreče politiki ali če ga drugi izločijo iz nje. Zunanja motivacija v šoli prevladuje pred notranjo zaradi nastavitve spodbud in sankcij na nagrade in kazni, malo je vedoželjnih. Tudi razvoj politične kulture sloni na interiorizaciji zunanjih vrednot. V tem je bil tudi smisel podružbljanja v samoupravni družbi. Vse to govori o pomenu kvalitete socialnega nadzora. Asimilacijske težnje izvirajo tudi iz nesposobnosti močnejše kulture za dialog s šibkejšo. Prav tako je nevarno povzdigovanje homogenosti (en vodja en narod). Priznanje heterogenosti in pluralnosti politične kulture je pomemben pogoj za demokracijo.

Kvalitetna politična kultura je odvisna od (ne)posrednega socialnega nadzora. Bili so poskusi odprave nadzora v samonadzoru v mitu o odpravljanju od države do šole in družine. V zgodovini se je pokazalo, da socialnega nadzora ni mogoče odpraviti v samokontroli, regulacije v samoregulaciji in organizacije v spontanosti. Upiranje birokraciji je privedlo k še večji birokraciji. Po drugi strani pa učitelji ne verjamejo, da bi učenci lahko delali brez zunanje motivacije, kot oblast ne verjame, da bi ljudje delali smiselno brez nje. To zlahka pripelje do krize zaupanja. Spodbujanje od zunaj človeka, ki ni motiviran tudi sam, razdvaja. Tako ekonomska kot tudi politična konkurenca vodita spodbujanje k boljši kvaliteti. V socializmu je oboje manjkalo. Od različnih deležev nadzora in samonadzora je tudi odvisen odnos med demokracijo in totalitarizmom.

Racionalno in iracionalno v politični kulturi

Totalitarizem je nastal tudi kot posledica vdora iracionalne negativitete v prosvetljenko mentaliteto pretiranega poudarjanja razuma. Iz tega sledi, da priznanje iracionalnega elementa odpira vprašanje ravnotežja med racionalnim in iracionalnim (emocionalnim, evforičnim) in je v politični kulturi zelo občutljivo. Prevladovanje iracionalnega je predmoderne element in vodi k apriornemu sprejemanju ali odklanjanju določenega političnega sistema, k populizmu in drugim množičnim odzivom.

Vprašanje predmoderne geneze socialističnih revolucij kot nadomestilo za manjkajoče meščanske revolucije v določenih delih sveta je še odprto. Fundamentalizem teh revolucij izhaja iz kategorij komunistične partije, delavskega razreda, razvoja industrije, državne/družbene lastnine in marksizma kot idejne nadstavbe. Hipertrofirana politična kultura socializma je hotela z, diktaturo uma' (enoumjem, prevlado ene ideje) zanikati vrednost kapitalistične politične kulture. Gre za poskus transformacije iz ekonomskega instrumentalnega (raz)uma v kapitalizmu k političnemu in spet nazaj. Ekonomske vrednosti je hotela nadomestiti s političnimi in ideološkimi v netržnem državnem gospodarstvu. V socializmu je bila politična kultura bolj politično usmerjena kultura in manj kulturno usmerjena politika. V kapitalizmu pa je bila to protestantska etika v materialni civilizaciji. Zvičajni

um je podvrigel ekonomijo v kapitalizmu in politiko v socializmu volji do moči, ki se izraža destruktivno v odnosu človeka do okolja (ekološka kriza) in do lastnih sposobnosti (mediokriteta).

Osebnost

Subjekt, človek in osebnost so mejniki med demokracijo in totalitarizmom v politični kulturi. Pri prvem presojamo odnos med suverenostjo in nesuverenostjo, pri drugem odnos med človekom in nečlovekom in pri osebnosti med jazom in drugimi. Na teh ravneh potekajo interakcije v subjektu, med subjekti in v odnosu z objektom. Tudi osebnost je avtonomna ali avtoritarna, samostojna ali odvisna. Osebnost je to, kar posameznik napravi iz sebe v interakciji z drugimi in je pot od posameznika k družbi (in nazaj) in s tem iz demokracije v avtokracijo ali obratno.

Rezultati več raziskav so pokazali, da raven znanja pri obstoječih politikih običajno ne ustreza zahtevam čedalje kompleksnejše politične aktivnosti. Boj za avtonomijo osebnosti znotraj (politične) kulture je kot boj za priznanje (Anerkennung) in osebno dostojanstvo prav tako pomemben kot boj nacionalne kulture za enakovredno sodelovanje s kulturami drugih narodov.

Na ravni inter- in intrasubjektivnosti postanejo (politično) medkulturni vplivi pomembni za razvoj obojestranske osebnosti, ki se zna fleksibilno oz. ustvarjalno prilagajati. Vsestranska osebnost (VRO) je bila (imaginarni) produkt socialistične politike in vzgoje. Dejansko je socializem, proizvajal* (kolektiviziral, politiziral, ideologiziral) odvisne osebnosti. Kritični intelektualci so bili disidenti.

Osebnost je reduktibilna in ireduktibilna na trenutno situacijo, stvar, predpise, tradicijo. Ireduktibilna osebnost je samopresežna v tekmi s samo seboj in z drugimi, vendar ni le, v kolesju*. Le ireduktibilna, distancirana, fleksibilna in adaptabilna osebnost je relativno optimalno avtonomna. Ostaja problem odnosa med avtonomno osebnostjo in avtonomijo sistema – npr. javnih medijev in kako obe avtonomiji doseči na prehodu iz neposredne k posredni socialni kontroli.

Za holistično paradigmo politične kulture

V obdobju moderne mehanicistične paradigme se je zvrstilo več modelov političnega sistema, od liberalne demokracije do (neo)fašizma. V njih bi lahko našli nasilje, revanšizem (akcije in reakcije) in nasprotovanje (s pomanjkanjem želje in napa za konsenz). Hobbsovo načelo, vojne vseh proti vsem* še danes pomeni univerzalno grožnjo uničenja, ki bi nastalo brez intervencije države. Država lahko uveljavi svojo potrebnost z organizirano silo za pomiritev notranjih konfliktov ali celo z vojno. Možno je, da bo zgodovini vojn sledila zgodovina miru. Po obrnjeni Clausewitzjevi formuli vojna že danes ni več učinkovito sredstvo za vodenje politike, ker bi totalna vojna pomenila njen konec. Na vprašanje, kako naj se človek zaščiti pred lastno grožnjo samouničenja, dobimo implicitni odgovor v holistični paradigmi s prevladujočimi duhovnimi vrednotami in integralnim modelom delovanja. Dokler je motor družbenih sprememb industrializacija s svojimi, ločnicami* in protislovji, ni možna stabilna demokracija z ravnotežjem sil. Stabilna demokracija predstavlja stabilno družbo, ki je opredeljena kot družba znanja in

človeku primernih tehnologij, ni pa to družba čezmernih potreb in potrošnje, kar ustvarja grožnjo uničenja.

Model nove paradigme politične kulture je še v nastajanju. Predpostavljamo, da je izhodišče zanj v vrednotah ljubezni, sožitja, sodelovanja, partnerstva in v ekotržnosti oz. ekohumanizmu z mejami ekonomije v ekologiji, entropiji in etiki in podlagi ekonomije v sodelovanju in ne več na sebičnih interesih.

Glede na to, katere obrazce vedenja (ne)zavedno uporabljamo, spada politična kultura lahko v novo ali v staro paradigmo. Ta prehod ni možen brez transformacije reakcij (revanšizma zoba za zob) v interakcije v smeri skupinskih, univerzalnih interesov, sobivanjskih vrednot, komunikativnega dialoga ter interakcije.

Verjetno je, da bo imela politična kultura še dolgo dvojno vlogo represije in permisije za osebnost. Tako kažejo svetovni procesi, ki porajajo dokaj stabilne in nestabilne obrazce vedenja. Ti pa imajo večkrat ekstremne učinke. Zanesljive poti v stabilno demokracijo ne poznamo. Učinki politične kulture v vsakdanji politiki so zaradi subjektivnega dejavnika lahko drugačni, kot jih pričakujemo.

LITERATURA

- ALMOND, Gabriel (1990): Politično istraživanje kulture – osvrt i prikaz. Tribuna Treći program radia Beograd, 1990, III/IV, Br. 86/87, str. 65–104.
- ARENDT, Hannah (1969): *The Human Condition*. Chicago–London, The University Press.
- ČANČAR, Nusret, Karić, Enes (1990): Islamski fundamentalizam, šta je to? Sarajevo, Islamska misao.
- DUVERGER, Maurice (1980): A New Political System Model: Semi Presidential Government. *European Journal of Political Research*, Vol.8, No. 2, str. 165–187.
- JUŽNIČ, Stane (1994): Kultura v politiki in politika v kulturi. *Teorija in praksa*, 94, št. 1–2, str. 33–47.
- HUFNAGEL, Erwin (1993): *Uvod u hermeneutiku*. Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada.
- LUKŠIČ, Igor (1994): *Liberalizem versus korporativizem*. Ljubljana, FDV.
- PUSIČ, Eugen (1989): *Društvena regulacija*. Zagreb, Globus.
- RUPEL, Dimitrij (1994): *Čas politike*. Ljubljana, DZS.
- ŽAGAR, Mitja (1994): *Izhodišča za novo organiziranost slovenske kulture*. Ljubljana, Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije.

LATINKA PEROVIĆ

»Rusija in Evropa« N. J. Danilevskega

Ob knjigi N. J. DANILEVSKEGA in njenih odmevih v Srbiji

I.

1.

N. J. Danilevski v času in prostoru

2.

Vsebina dela »Rusija in Evropa«

V središču političnega in znanstvenega zanimanja so se dandanašnji znašla vprašanja razmerij med Rusijo in Evropo ali širše – vprašanja razmerja med slovanskim svetom in zahodnoevropsko civilizacijo. O teh vprašanjih je bil govor seveda tudi prej, posebno v prelomnih zgodovinskih trenutkih, kakršna sta bili revoluciji v letih 1789 in 1848, ali tedaj, ko se je zastavilo vzhodno vprašanje. Iz takšnih razprav je v Rusiji v tridesetih letih 19. stoletja nastala posebna miselna šola, posebna družbenopolitična smer – *slovanofilstvo*. Slovanofilom nasproti pa je nastala druga smer – *zahodnjaštvo*. Jedro spora med tema smerema je bilo vprašanje, ali mora Rusija ponoviti pot, ki so jo v svojem razvoju prešli zahodnoevropski narodi, ali pa lahko s samobitnim razvojem pripravi pogoje za posebno slovansko civilizacijo. Ta delitev se kot rdeča nit vleče skozi vso poznejšo zgodovino ruskega naroda in se je pojavila vedno znova, kadar se je Rusija znašla pred izbiro svojega koncepta razvoja – tudi danes.

Menim, da je informacija o zgodovinskih kontroverzah v vprašanju odnosov med Rusijo in Evropo, med slovanstvom in zahodnjaštvom lahko koristna. Pravim informacija, zakaj vrednotenje slehernega zgodovinskega pojava terja, da ga prej zares dobro poznamo. Zato naši znanstveni javnosti predstavljam delo, ki v naslovu in vsebini obravnava omenjeno vprašanje, knjigo Nikolaja Jakovljeviča Danilevskega »Rusija in Evropa«. Samo delo, predvsem pa pomembnost problema, ki ga je avtor zastavil, bi lahko bila vsebina celega niza razprav, vendar bom za to priložnost poskušala v zgoščeni obliki spregovoriti predvsem o avtorju in o vsebini njegovega dela ter o recepciji, ki jo je doživelo v Rusiji, še posebej pa o sledih njegovega vpliva v Srbiji. Prav za to zadnje mi posebej gre, ker upam, da bodo predstavljeni podatki spodbudili nadaljnja raziskovanja.

1.

Nisem prepričana, da *biografija* pisca brezpogojno določa njegovo delo. Toda v primeru Danilevskega je ta povezanost očitna. Kot znanstvenik naravoslovec je nekatera svoja naturalistična pojmovanja vnesel tudi v svoje koncepcije o ruskem narodu, državi in družbi. Njegove primerjave med pojavi v naravi in pojavi v družbi so pogoste, izpeljane analogije pa neposredne.

Ker govorimo o delu, ki je naši znanstveni javnosti manj znano, je poleg tega trda reči še nekaj besed o piscu, *ga postaviti v prostor in čas*, da bi nemara bolje razumeli njegovo delo.

Danilevski se je rodil leta 1822. Njegov oče je bil poveljnik gusarskega polka in je napredoval v brigadnega generala. Ob pomoči in podpori družine si je Danilevski pridobil visoko izobrazbo. Od leta 1837 do 1842 je bil kadet carskega liceja. Njegovo zanimanje je veljalo predvsem naravoslovju in tako se je vpisal leta 1843 na naravoslovno fakulteto petrograjske univerze. Izbral je botaniko in končal študij leta 1847 ter v letih 1848–49 opravil tudi izpite za magistra botanike.

Med študijem je bil Danilevski vnet pristaš francoskega socialista Charlesa Fouriera. Neizogibna usoda ruskega intelektualca, tako liberalnega kot konservativnega, je hotela, da je bil tudi Danilevski leta 1849 ujet, in sicer zaradi dela Petraševskega – tistega Petraševskega, zaradi katerega je prišel v zapor tudi Dostojevski in je bil, skupaj z še dvajseterico petraševcev, celo obsojen na smrt s streljanjem. Naj mimogrede rečem: krožek Petraševskega je v drugi polovici štiridesetih let 19. stoletja sestavljala skupina mladih ljudi v Petrogradu. Zbirali so se okrog Petraševskega, plemiča, ki je tudi sam končal carski licej, potem pa je delal kot prevajalec v ministrstvu za zunanje zadeve. Krožek ni imel ne izdelanega programa in ne trdne organiziranosti.

Petraševci so se najprej omejili na spoznavanje prepovedane literature, med katero so spadala tudi dela Charlesa Fouriera. Pozneje, pod vplivom revolucije 1848, so svoje ideje radikalizirali, vendar so v primerjavi z dekabristi, šteli narod za glavno moč revolucije.

A vrnimo se k Danilevskemu. Po sto dnevih zapora v znameniti Petropavlovski trdnjavi so ga izpustili. V preiskavi mu je uspelo dokazati, da zaradi dolge odsotnosti iz Petrograda ni vedel, kaj se tam dogaja in da nauki Charlesa Fouriera niso revolucionarni. Toda iz Petrograda je bil pregnan v Vologdo. V mnogo težjih okoliščinah, daleč od univerze, družine in prijateljev, je Danilevski nadaljeval s svojim znanstvenim delom.

V tem času je nastalo njegovo delo »Podnebje Volgodske gubernije«, za katero je dobil nagrado Ruskega geografskega društva.

Največji del življenja je Danilevski preživel kot botanik. Leta 1853 je sodeloval v znanstveni ekspediciji slavnega naravoslovca Carla von Beera na Volgi in Kaspijskem morju, ki je bila zelo pomembna za gospodarstvo Rusije. Tej ekspediciji so sledile še druge, vseh je bilo devet. V eni takšnih ekspedicij je leta 1885 umrl. Rezultat njegovih znanstvenih ekspedicij, ki so ga leta dolgo ločevale od prestolnice, je bila raziskanost vseh voda evropske Rusije.

Danilevski pa ni bil uspešen samo v znanstvenem delu, ampak tudi na področju gospodarske zakonodaje. Proti koncu življenja je postal član sveta Ministrstva za narodno blaginjo in je bil zelo dejaven pri pripravljanju zakonov s področja ribištva. Objavil je zgledno število del s področja geologije in politične ekonomije ter se lotil velikega dela z naslovom »Darvinizem«, ki pa ga zaradi nenadne smrti ni dokončal.

V začetku šestdesetih let, ko je car Aleksander II. začel s svojimi reformami, predvsem pa ukinil *krepostno pravo* – predolgo se je obdržalo v sramoto plemiški eliti, ki se je počutila krivo in skesano pred ljudstvom – tedaj so se tudi zanimanja Danilevskega spremenila. Čeprav je bil naravoslovec po poslanstvu, se je začel vse bolj zanimati za družbenopolitična in kulturnozgodovinska dogajanja. Rezultat te njegove druge, vzporedne dejavnosti je delo »*Rusija in Evropa*«.

O tem, kdaj se je Danilevski lotil tega dela, ni podatkov, utemeljena pa je

domneva, da je bilo to leta 1884. Vsekakor je v začetku leta 1868 prišel v Petrograd s popolnoma končanim rokopisom. Tiskanje knjige je bilo zelo drago. Zanimivo pa je, da ni niti eden od tedanjih časnikov pokazal volje, da bi objavil delo, napisano v takšnem duhu, kot je bila napisana knjiga »*Rusija in Evropa*«. V tem času so pripravljali nov časnik »*Zora*«, katerega sodelavec je postal prijatelj Danilevskega, Nikolaj Strahov. Prav zaradi te okoliščine je »*Zora*« že od svoje prve številke leta 1869 dalje objavljala »*Rusijo in Evropo*« in jo do konca leta v celoti objavila.

Po zaslugi istega Strahova je bila knjiga leta 1871 objavljena kot posebna izdaja v nakladi 1200 izvodov – odmev je bil zelo slab, saj so omenjeno naklado prodajali celih petnajst let. Ne glede na to je Strahov knjigo še trikrat izdal (1888, 1889 in 1895) – in v Rusiji je še naprej ostajala neopažena; tako rekoč prisiljeval je bralstvo, da seže po knjigi Danilevskega »*Rusija in Evropa*«.

Po 120 letih, leta 1991, so »*Rusijo in Evropo*« objavili v Moskvi. Ta nekoliko skrajšana izdaja je po mnenju urednikov »samo prvo približevanje zapuščini Danilevskega po 95-letni prekinitvi«. Kritično izdajo opusa Danilevskega, v kateri gre »*Rusiji in Evropi*« osrednje mesto, šele napovedujejo.

V sovjetskem obdobju, posebno od konca dvajsetih let, je bila celotna ruska duhovna dediščina zavestno potisnjena v pozabo. Takšna usoda je seveda doletela tudi delo »*Rusija in Evropa*«, čeprav je resnici na ljubo treba dodati, da knjiga ni bila predmet kakšne večje pozornosti v celem svojem veku, od prve objave do začetka sovjetske dobe. V Rusiji ni nikoli doživela popularnosti, kakršno je na Zahodu doživelo delo Oswalda Spenglerja »*Zaton Zahoda*«.

Odgovor na vprašanje o usodi dela Danilevskega v Rusiji ni preprost. Danilevski je v trenutku reform, ki so bile za Rusijo prelomnega pomena, dejansko do skrajnih posledic pripeljal nekatere ideje slovanofilov, manj pa je razvil nove ideje. Filozof Rozanov je v Danilevskem videl pripadnika majhne skupine ruskih mislecev, ki so – v prelomu s krepstnim pravom, v trenutku sodnih, vojaških in prosvetnih reform in hitrega razvoja kapitalizma ter preobražanja Rusije v buržoazno državo – ostali »zvesti smislu in duhu ruske zemlje«. Strahov, najzvestejši pristaš Danilevskega, ga je imenoval »sol ruske zemlje«. Po drugi strani pa so nekateri – ruski filozof Vladimir Solovjev, pa tudi zgodovinar in državnik Pavel Miljukov – prav pri vztrajanju slovanofilov in Danilevskega pri tezi o samobitnem razvoju Rusije videli izraz njenega nepreseženega zaostajanja, v sovražnem protipostavljanju Rusije Zahodni Evropi pa vzrok njene zgodovinske nesreče. Ti dve tradiciji, ta dva vodilna tokova ruske misli, slovanofilstvo in zahodnjaštvo, danes v Rusiji znova oživljata, in tako je v ponovnem merjenju sil oživelo tudi novo zanimanje za »*Rusijo in Evropo*« Danilevskega, ki je bila napisana sredi reform Aleksandra II., po reformah Petra Velikega gotovo najpomembnejših v ruski zgodovini. Nove in stare kontroverze okrog knjige Danilevskega so samo odsev globljih kontroverz v ruski zgodovini.

Na Zahodu pa delo Danilevskega le ni ostalo tako neopaženo, imelo je celo določen vpliv na sodobno zahodno filozofijo kulture. V sklepnih besedi k najnovejši izdaji »*Rusije in Evrope*« (1991) je zapisano, da je knjiga Danilevskega nadaljevala svoje življenje »ne v avtorjevi domovini, kjer so ideje o slovanski samobitnosti zgorele v ognju političnih in družbenih kataklizem v začetku XX. stoletja, temveč na Zahodu«. . . V zahodni literaturi so Danilevskemu odvzeli panslovanski sij in ga obravnavali kot enega utemeljiteljev teorije različnih »kulturnozgodovinskih tipov.« V tem smislu navajajo njegovo ime kot prvo v vrsti mislecev, ki jih združuje kritični odnos do evropocentrizma. Sledijo mu Spengler, Toynbee, Nortrop, Sorokin.

V srbski znanosti, mislim seveda na historiografijo, je Danilevski delil usodo z usodo ruske družbene in politične misli 19. stoletja: bil je neznan. To pa ni posledica zgolj prejšnjega polstoletnega obdobja. Paradoks je pač, da so družbene vezi Srbije z Rusijo, ki so bile najbolj razvejane, najmanj proučene – ta paradoks je treba šele razjasniti.

Vsekakor drži, da je v naši literaturi o Danilevskem najti zelo malo. O njem je govorila – kaže, da bolj po literaturi kot po viru – Smilja Tartalja v svoji knjigi »Skripten krug. Obnova ciklizma u istoriji« (197). Omenjala sta ga Vladimir Vujić in Nikola Milošević v svojih besedilih ob prevodu Spenglerjevega »Zatona zahoda« v srbski jezik (1989). Nekaj del je Nikola Milošević posvetil Danilevskemu tudi v drugi knjigi svojega dela »Šta Lukač duguje Ničeu«, vendar navaja tujo literaturo, ne pa vir. V časniku »Ruski arhiv«, ki je pred nedavnim začel izhajati v Beogradu, je v srbskem prevodu objavljeno poglavje iz »Rusije in Evrope«. Popolni vpogled v prisotnost idej Danilevskega v srbski kulturi bi terjal pozorno preučevanje literature in periodike cerkvenega izvora, predvsem pa spise največjega srbskega slovanofila, metropolita Mihaila.

Vendar pa vsaj doslej nisem nikjer naletela niti na predpostavljeno možnost o vplivu idej Danilevskega na srbsko družbeno in politično misel, tako da o stopnji tega vpliva ni vredno izgubljeni besed. Če ne poznamo izvora, tudi ne moremo poznati njegovega odseva. V tem smislu je bil dragocen obsežen dokument, ki sem ga našla v arhivu Ministrstva za zunanje zadeve ruskega imperija. Ta dokument sicer ni bil izhodiščna točka mojega raziskovanja, bil pa je še ena trdna potrditev skleпов, do katerih sem že prišla s proučevanjem srbsko-ruskih vezi na področju družbenih idej v drugi polovici 19. stoletja. A o tem pozneje; zdaj pa najprej o samem delu Danilevskega.

2.

Danilevski je z »Rusijo in Evropo« napisal svojo filozofijo. Takoj je treba povedati, da ima ta filozofija svojo pragmatično stran. Njeno izhodišče je združitev Nemčije, do katere je prišlo leta 1866 in kar je, po mnenju Danilevskega, načelo evropski status quo. Konec pa predstavlja rešitev vzhodnega vprašanja oziroma osvoboditev in zedinjenje Slovanov v vseslovansko zvezo s sedežem v Carigradu in pod hegemonijo Rusije. Šele tako naj bi se bilo vzpostavilo ravnotežje med Evropo in Rusijo, predvsem pa bi bili s tem zaščiteni strateški interesi Rusije, v katerih je tudi vsa vsebina slovanskega kulturnozgodovinskega tipa kot samobitne civilizacije.

Danilevski izhaja iz teze, da občečloveške civilizacije ni in je ne more biti. V zgodovini, tako pravi, ni bilo niti enega sočasnega občečloveškega dogodka. Še krščanstvo ni mogoče šteti za takšno, saj je postalo meja usode vsakega naroda v različnih časih. Naravni sistem zgodovine sestavljajo različni kulturnozgodovinski tipi ali civilizacije. Samo znotraj vsakega teh tipov je mogoče razlikovati različne oblike zgodovinskega gibanja, ki jih označujemo kot staro, srednjo in novo zgodovino. Napredek ni v tem, da so vsi potekali v isto smer, temveč v tem, da je celotno polje zgodovinske dejavnosti prehojeno iz različnih smeri. Ti kulturno-zgodovinski tipi ali samobitne civilizacije, ki jih je deset, so razporejene tako: 1.) egipčanski, 2.) kitajski, 3.) asirsko-babilonski, 4.) indijski, 5.) iranski, 6.) židovski, 7.) grški, 8.) rimski, 9.) novosemitski in 10.) germansko-romanski tip.

Nobeden od omenjenih kulturnozgodovinskih tipov nima privilegija večnega napredka. Zakoni njihovega razvoja so: 1.) jezik ali skupina med seboj bližnjih jezikov, 2.) ljudstva, ki pripadajo enemu kulturnozgodovinskemu tipu, morajo

biti politično neodvisni, 3.) načela enega kulturnozgodovinskega tipa se ne prenašajo na drugega; vsak tip se sam oblikuje – ob večjem ali manjšem vplivu prejšnjih civilizacij, 4.) civilizacija, lastna enemu kulturnozgodovinskemu tipu, je dokončana tedaj, ko razni etnografski elementi sestavijo zvezo ali politični sistem države; 5.) razvoj kulturnozgodovinskih tipov spominja na rastline, ki obrodijo enkrat na leto, pri katerih je obdobje rasti neomejeno dolgo, obdobje cvetenja in dajanja plodov pa relativno kratko, vendar enkrat za vselej porabi njihovo energijo. Na podlagi takšne označitve kulturnozgodovinskih tipov je Danilevski, prvič, zavrnil občečloveško vrednost evropske civilizacije in, drugič, dokazoval, da je le-ta že prešla svoj zenit in zdrknila v obdobje upadanja. Misel slovanofilov o gnitju Zahoda je štel za veljavno in pisal: »Največje izobilje rezultatov evropske civilizacije v našem 20. stoletju je znamenje, da je njena ustvarjalna moč pričela upadati.« Slovanska civilizacija je v vzponu, osvoboditev in zedinjenje vseh Slovanov pa bi moralo omogočiti, da se ta proces konča z nastankom posebnega, samobitnega kulturnozgodovinskega tipa. Po notranjih značilnostih, s katerimi je označil slovansko civilizacijo, se vidi, da jo je Danilevski štel za najpopolnejšo civilizacijo in, lahko bi rekli, tudi dokončno. Za tem navideznim protislovjem je bila, kot bomo videli, namera o ruskem gospostvu, in sicer ne samo nad Slovani, ampak nad celim svetom.

Čeprav je, po mnenju Danilevskega, germansko-romanska ali evropska civilizacija v zatonu, je vendarle realnost, do katere je treba opredeliti odnos Rusije in Slovanov. Danilevski dokazuje, da se je Evropa vedno sovražno obnašala do Rusije, da je nanjo gledala kot na osvajalno državo, ki se nenehno širi in ogrožata mir in varnost Evrope. Vendar pa Rusija svoje veličine in moči, po mnenju Danilevskega, ni dosegla z osvajanjem, temveč z razseljevanjem. Ruski narod si je na ta način priključil in asimiliriral plemena, katerih zgodovinsko življenje se še ni niti začelo, ali pa tista plemena, ki so, ker so jih obkrožali sovražniki, že izgubila svojo nacionalno neodvisnost.

Danilevski je narode delil na zgodovinske in na tiste, ki predstavljajo šele etnografski material. Prvi so politični pohabljeni, dokler ne združijo vseh svojih delov. Drugi pa imajo pravico do politične svobode, ne pa tudi do politične neodvisnosti. Ker le-te v njihovi zavesti ni, tudi ne čutijo potrebe po njej. »Ni mogoče, pravi Danilevski, presekati življenje nečemu, kar še živel ni; ni mogoče pohabiti telesa, ki ni bilo individualna celota. Zatorej tu ne gre za nacionalni uboj in ne za nacionalno pohabljenje – zato tudi osvajanja ni.«

Zgodovinski nagon sili Evropo, da je sovražna do Rusije kot velike in močne države – a v to jo sili tudi občutenje korenite razlike, ki je v zgodovinskih nalogah in v poslanstvu Rusije.

Rusija pravzaprav ne pripada Evropi – pa tudi Evropa Rusije nima za svojo. V njej, in v Slovanih sploh, vidi nekaj tujega, a hkrati nekaj trdnega, česar ni mogoče asimilirati in »oblikovati po svoji podobi. Zato poskuša ta vozal presekati s silo. Tudi če bi se Rusija hotela približati Evropi, ji ne bi preostalo nič drugega (če bi seveda hotela ostati logična in dosledna), kot da se odreče samemu političnemu patriotizmu, misli in trdnosti, celovitosti in enotnosti svojega družbenega organizma, rusifikaciji svoje periferije.«

Notranja načela ostro delijo germansko-romanski ali evropski kulturnozgodovinski tip od slovanskega. To se kaže v religiji, v kolonialni politiki, v pridiganju – z mečem v roki – načel svobode, enakosti in bratstva; v interesih trgovine in industrije. Za ruski narod, v katerem se je izkristalizirala slovanska civilizacija, je bila vera vselej stvar najvišjega interesa. Pravoslavje se je na Zahodu pod vplivom

germansko-romanskega narave zmaličilo, izpridilo. Da se to ni zgodilo pri slovanskih narodih, je za Danilevskega dokaz, da »v samih njihovih lastnostih ni bilo klic, ki bi omogočile takšno izmaličenje.«

Boj za interese, ki ga izražajo razne stranke, zaznamuje življenje Evrope, kakor je zaznamoval tudi življenje starega Rima in Grčije. V Rusiji poteka proces zgodovinskega razvoja popolnoma drugače. Zavest o nujnosti spremembe v ljudstvu mirno dozoreva, ko pa dozori, se sprememba »zgodí izredno hitro, brez očitnih bojov«, v podobi enega človeka – carja.

Pomembna razlika med Evropo in Rusijo je v velikanski premoči občenarodnega elementa nad osebnim, ki tiči v vsakem ruskem človeku. Kolikšna je ta premoč, pa povejmo kar z besedami Danilevskega: »Medtem ko Anglež, Nemeč ali Francoz lahko prenehajo biti Anglež, Nemeč ali Francoz in še vedno ohranijo dovolj moralnih načel, da v tem ali onem pogledu ostanejo izredne osebnosti, pa Rus, če preneha biti Rus, postane nič, neprijetna gmota.«

Drobna razlika med germansko-romanskim ali evropskim kulturnozgodovinskim tipom in med slovanskim je tudi v zgodovinskem izobraževanju. Narodnost sestavlja vsebinsko podlago države, celo razlog za njen obstoj. . . »Vsaka narodnot mora predstavljati državo in . . . ena narodnot mora sestavljati samo eno državo.« Če del narodnosti vstopi v sestavo druge države, potem to najeda »njeno svobodo in čast.« Narodi, ki niso imeli sreče, da bi si izoblikovali svojo državo, »vstopijo v sestavo nekega dominantnega plemena« in postopoma doživijo proces asimilacije. Poglavitni cilj države je obramba narodnosti. Zato mora biti moč države v sorazmerju z nevarnostjo, ki ji preti.

Individualna svoboda je potemtakem načelo evropske civilizacije. Iz nje izhaja načelo ljudske suverenosti – upoštevanje tega načela pa pelje do demokratske ustave, ki temelji na splošni volilni pravici. Čeprav teoretsko pomeni vladavino vseh, se praktično spremeni v vladavino revnega razreda, ki bo zaradi svoje koncentriranosti vedno v prednosti; to je vladavina delavskega prebivalstva, naseljenega v manufakturnih mestih .

Ruski kmet je prek občin ohranil pravico do zemlje. Ne pozna notranjih bojov med različnimi sloji. Njegov gmotni položaj ni v protislovju z njegovim političnim položajem. V oblasti ne gleda sovražnika, ampak ji izkazuje kar največje zaupanje. Rusko življenje ne trpi za organskimi pomanjkljivostmi, ga pa je, čeprav le na površini, napadla bolezen, ki jo je Danilevski imenoval *evropejščina*. Začelo se je s Petrom Velikim, ki je začutil potrebo po utrjevanju ruske državnosti in si je zato sposodal dosežke zahodnoevropske znanosti in predvsem industrije. Po mnenju Danilevskega se je Peter Veliki dvoлично obnašal do Rusije: rad je imel njeno moč, sovražil pa je njena načela. Iz tega izhaja dvoumen odnos Danilevskega do Petra Velikega: cenil je njegovo državniško delo (vojaške, industrijske in administrativne reforme), zavračal pa je novosti, ki jih je Peter Veliki vnašal v način življenja – vzore, navade, pojme. Danilevski je menil, da so težnje Petra Velikega, da bi iz Rusije naredil Evropo, zgrešene; dopuščal je, da si Rusija tu in tam sposodi rezultate znanosti in tehnike, do katerih je prišla Evropa, vztrajal pa je pri nujnosti duhovne samobitnosti. Ne on in ne drugi družbeni konservativci do dandanašnjih dni niso nikoli pomislili, da so ti rezultati neločljivi od duha Evrope, od njenega temeljnega načela – svobode osebnosti.

Poglavitne pojavne oblike *evropejščine* je Danilevski videl v pohabljanju narodovega življenja, kar se je pokazalo najprej v zunanjih oblikah (v obleki na primer); v izposoji evropskih ustanov in njihovem presajanju na ruska tla; v gledanju na notranje in zunanje odnose Rusije skozi evropska očala. Po njegovem

mnenju prav to ogroža samobitnost ruskega naroda; kjer pa je ogrožena samobitnost, je ogrožena tudi neodvisnost.

Boj med germansko-ruskim kulturnozgodovinskim tipom in slovanskim tipom se je kočal z rešitvijo vzhodnega vprašanja, ki je preživelo več faz. Krimska vojna (1853) je pomenila začetek njegove zadnje faze, ki naj bi pokazala, v čem je veličina slovanskega plemena; v njegovem prostranstvu ali v pomenu njegovih notranjih načel? Z drugimi besedami, »ali mu je usojeno, da izoblikuje enega od samobitnih kulturnih tipov svetovne zgodovine ali pa mu je dodeljena drugorazredna vloga vazalnega plemena, nezavidljiva vloga etnografskega materiala. . . .«

V vseslovanski federaciji je Danilevski videl edino rešitev vzhodnega vprašanja. Po etnografskih merilih bi zajemala vse dežele od Jadranskega morja do Tihega oceana, od ledenega morja do Arhipelaga. Bila bi »pod vodstvom in hegemonijo ruske države«. Vanjo bi bili vključeni še Grki, Romuni in Madžari, ki jih je usoda nerazdružno povezala s Slovani. Glede Grkov in Romunov ne bi bilo težav, saj, »če že niso Slovani, so pa pravoslavni«, Madžari pa bi se morali zadovoljiti z drugorazredno vlogo.

Za takšno rešitev je bistveno, da si Rusija prilasti Carigrad, »ki ni samo mesto preteklosti, niti žalostne sedanjosti, temveč tudi mesto prihodnosti«. Jug je Ahilova peta Rusije. S te strani ji grozijo pomorske države, imeti Carigrad pa pomeni odstraniti to nevarnost. Rusija kot država ni dosegla svojega vrha, to ji bo uspelo šele, ko bo imela v svojih mejah ves svoj narod.

Z zedinjenjem Nemčije mora Baltik pripasti Rusiji. Črno morje ni dovolj, da bi si Rusija pridobila veljavo pomorske sile – zato potrebuje topla morja. S pridobitvijo Carigrada kot središča pravoslavja in velikih zgodovinskih spominov na Bizanc, bi poleg drugega pridobila velik moralni vpliv na vse vzhodne dežele. »Zakorakala bi, pravi Danilevski, »v svoje zgodovinsko nasledstvo in postala bi obnoviteljica Vzhodnega rimskega cesarstva. . . na ta način bi vstopila v novo, slovansko obdobje zgodovine«. Carigrad naj bi postal prestolnica vseslovanske zveze, v kateri gre Rusiji zakonita pravica do nadvlade, ker je samo njej med vsemi Slovani uspelo ohraniti samostojnost in izoblikovati najmogočnejšo državo na svetu.

Vseslovanska zveza bi obsegala: češko-slovaško-moravsko kraljevino, srbsko-hrvaško-slovensko kraljestvo (kneževino Srbijo, Črno goro, Bosno in Hercegovino, Staro Srbijo, Severno Albanijo, Srbsko Vojvodino, Banat, Hrvaško, Slovenijo, Dalmacijo, Vojno krajino, Istro, Tržaško okrožje, dve tretjini Karantanije, eno petino Štajerske – okrog 8 milijonov prebivalcev na 4.500 kvadratnih milj), bolgarsko kraljestvo, romunsko kraljestvo, madžarsko kraljestvo in carigrabsko okrožje. To bi bila zveza »po duhu in krvi sorodnih narodov«, ki bi štela okrog stopetindvajset milijonov prebivalcev. S Carigradom kot središčem svoje materialne in moralne enotnosti, bi se lahko postavila po robu sleherni oviri v svojem samobitnem razvoju. Z ustvarjanjem vseslovanske zveze bi Rusija povečala svojo zunanjo moč, kar bi njo in njene zaveznike varovalo pred sovražnim Zahodom in tako bi lahko v miru izpolnjevala svoje zgodovinsko poslanstvo. Ker je za zedinjenje Slovanov duhovna enotnost bistvenega pomena, bi v zvezi obstajal skupni jezik, »ki ne more biti drug kot ruski«.

Boj z Zahodom je nujen. Pomeni vojno. Vojna je, seveda, veliko zlo, še večje zlo pa je izguba samobitnosti. Za vojno ni dovolj samo sila. Potrebna je disciplina, pa tudi sposobnost odločanja, pa še navdušenje oziroma brezmejna pripravljenost na samožrtvovanje. Disciplinirani entuziazem torej. In dosežen bo, ker je ruski narod organska celota, ki jo predstavlja car. Že samo njegova beseda je zatorej

dovolj, da ves narod zaživi v stanju *discipliniranega entuziazma*. Takšna rešitev vzhodnega vprašanja vzpostavlja ostro mejo med romansko-germanskim in med slovanskim kulturnozgodovinskim tipom. Katere so, po Danilevskem, notranje značilnosti tega zadnjega tipa?

Če je židovski kulturnozgodovinski tip razvil religiozno plat, grški kulturno, rimski politično, evropski kulturno in politično, ne da bi mu uspelo rešiti družbeno-ekonomsko plat, potem ima slovanski kulturnozgodovinski tip možnosti in pogoje, da uresniči sintezo vseh teh strani v prvi vrsti zato, ker je Rusija edina dežela, v kateri ni protislovij med političnimi in ekonomskimi interesi kmetov. Občinska lastnina nad zemljo daje Rusiji prednost pred Evropo, ker v njej pač ni spopadov, ki pripeljejo do revolucij. Prav družbenoekonomski sistem je tista stran slovanskega kulturnozgodovinskega tipa, ki mu daje vsebino in veljavo. V uresničevanju te naloge je zgodovina dala glavno nalogo Rusiji.

»Poglavitni tok svetovne zgodovine«, je pisal Danilevski, »prihaja iz dveh izvirov na obalah starega Nila. Eden, nebeški, božanski, poteka skozi Jeruzalem, Carigrad in neomadeževano čist privre na dan pri Kijevu in Moskvi; drugi – zemeljski, človeški pa se naprej deli v dve smeri: kulturno in politično poteka ob Atenah in Aleksandriji prek Rima v dežele Evrope, kdaj pa kdaj usahne, potem pa se zopet obogati z vse obilnejšimi vodami. Na ruskih tleh nastaja nov izvir pravičnega družbenoekonomskega sistema, ki gmotno preskrbuje ljudske množice. Na prostanstvih slavanstva bi se morali vsi ti tokovi zliti v ogromen rezervoar.«

S temi sklepnimi besedami svojega dela je zašel Danilevski v protislovje s samim seboj. Če slovanski kulturnozgodovinski tip sintetizira poglavitna načela prejšnjih, potem človeška zgodovina ni niz kulturnozgodovinskih tipov, ki se medseboj nikjer ne dotaknejo in se le v sebi izčrpavajo, ampak je gibanje v smeri enega vseobsegajočega kulturnozgodovinskega tipa, ki je že zato tudi dokončen. Toda, če mislimo na način in po shemi filozofije zgodovine Danilevskega, bi prej lahko rekli, da se je slovanski kulturnozgodovinski tip izčrpal – ko je ob odločilni vlogi Rusije, uresničil družbenoekonomski sistem, na kakršnega je on sam mislil in sicer v mejah, ki so tako rekoč identične njegovi vseslovanski zvezi. Hkrati pa evropski kulturnozgodovinski tip morda še naprej gnije – a je vendar daleč od tega, da bi sklenil in končal svoj cikel. Prav zato ker je zemeljski in človeški, se lažje napaja pri viru, pri »novih, vse obilnejših vodah«.

II.

1. Recepcija »Rusije in Evrope« v Rusiji

2. Odmev dela Danilevskega v Srbiji

1.

Rekli smo, da »*Rusija in Evropa*« Danilevskega ob svojem izidu ni pritegnila pozornosti kritikov in zgodovinarjev. Celo najbolj slavni slovanofili, ki so doživeli njen izid, so jo prezrli. A knjiga je naletela na naklonjen sprejem pri Dostojevskem, ki ga je Danilevski poznal še iz krožka Petraševskega. V svojih »Spominih« (Moskva, izdaja iz leta 1981) žena Dostojevskega piše, da se je, še ko je bil v Italiji, zanimal za sodelavce in članke v »Zori«, posebno za N. J. Danilevskega, ki je napisal temeljno delo, *Rusija in Evropa*. . . . »Ana Dostojevski piše še, da so se stari znanci srečevali v Petrogradu leta 1871/72 in da je Dostojevski »zelo cenil . . . knjigo *Rusija in Evropa* in bil celo navdušen nad njo.«

Širše zanimanje je knjiga »*Rusija in Evropa*« doživela šele po avtorjevi smrti, v glavnem po zaslugi prizadevanj Strahova. Za izdajo iz leta 1888 je Strahov napisal predgovor, v katerem je delo Danilevskega imenoval »katehezo ali kodeks slovanofilstva«. To je ruska znanstvena javnost razumela kot začetek odkritega propagiranja ruskega nacionalizma in šele tedaj je »*Rusija in Evropa*« doživela temeljitejšo kritiko v člankih Solovjeva in njegovi polemiki s Strahovom prav o tem delu. Vsi ti članki so objavljeni v knjigi Solovjeva »*Nacionalno vprašanje v Rusiji*« (peti del druge izdaje njegovih zbranih del v prejšnjem stoletju, reprint 1966, Bruxelles).

Strahov in Solovjev sta bila predstavnika dveh značilnih stališč o »*Rusiji in Evropi*« v domovini Danilevskega. Analiza njunih stališč bo zato nemara najbolje predstavila recepcijo njegovega dela v Rusiji.

Najprej o stališčih Strahova. Že v nekrologu za Danilevskim, ki ga je vključil tudi v omenjeni predgovor, je Strahov napisal, da je Danilevski eden najpomembnejših ljudi v Rusiji. Temu empiriku – prirodoslovcu je dal Strahov tako visoko mesto prav na podlagi dela »*Rusija in Evropa*«. Po Strahovu gre za izvirno delo, v katerem so stališča, »ki jih še nihče in nikoli ni izrekel.« Potemtakem ne gre za predelavo ali dodelavo znanih tez, temveč za utemeljevanje novih načel.

Strahov je tudi trdil, da delo »*Rusija in Evropa*«, ki je zasnovano na misli o duhovni samobitnosti slovanskega sveta, sodi v tisto šolo ruske literature, ki se ji reče slovanofska. Kakšen je tedaj odnos med Danilevskim in slovanofili? V čem so podobnosti, v čem razlike?

Strahov je menil, da je nauk Danilevskega širši od slovanofilstva: vključuje slovanofilstvo, obratno pa ne velja. Ko je govoril o zgodovinskih potrebah in težnjah Rusije, se je Danilevski povsem ujel s slovanofili. Sicer pa, pravi Strahov, so »primeri, ko se tako rekoč vsa Rusija spreobrne v slovanofile«. Toda eno je težnja, podrejena nekemu nagonu, drugo pa je vprašanje, kako ta nagon dvigniti na raven sistema. Vsak mužik je nagonsko slovanofil. Danilevski pa je bil tisti, ki je nagonске težnje teoretsko izrazil.

»*Rusija in Evropa*« je po mnenju Strahova prelomnega pomena za zgodovino slovanstva. Šele z njo je slovanofilstvo dobilo obliko natančno razčlenjenega, popolnega in javnega nauka. V primerjavi s slovanofili pa Danilevski ni menil, da morajo Slovani, kljub vsej svoji samobitnosti, sodelovati pri reševanju občečloveških zadev. So samo poseben kulturnozgodovinski tip, s katerim vzporedno lahko soobstajajo drugi kulturnozgodovinski tipi. To je, meni Strahov, popolnoma slovanska rešitev, v kateri je tisti duh strpnosti, ki ga v pogledih nasilne in oblasti željne Evrope sploh ni.

Poglavitna izvirnost »*Rusije in Evrope*« je, sklence Strahov, v tem, da je odkrila višja in splošnejša načela, ki vsebujejo novo videnje zgodovine človeštva in pomenijo novo teorijo zgodovine. Bistvo te teorije je odklanjanje pojmovanja o eni sami niti v razvoju človeštva in zanikanje misli o napredku kot rezultatu občega razuma, obče civilizacije. Takšne civilizacije, trdi Danilevski, ni bilo in je ne bo. So samo posebni kulturnozgodovinski tipi, ki se po sebi imanentnih zakonitostih med seboj ne stikajo.

Strahov je menil, da bo mnogostranski pomen »*Rusije in Evrope*« treba šele odkriti. »V tem delu sta«, je sklepal Strahov, »na nenavaden način združena strast duhovnega občutenja in hladna strogost znanosti; je goreč poziv in hkrati točna, globoko razumno izdelana teorija.«

Nasproti apologetskemu odnosu Strahova stoji utemeljeno kritično stališče

Solovljeva o teoriji zgodovine Danilevskega in o njenih praktičnih učinkih. Na podlagi enega in drugega je mogoče oceniti Danilevskega.

Toda: zakaj se je Solovjev odločil, da bo o »Rusiji in Evropi« spregovoril skoraj dvajset let po prvi objavi, šele ob izdaji leta 1888, ko ji je dodan predgovor Strahova? Na to vprašanje je odgovoril Solovjev sam.

Knjiga bi ostala književna kuriozitet, pravi Solovjev, kakor so jo tudi sprejeli ob izidu, če je ne bi v sistematičnem poskusu oblikovanja ruskega nacionalizma v osemdesetih letih začeli propagirati kot »katehezis«, »kodeks«, kot »sveto knjigo«. »Če ne bi imeli posla s škodljivimi posledicami tega divjaškega preroštva« – je pojasnjeval Solovjev svoje pozno obravnavanje »Rusije in Evrope« – bi se seveda nikdar ne pomudil pri delu, katerega vsebina je povsem ničeva.«

Solovjev sploh ni dvomil, da je imela knjiga »Rusija in Evropa« popolnoma praktični cilj, ki ga je Danilevski samo ovil v psevdoznanstveno teorijo. Ni izpeljal cilja iz teorije, ustvaril je teorijo, ki naj opraviči cilj, izdelan na podlagi nagonskih teženj. Dela se je Danilevski lotil s stališča iskrenega, toda ozkega in nerazumnega domoljubja in je cilj zvedel, po Solovjevu, na naslednje: »dvigniti narodno samoza-vest pri ruskih ljudeh in jih ozdraviti bolezni evropejščine«. Ker pa ni mogel dokazati »velike samobitnosti Rusije in njene izvirne in dokončne oddaljenosti od Evrope«, je Danilevski izbral daljšo pot, pot običih teoretskih razglabljanj. Na tej poti se mu je zazdelo, da je odkril »novi, naravni« sistem zgodovine, iz katerega je, kakor pravi Solovjev, izpeljal zelene sklepe o razmerju med Rusijo in Evropo.«

Solovjev je nacionalizem Danilevskega točno opredelil: postavil

ga je med slovanofile in med tisti divji nacionalizem, ki se je v osemdesetih letih izražal kot oblika izrojenega slovanofilstva. Nacionalizem slovanofilov je bil filozofski, poetski, oratorski. Sprejemali so ideje razsvetljenstva in humanizma, toda verjeli so v nujnost obnovitve dopetrovske Rusije. Niso zavračali svetovne zgodovine in, čeprav abstraktno, so vendarle sprejemali načelo solidarnosti človeštva. Drugo skrajnost je predstavljal nacionalizem, ki se je v osemdesetih letih razlil čez trge, ulice, krčme. »Neutemeljeno je«, pravi Solovjev, »razpravljati o resničevanju nacionalne ideje, ki se opoteka in riga.«

Med tema dvema skrajnostma je nacionalizem Danilevskega. Filozofski in poetski nacionalizem slovanofilov mu je bil tuj, hkrati pa jim je bil blizu, saj je bil osebno moralen tako kot oni in – ga je cel prepad ločil od nacionalizma trgov, ulic in krčem; a ni bil nič manj nevaren. Če je proti nacionalizmu, ki se opoteka in riga, »edino učinkovito sredstvo ohranjanje čistoče«, je pisal Solovjev, »potem se je treba tega premišljenega in psevdoznanstvenega nacionalizma, ki je v delu Danilevskega, lotiti z resnim kritičnim pristopom«. Toliko bolj, ker je Danilevski svoje delo štel za hipotezo, ki jo je treba še preveriti z izkušnjo. Svojo knjigo je pisal v šestdesetih letih in je v prihodnji vojni zaradi vzhodnega vprašanja videl grozljiv preizkus zgodovine, ki naj bi opravičil njegove poglede in ruskemu narodu dal rešilni nauk. »Ta eksperiment je končan. Pokazal se je kot neuspešen«, sklene svoje razmišljanje Solovjev. Ali ga je treba ponavljati? V primerjavi z Danilevskim je Solovjev verjel, da je ruski narod pred novimi preizkušnjami in da čas velikih nesreč zanj šele prihaja. Zato se je tudi lotil kritike Danilevskega in zato je tudi napisal »Nacionalno vprašanje v Rusiji«.

Solovjev je bolje kot kdorkoli razkril delo Danilevskega, ker je dobro razlikoval med nacionalnostjo in nacionalizmom.

Po napoleonskih vojnah je načelo nacionalnosti postalo splošno sprejeta evropska ideja. V njenem času so se branili in osvobajali zaostali in podrejeni narodi in je zato zaslužila in doživljala spoštovanje in naklonjenost. Tedaj se je načelo

nacionalnosti ujemalo z resnično pravičnostjo.: » Vsak narod ima pravico, da živi in svobodno razvija svoje moči, ne da prizadel pravice drugih narodov. Ta zahteva po enakih pravicah za vse narode, poudarja Solovjev, vnaša v politiko neko višjo moralno idejo, kateri se mora narodno samoljubje podrediti.« Njej nasproti »je nacionalizem ali nacionalni egoizem, tj. težnja enega naroda, da sebe okrepi na račun drugih narodov, da vlada nad njimi – to je popolno izkrivljanje nacionalne ideje; v njem se narodnost iz zdrave pozitivne sile spreminja v bolezenski, bolester, negativni naboj, ki je nevaren za najvišje človeške interese in pelje narod v dekadenco in propad«.

Danilevski je bil moralna oseba. Toda nacionalizem, odet v teorijo »kulturnozgodovinskih tipov«, je nemoralen, sklepa Solovjev. Zakaj nemoralno je omejiti posameznika z mejami neke skupine narodov in zanikati sleherni odnos do človeštva, žrtvovati žive in samoosveščene narodnosti nekim izmišljenim interesom te umetne skupine, postavljati Rusijo proti Evropi, trditi, da v obeh zahodnoevropskih veroizpovedih ni ničesar drugega kot laži in neznanje, da je krščanska krepost ohranjena v pravoslavju. Še hušje je, da je to zablodo, nasprotno ideji pravičnosti, razširjal osebno tako moralen človek, kot je bil Danilevski.

Toda kritika »Rusije in Evrope« ni samo moralna. Solovjev je dokazal, da osnovna ideja knjige pravzaprav ni izvirna. V delu tretjerazrednega nemškega zgodovinarja Heinricha Rickerta »Organski pogled na svetovno zgodovino«, ki je izšlo dvajset let pred »Rusijo in Evropo«, naletimo na pojem in izraz »kulturnozgodovinski tip«. Nekaj cinizma je v dejstvu, da je Danilevski kot avtor teorije zgodovine, katere cilj je bil, da ukine vsa načela evropske zgodovinske znanosti, z njene bogate mize pobral drobtinice – se pravi, iz enostranske ideje tretjerazrednega nemškega zgodovinarja je razvil svoj »naravni« sistem zgodovine.

Sreča je, je pisal Solovjev, da veliki ustanovitelji ruske države niso mislili tako kot Danilevski. Samo v najtesnejšem sodelovanju z Evropo je Rusija uspela doseči najvišje rezultate. Zato je vprašanje, ki ga je Danilevski postavil na začetku svoje knjige: zakaj Evropa sovraži Rusijo, zakaj se sovražno obnaša do nje – lažno vprašanje. Pravo vprašanje, meni Solovjev, se glasi: zakaj se Evropa boji Rusije? Ne zato, odgovarja, ker bi bil, kakor misli Danilevski, rusko-slovanski kulturnozgodovinski tip višji od germansko romanskega ali evropskega, ampak zato, ker se po Evropi bolj kot karkoli »razlegajo kriki našega, nacionalizma«, ki hoče porušiti Turčijo, Avstrijo in Nemčijo, osvojiti Carigrad in, če bo potrebno, nemara še Indijo. Ko pa nas vprašajo, s čim bomo obdarili človeštvo v zameno za porušeno, kakšna duhovna in kulturna načela bomo vnesli v svetovno zgodovino – tedaj moramo onemeti ali govoriti nesmiselne fraze.« Poglavitni problem Rusije ni, kako naj ozdravi od bolezn, imenovane, evropejščina, temveč kako naj se reši bolezn Vzhoda: ravnodušnosti do resnice, preziranja človeškega dostojanstva in temeljnih pravic človeka.

Čeprav smeri Solovjeve kritike Danilevskega v bistvu niso na široko sprejeli, je zelo pomembna že zato, ker jo je izrekel mislec takšnega kova, kot je bil Vladimir Solovjev. V nekem pismu Rozanovu je Leontijev pisal: »V V. Solovjeva kot človeka sem zaljubljen (čeprav sem z njim skrajno nezadovoljen zaradi njegovega prav gotovo lažnega prestopa na stran progresistov in Evrope) . . . Menim, da sem bolj desno od njega v pogledih na vero, življenje Rusije itd., toda pravičnost in resničnost pojmovanja še ne pomenita večvrednosti talenta in razuma? To dvoje je nedvomno na njegovi strani.« V nekem pismu samemu Solovjevu pa Leontijev piše: »Vaša sreča je, da ste po svojih sposobnostih nad vsemi nami, vašimi nasprotniki . . .« (omenil je Strahova, sebe, Jaroša, Astrafajeva), »toda iz tega, nadaljuje

Leontijev, ne sledi, da imate v teoriji prav in da bo življenje krenilo po vaših poteh.«

A Leontijevo prepričanje je bilo pretirano. To vprašanje je za Rusijo še vedno odprto. Če v njej danes, na koncu enega obdobja, na novi prelomnici, oživljajo ideje Danilevskega, ni nemogoče, da tudi ideje Solovjeva ne bodo doživele nove renesanse. Kako se bo končal njun ponovni spoprijem, ni odvisno samo od trenutnih okoliščin, ampak predvsem od enostoletne zgodovinske izkušnje, za kolikor je bogatejša zgodovinska zavest ruskega naroda. Danilevskega ponavljajo, a učijo se tudi iz Solovjeva.

2.

Nazadnje še nekaj besed o odmevnosti dela Danilevskega »*Rusija in Evropa*« v Srbiji. Nikola Pašić je bil odličen poznavalec tega dela; izpod njegovega peresa je prej omenjeni dokument iz arhiva Ministrstva za zunanjo politiko ruskega imperija, v katerem je omenjen Danilevski. Dokument je bil namenjen ruskemu agentu v Bolgariji, Ivanu Aleksejeviču Zinovjevu, s prošnjo, naj z njegovo vsebino seznanijo carja osebno. Prevod dokumenta v ruščino nosi datum 21. marec 1887, Petrograd. D. Nikoljski je dodal na koncu svojega prevoda naslednje: »Misli, ki so izražene v tej zabeležki, je g. Pašić dalje razvijal v razgovoru z menoj, ker pa so v zabeležki tako jasno razvidne, menim, da je odveč, da Vaši ekscelenci sporočam posameznosti iz teh razgovorov.«

Omenjeni dokument ima naslov: *Kratek pregled boja, stanja in teženj srbskega naroda v kraljevini Srbiji – od berlinskega kongresa do danes*. Na šestindvajsetih straneh (štiri poglavja: I. »Naše težnje«; II. »Boj in delovanje v imenu te vere« (tj. vere v vseslovansko zvezo z Rusijo na čelu – op. L. P.); III. »Srbska emigracija brez zaščite in pomoči« (tj. emigracija v Bolgariji in Romuniji po timotski vstaji – op.L.P.); IV. »Stanje v Srbiji po zadušitvi vstaje«(tj. timotske – op.L.P.). Pašić je, kakor pravi, po nalogu združene opozicije v Srbiji razložil njene poglede, dejansko pa ta dokument vsebuje bistvene značilnosti Pašičeve družbene in politične filozofije. V tem smislu ga lahko primerjamo samo še z njegovim spisom »*Sloga Srbov in Hrvatov*«, ki je, če sodimo po istovetnosti vsebine in po načinu oblikovanja stališč, po mojem mišljenju nastal proti koncu osemdesetih let. Čeprav lahko potrditev o vplivu Danilevskega najdemo v mnogih Pašičevih spisih do konca 19. stoletja, je vendarle sled tega vpliva najbolj vidna v omenjenih dveh dokumentih. V svoji analizi se zato opiram predvsem nanju.

Pašić je obtoževal drugi dve stranki v Srbiji osenedesetih let 19. stoletja – liberalno in napredno stranko – da želita – prva postopno, druga pa takoj – da bi »se Srbija preobrazila v zahodno majhno državo, ne upošteva je ničesar srbskega ali slovanskega«. In tako je v zabeležki Zinovjevu pisal, da radikalna stranka meni, da »je v srbskem narodu toliko dobrih in zdravih ustanov in navad, da bi jih bilo potrebno samo varovati in dopolnjevati s tistimi čudovitimi ustanovami, ki so v ruskem in drugih slovanskih plemenih, z zahoda pa jemati samo tehnična znanja in znanost in ju uporabljati v slovano-srbskem duhu.« Tu ni mogoče spregledati vpliva Danilevskega, tudi če ga Pašić ne bi omenjal – pa ga izrecno. »Naš politični credo«, nadaljuje Pašić v zabeležki Zinovjevu, »je: vseslovanska zveza pod zaščito in vodstvom ruskega imperatorja in carja, približno tako, kot je urejena Nemčija, ali – kar nam je še bolj blizu in bolj točno – kakor je pokazal v svoji knjigi nesmrtni ruski pisec Danilevski. V tem je torej naš credo, k temu težimo in v tem nas podpira ves srbski narod«. To je jedro družbene in politične zgodovine Nikole Pašića, ki jo je izoblikoval še v mladosti in jo, po mojem mnenju, kljub zlomu

ruskega carstva ni opustil do konca življenja. Pomemben vpliv Danilevskega na oblikovanje filozofije nespornega vodje Narodne radikalne stranke, na katere čelu je bil skoraj pol stoletja, je vpet tudi v ideologijo same stranke. »Naša stranka«, je pisal Pašić v že navedeni zabeležki, »je v marsičem podobna rusko-slovanski stranki, ki so jo na Zahodu tudi poimenovali za radikalno«.

Pašić ni doživel le trenutnega vpliva Danilevskega: vedel je že za prvo izdajo »Rusije in Evrope«, ki so jo v Rusiji tako malo brali. Delo se mu je zdelo tako pomembno, da ga je poskušal prevesti v srbski jezik. Takoj, že leta 1888, je poskušal dobiti tudi drugo izdajo knjige. V nekem pismu Vasiliju Ivanoviču Aristovu z dne 12. maja 1888 iz Bukarešte, ga Pašić prosi, naj mu pošlje »Slovenskie izvestija« in dodaja: »V časnikih berem, da je izšla nova izdaja »Rusije in Evrope« Danilevskega z avtorjevimi pripombami. Če ta moja prošnja ni preveč nesramna, prosim, ne pozabite nanjo . . . Imam prvo izdajo. Nekaj malega sem prevedel v srbski jezik, pa sem odnehal, ko sem ugotovil, da ne morem najti založnika. Če bi vi kako mogli na pošten način zvedeti, ali bi mi »Slovansko društvo« pomagalo pri tisku srbske izdaje, če bi se nanje obrnil s prošnjo, me, prosim, o tem obvestite.«

Toda, če zanemarimo vprašanje neposrednega vpliva, so podobnosti med pogledi Danilevskega in Pašića presenetljive. V čem so te podobnosti?

Tako kot Danilevski, je tudi Pašić videl Vzhod in Zahod, Rusijo in Evropo kot dva posebna, nasprotna svetova, »ki sta bila v nenehnem boju – kulturnem, verskem, nacionalnem in ekonomskem«. V tem spopadu je bil srbski narod vedno na strani Vzhoda.

Pašić potemtakem tudi misli na posebno slovansko kulturo v smislu posebne slovanske civilizacije, kar je isto kot kulturnozgodovinski tip Danilevskega. Za poglobitve odlike slovanske kulture je Pašić štel pravoslavno vero, rusko občino in mir oziroma srbsko zadrugo in narodno državo. Prav zaradi teh značilnosti je, tako po Pašiću kot po Danilevskem, slovanski svet večvreden glede na zahodni svet. Pred prvim je prihodnost, drugi je obsojen na propad.

Pravoslavna cerkev je »ljudska cerkev«. Temelji na bratski ljubezni in hodi vštric z napredkom znanosti, prosvete in človeškega razuma. Zahodna cerkev se je zaprla in si tako sama presekala pot k razvoju in napredku.

Občina je duša slovanskega sveta in njegova prednost pred zahodnim svetom, ker rešuje socialnoekonomsko vprašanje, ki ga Zahodu ni uspelo rešiti. V občini je ohranjena kolektivna lastnina nad zemljo – načelo, h kateremu Zahod šele teži. »Občina je potemtakem, je pisal Pašić v, *Slogi Srbov in Hrvatov* – hkrati začetek slovanske družbe in konec zahodnoevropskega razvoja. Toda slovanska občina kot začetna enota se je sposobna še naprej razvijati, uresničiti boljše družbeno in državno ureditev, medtem ko občina zahodnoevropskega sveta pomeni konec in dejansko tudi je konec kulture, s čimer se bo neizogibno končala današnja zahodna ureditev stvari.«

Tako kot Danilevski je tudi Pašić spregledal to, na kar je opozarjal Solovjev (pa tudi drugi) v svoji kritiki »Rusije in Evrope«. Občina namreč ni izključna značilnost ruskega oziroma slovanskega sveta. V resnici ustreza eni od prvobitnih stopenj družbenega razvoja, ki so ga prešli zelo različni narodi. Z drugimi besedami oziroma z besedami Solovjeva »to ni zametek posebne ruske prihodnosti, ampak ostanek občečloveške preteklosti.«

Ruski občini in miru, meni Pašić, je najbližja srbska zadruga, saj za njo stoji srbska občina, »ki ima še dovolj občinskega zemljišča, ki pripada vsej občini, vsem njenim članom«. Kolektivistično načelo zadruge in občine zagotavlja, da »je lahko srbski narod v družbi s slovansko-ruskim in se obrani pritiskov Zahoda«.

V primerjavi z zahodnoevropskimi državami, ki so nastale »z mečem in surovo silo, razvijajo pa se na podlagi boja in tekmovanja«, pa srbska in seveda ruska država nista nastali z osvajanjem. Srbska država ni stanovska. Ustvarilo jo je ljudstvo in njena oblast je zakoreninjena v njem; prav od tu izhaja načelo narodne samouprave. Slovanska civilizacija se končuje z državo, ki je bistveno drugačna kot zahodne države. »Slovanska država« je pisal Pašić, »posebej pa Rusija, ki je najčistejša predstavnica slovanstva, se začinja z občino – z novo enoto, z novim temeljem, iz katerega je mogoče sezidati stavbo nove slovanske kulture, ki bo uresničila pravi in čisti Kristusov nauk, da so vsi ljudje bratje, da so narodi bratje – to je enota, na kateri temelji državni in svetovni »mir«.

Iz omenjenih značilnosti srbskega naroda je Pašić izpeljal sklep, da gre Srbom in ne Hrvatom, ki so bili vedno na strani Zahoda, zgodovinska pravica, da postanejo hrbtenica južnoslovanske države. Prepričan je bil, da je v »*Slogi Srbov in Hrvatov*« pokazal, da »je mogoče izvesti srbsko-hrvaško zedinjenje skupaj z Rusijo, ki je naravni sovražnik Avstro-ogrske. In če bo do zedinjenja prišlo z njeno pomočjo in krvjo, bo Rusija skrbela, da bo nastala država, ki ji bo v prihodnje porok, da ne bo pristala na katoliški zahod. To pa se bo zgodilo, če bo oblikovala srbsko-hrvaško državo pod vodstvom pravoslavlja.« A to je že druga tema in tokrat se je ne bomo lotili. Opozorili bomo le še na Pašičevo zunanjepolitično koncepcijo oziroma na družbene korenine te koncepcije v Radikalni stranki.

Radikalna stranka se je štela za edinega avtentičnega predstavnika interesov srbskega naroda. Negovala je močno občutenje zgodovinskega poslanstva, ko je šlo za zavarovanje srbskega naroda pred pritiski Zahoda, pa tudi ko je šlo za obrambo slovanstva, v ustavljanju politike *Drang nach Osten*. V pismu Ignjatjevu 2. aprila 1884 Pašić pravi: »Srbski narod mora vzdržati v boju proti germanizmu... *Toda bori se za vse Slovane proti prodiranju Nemcev v slovanske dežele.*« Isto misel je Pašić ponovil tudi v pismu Zinovjevu, ko je opisoval položaj srbskih emigrantov v Bolgariji in Romuniji po timoški vstaji, je zapisal, da »so umirali in se borili v imenu vseh Slovanov proti vdoru germanščine na Vzhod.«

Pašić je menil, da se je v Srbiji po berlinskem kongresu nevarno okrepila prozahodna usmerjenost. V kralju Milanu je videl jedro te usmeritve. Povezal se je z Avstro-Ogrsko kot glavnim zastopnikom interesov Zahoda do Vzhoda in s tem ni ogrozil samo srbskega naroda, ampak slovanstvo v celoti. »Če bi ljudstvo pristalo na to, kar hoče Milan«, je precej panično pisal Zinovjevu, »potem bi Srbija in Srbi postali drugi Poljaki, postali bi pionirji nemške kulture in nemške moči na balkanskem polotoku, krčili bi pot Germanom do Bosporja, do Carigrada...«.

Pašić je videl nevarnost v sprejemanju zahodnih ustanov v življenje srbskega ljudstva: v ukinjanjanju občinske samouprave, v finančni reformi, v reformi sodstva in vojske po vzoru Avstro-Ogrske. Prav zato je bila poglobitvena politična težnja Radikalne stranke, kot je pisal Zinovjevu, »da se ohranijo dobre in duhu srbskega naroda primerne ustanove in da se prepreči uvajanje novih zahodnih ustanov, ki bi utegnile uničiti samobitnost življenja našega naroda in vnesti motnje v narodovo življenje in razvoj.« Radikalna stranka je hotela razvoj srbskega naroda postaviti na »trdnejši, širši in bolj večern temelj«. Ali, rečeno z Pašičevimi besedami iz pisma Ignjatjevu: »Hoteli smo torej prek naših reform v duhu naroda priljubiti Srbijo našim še neosvojenim bratom in drugim narodom na Balkanskem polotoku in njeno usodo povezati s srečo in nesrečo drugih bratov Slovanov – Rusov.«

Berlinski kongres je pripeljal do nevarne prelomnice, ki, po Pašičevem mnenju, ne dovoljuje nikakršnega oklevanja. »Dolgo vrenje, je pisal Zinovjevu, v razvoju nacionalnega vprašanja v Evropi, ki je izzvalo rusko-turško vojno, ob tem pa

nereseno vzhodno vprašanje, množica političnih, religioznih, trgovskih in ekonomskih razlik in gibanj – vse to je pripeljalo balkanske narode v stanje, ko je treba najti kakršnokoli rešitev. Plod je dozorel, manjka samo bolj ali manj močna ujma, pa bo padel v naročje tistega, ki se bo pravočasno potrudil in pripravil, da ga ujame.«

Pri tem ima Rusija odločilno vlogo, pa čeprav bi morala potisniti v drugi plan nekatere druge svoje državne interese. Srbski narod bo ubogal besedo ruskega carja. Pripravljen je svoje interese žrtvovati za slovansko enotnost. Najbolj bistveno je, da se v Srbiji ukine kralj Milan, ki je simbol zahodne usmerjenosti in torej izdajalec interesov in duha slovanstva. Kaj pa potem? »V Srbiji, pravi Pašić, sta še dve dinastiji. Če bi car imperator blagovolil pokazati na tretjega, ki bi bolje ustrežal srbskim interesom, trdimo, da bi ljubezen do domovine in neomajno zaupanje v plemenite namene ruskega carja izzvalo iskreno veselje tudi pri teh dveh dinastijah. Srbsko ljudstvo bi želelo to vprašanje rešiti v soglasju z Rusijo in to tako, da ga pozneje ne bi bilo treba spreminjati.« Danilevski je bil previdnejši kot Pašić in je dokazoval, da se bodo morali Srbi v interesu slovanske enotnosti odreči nacionalnemu samoljubju.

Tako kot Danilevski je tudi Pašić slovansko enotnost odel v državno obliko. Mislil je na vseslovansko zvezo, govoril je o »slovanskem imperiju« z ruskim carjem na čelu in s prestolnico v starem Bizancu«. V tej zvezi je Srbijo videl na visokem mestu, takoj za Rusijo. »Nam«, je pisal Zinovjevu, »ki smo navdušeni in skoz in skoz prežeti s to vero (vero v slovansko zvezo – op. L.P.), je nedvoumno jasno, da se zarisuje veličastna podoba, na kateri bo močna in velika Rusija zbrala okrog sebe svoje mlajše sestre, ki jih je barbarska roka odtrgala od nje, objela jih bo in jih zavarovala s svojo močno obrambo in ostrim mečem, ki ji ga je v dediščino zapustila stara Slavija, da bi namesto nje pozneje skrbela za zedinjenje slovanskih plemen in jih peljala k slavi in veličini. Ne skrivamo želje, da bi videli Srbijo, kako na tej prihodnji sliki stoji takoj za Rusijo.«

Če je zunanja politika Radikalne stranke, politika njenene brezpogojne naslonitve na Rusijo, neločljiva od njene notranje politike ohranjanja narodovih ustanov kot bistva slovanske države nasproti zahodni državi, sta tudi zunanja in notranja politika neločljivi od ideologije Radikalne stranke. Jedro te ideologije je prepričanje, da samo Radikalna stranka tako rekoč pooseblja interes srbskega naroda. Iz tega potem sledi tudi želja po skrbništvu nad tem interesom oziroma težnja po večni oblasti.

Srbski interes je varen samo, dokler ga ščiti Radikalna stranka. Ko so se v 90-tih letih prejšnjega stoletja naprednjaki začeli nagibati k Rusiji, je Pašić 12. februarja 1896 pisal Kulakovskemu, da ima Rusija pravico, da se vmešava v notranje zadeve balkanskih držav, če le te-te niso v skladu z narodovimi težnjami, to se pravi, »če je vodenje notranjih zadev v rokah ljudi, ki si prizadevajo porušiti vse, kar je slovansko.« In še dodaja: »V Srbiji zdaj naprednjaki govorijo, da so oni razlagalci ruskih stališč in da jih Rusija ne bi podpirala, če se ne bi strinjala z njihovo politiko. Toda politika naprednjakov v Srbiji bo zadušila ljudski glas in izgnala resnične ruske pristaše« oziroma radikale, ki so pripravljeni na popolno odvisnost Srbije od Rusije pod pogojem, da se ohrani slovanska samobitnost.

Ali je Pašić kdaj opustil svoje slovanofilske ideje, ki so tako podobne idejam Danilevskega, je lahko vprašanje za prihodnje raziskovanje. Vendar pa – bil je slovanofil vse dotlej, ko mu sledijo moja raziskovanja, se pravi do konca 19. stoletja – o tem ni dvoma.

Iz danes v jutri

Pogled na vprašanje socialnega razvoja in napredka¹

Reka z valovanjem svojih voda ni samo podoba nenehnega dialektičnega razvoja resničnosti in duha (Heraklit), temveč je tudi »model« njegove črte in poti, to je sinusoidne krivulje, porazdeljene v posamezna valovna obdobja.

Po črti in poti takšnih valovnih obdobj teče tudi vsesplošni razvoj, napredek sveta. V tem okviru tudi vsak njegov posamezni »kos« razvoja človeštva. Tako tudi sožitveni ali socialni razvoj in napredek.

To pomeni, da vsak nov razvojni pomik človeštva, tudi njegovega socialnega sveta, teče po črti »doline« in »vzpetine« takšne razvojne valovnice. Šele obe sestavini te krivulje skupaj sestavljata celotno in samostojno razvojno fazo ali obdobje. Takšen razvojni »nihaj« pa je posamezna faza celostnega razvoja in napredka sveta, človeštva, dežel in držav.

Vse kaže, da so se Združeni narodi začeli zavedati sestavin, delov, obdobj socialnega razvoja in napredka sveta ter človeštva, uresničujočega se po takšni razvojni črti in po poti »razvoja-reke« z željo in namenom, da združijo v celoto ta današnji razvoj, ki je opravil predsem »polperiodo« tehnološko-ekonomskega, to je civilizacijskega napredka, a ga je treba odločilneje podpreti s »polperiodo« etičnega in duhovnega. To je širšega in globljega kulturnega razvoja.

Snovanje in vodenje seminarja *Ethical and Spiritual Dimensions of Social Progress* je gotovo trden dokaz o tej in takšni refleksiji in o tem in takšnem hotenju.

To težnjo in namenskost Združenih narodov je treba glasno in hvaležno pozdraviti, jo podpreti in se ji delovno pridružiti.

Ta prispevek z naslovom *Iz danes v jutri* želi prispevati k tej opciji in tej intenciji!

¹ Besedilo je bilo izoblikovano na vabilo Jacquesa Baudota, koordinatorja Svetovnega vrha o socialnem razvoju (World Summit for Social Development), ki ga bodo imeli Združeni narodi 1. 1995 v Kopenhavnu. Od 28. do 30. oktobra 1994 je bil na Bledu pripravljani seminar za to konferenco s 24 udeleženci na temo Etične in duhovne razsežnosti socialnega napredka (*Ethical and Spiritual Dimensions of Social Progress*). Besedilo z naslovom *Iz danes v jutri* (From the Present into the Future) je bilo napisano za ta seminar.

Celoten kontekst tega sodelovanja je naslednji.

Leta 1993 sem objavil v *Naših razgledih* prispevek *Vzgoja za državo* (NR 1993, 3, s. 10–11). V njem sem obravnaval snov državljanske in moralne vzgoje otrok in mladostnikov. Ugotovil sem, da imajo pedagogi za udejanjevanje državljanske vzgoje v trdno pomoč Mednarodno deklaracijo o človekovih pravicah. Le-ta lahko »funkcionira« kot pravi učbenik demokratične in mišljenjske pluralne državljanske vzgoje. Pri tematiziranju moralne vzgoje pa »sem našel« glede takšne opore pedagogom le velik in porazen vakuum. To me je pripeljalo do ideje in pobude za izoblikovanje občečloveškega etičnega kodeksa kot nasprotje Deklaraciji o človekovih pravicah.

Pismo s to pobudo sem poslal Združenim narodom. S tem je sovpadalo predavanje g. Ignaca Goloba na dnevu Združenih narodov v Ljubljani o temi: morala in politika. Po tem predavanju sem opozoril g. Goloba na mojo pobudo za oblikovanje občečloveškega etičnega kodeksa in na prispevek v *Naših razgledih* *Vzgoja za državo*.

To oboje je našlo določen »etični poudarek« v ekspoziciji g. Goloba v pripravljalnem komiteju Združenih narodov za Svetovni vrh o socialnem razvoju (New York, 31. jan. 1994). Vse se je nemara slednjič, hkrati s pobudo o občečloveškem etičnem kodeksu ZN, strnilo v vabilo za sodelovanje na blejskem seminarju *Etične in duhovne razsežnosti socialnega napredka*.

Seminarsko temo določajo trije nosilni znaki ali tri temeljne obravnavane kategorije:

- a) socialni napredek
- b) etična razsežnost
- c) duhovna razsežnost.

K a) Socialni razvoj je proces in stanje nenehnega razvijanja dejavnikov in določilnic sobivanja, sodelovanja, sodoživljanja, sovrednotenja in somišljenja ljudi določene sožitveno združujoče se makroskupine, to je etnije oz. naroda, družbe, države, sloja, stranke. In na koncu vsega človeštva.

Socialni napredek torej najprej vsebuje nenehno dinamiko dejavnikov in določilnic, ki ga poganjajo naprej. Zatem pa tudi njihovo celotnost ter njihovo ravnovesje ali uravnoteženost. Vsaka parcialnost, torej aholističnost dejavnikov in določilnic nekega socialnega razvoja, nujno kvari njegov tok, njegovo pozitivno razvojno smer in pričakovani napredek. To se navadno dogaja, kadar neki socialni napredek predolgo teče le na ravni svojih »horizontalnih« razvojnih dejavnikov in determinant, nič ali premalo pa na ravni svojih »vertikalnih«.

Vse kaže, da se to dogaja v okviru socialnega razvoja dežel, narodov, etnij, držav, slojev, strank in celotnega človeštva prav danes. In zakaj?

Zato ker se v razvijanju njihovega socialnega napredka pojavljajo in poudarjajo predvsem dejavniki in določilnice razvojne horizontale, veliko premalo ali celo nič pa dejavniki in določilnice razvojne vertikale. Se pravi, predvsem in preveč tehnološko-tehnična, produkcijska, ekonomska in potrošniška ravnina, kar izraža civilizacijsko določenost današnjega razvoja in napredka sveta. Malo oz. premalo pa se v razvijanju socialnega razvoja pojavljajo dejavniki in določilnice vertikalne ravnine, to je ravnine vrednot, duha in povezanosti človeka kot mikrokozmosa z makrokozmosom, v umetnosti in znanosti, filozofijah in religijah, to je vse bogatejše človeške kulture in kulturnosti.

Prav razvojna uravnotežitev in uskladitev vplivov in dosežkov civilizacije ter kulture se kažeta danes kot tista velevnost in zakonitost, od katere je na dnu odvisen celotni prihodnji socialni razvoj dežel, etnij, narodov, držav, slojev in različnih družitenih skupin ter vsega in celotnega sveta. Tem prej, ker smo danes priče visokemu doseženemu razvoju dobrin ali vsaj napornim prizadevanjem zanje, torej prizadevanjem po proizvodnem, gospodarskem in trgovinskem razvoju. Vsa tovrstna današnja razvojna prizadevanja dežel, držav, skupin predvsem razvitega sveta pa ne gredo v korak s prizadevanji po razvijanju in sadovih duha, razmišljanja, spoznavanja in vrednotenja. Od tod v današnjem socialnem razvoju toliko krčev, napetosti, vozlov, zapletov in porazov. To pa sta stanje in položaj v današnjem socialnem razvoju, ki ju je treba preseči in ozdraviti z uravnoteževanjem proizvodno-gospodarskega in vrednotnoduhovnega razvoja današnjega sveta.

K b) Prvi sanacijski ali ozdravitveni korak v tem uravnoteževanju današnjega socialnega napredka je torej tisti, ki ga je treba storiti v okviru etične razsežnosti, kjer gre za vrednostne norme človekovega vedenja in ravnanja, določenega po velevnosti oz. zahtevnosti uresničevanja dobrega, ogibanja zlu ter odtujevanja od njega.

Poudariti je treba, da etične razsežnosti socialnega napredka ne gre enačiti ali zamenjevati z njegovo moralno ravnijo. Med njima namreč obstaja odločilna razlika, ki je v tem, da morala vedno počiva na nekem zunanem določevanju človekovega vedenja in delovanja, sožitja, sodoživljanja in sovrednotenja, medtem

kot se etos vselej poraja in kaže iz človekovega notranjega, to je duhovnega in vrednostnega dna ter temelja.

Neupoštevanje tega kategorialnega in fenomenološkega razkola negativno odseva v socialnem razvoju dežel, držav, skupin in vsega razvitega sveta, namreč v zgolj zunanjem zadoščanju dogovorjenim vedenjskim in storitvenim normam, to pa socialni razvoj in napredek nemalokrat vijuga, ponareja in pači. Namesto da bi ga zdravilo in bogatilo.

Vse nekaj drugega je etična razsežnost socialnega razvoja, saj je njeno sidrišče v človekovi notranjosti, v njegovi zavesti, nadjazu, vrednotni določenosti in samozavedanju oziroma samorefleksiji, torej ne v sprejemanju »šeg in navad« (mos, -oris) določene družitvene, to je socialne mikro- ali makroskupine človekovega sobivanja, somišljenja in sodelovanja.

K c) Toda etična razsežnost socialnega razvoja se ne more udejanjati mimo in brez duhovne ali spiritualne. Duh (spiritus) in duhovnost (spiritualnost) namreč etosu šele priustvarjata tisto nujno potrebno »meso in kri«, brez katerih ostaja etos navadna skupinska, državna, ideološka in različno konsenzualna morala, ki se nemalokrat hkrati zakonito spreminja v hudo in ostro nemoralo. Le človekov duh je namreč nosilec in tvorec človekovega pristnega etosa.

Temeljni značilnosti človekovega duha sta dejavna refleksijska celost in pojavnostna holističnost, ki se udejanjata v sintezi podatkovno pozitivne naravoslovne znanosti in človekove transcendentne ozaveščenosti ali refleksije bivanjskega in čezbivanjskega kozmosa, njegove obstajajoče narave in reda, človekove izvedene odnosi in položajnosti v njem, pa tudi človekove bivanjske regulativnosti, izvirajoče iz njega.

Spiritualna razsežnost socialnega razvoja sveta se potemtakem določa z etosom, umetnostjo, filozofijo in znanostjo ter religijo. Tesno jo torej uokvirja posebno širše področje človekovega obstoja in razvoja, ki ga imenujemo kultura, drugače od enako širokega soprodročja človekove civilizacije.

Dva solucijska namiga

Naj bo dovoljeno za reševanje vprašanja o etičnih in duhovnih razsežnostih današnjega socialnega razvoja in napredka ponuditi dva namiga.

Gotovo je treba soglašati s stališčem, ki ga je zavzel in sporočil G. Ignac Golob, državni sekretar Ministrstva za zunanje zadeve R Slovenije, v pripravljalnem komiteju za svetovno konferenco o socialnem razvoju v New Yorku (31. januarja 1994), v katerem je ob gospodarskem in političnem dejavniku socialnega razvoja sveta postavil tudi etičnega.

Enako sprejemljivo in pohvalno je, da je g. Jacques Baudot kot koordinator svetovne konference o socialnem razvoju etični razsežnosti dodal še spiritualno. To kaže na razveseljive premike iz ekonomizma in političnega ideologizma v okviru razpletanja določilnic, ki vplivajo na današnji socialni razvoj in napredek.

V tem eseju naj bosta podani na temo seminarja dve solucijski opciji za udejanjanje navedenih razsežnosti današnjega vseobčega socialnega razvoja današnjega sveta in današnjega človeštva.

Zaradi izpraznjenja oz. zrelativiziranja pomenov in vlog današnjih filozofij in religij je bilo človeštvo oropano nravstvene ali etične podstatnosti in normativike. »Laissez faire« je postal temeljni zakon človekovega bivanja in vedenja, ravnanja in samouresničevanja. Ta skrajno liberalistična »etična norma« s kulturom neodgovorne svobodnosti človeka je porodila vrsto zavozlanih težav in hudih sobivanjskih nesreč. Zaradi tega se vse bolj kaže nujna po postavitvi nekega vrednotnega »smernika«, ki bi človeštvu kazal pot v duhovno, vrednotno vezano odgovornost za vedenje, ravnanje, samoizražanje in samouresničevanje.

Združeni narodi so za človekove civilne pravice in dolžnosti v posebni deklaraciji že izoblikovali mednarodni dokument norm. Toda priče smo, kako to mednarodno normativno listino o človekovih pravicah dežele in države največkrat sprejemajo le deklarativno, saj jo v praksi nemalokrat hudo kršijo. To kaže, da manjka ob tej listini še neka druga, to je Občečloveški etični kodeks s skupkom norm za človekovo vrednotno vedenje, delovanje, samoizražanje in saouresničevanje.

Mednarodna listina Občečloveški etični kodeks, ki bi ga izoblikovala svetovna organizacija Združenih narodov, bi s svojo etično vrednotno normativiko gotovo zelo podprla uresničevanje Deklaracije o človekovih pravicah kakor tudi vso najširšo podstavo socialnega razvoja in napredka.

Takšen mednarodni občečloveški etični kodeks bi bil trdna opora in bi vseboal jasna vodila za odzive in ravnanja v okviru vseh vidikov socialnega razvoja od tehnološko-tehničnega, proizvodno-gospodarskega in trgovinskomenjalnega do meddržavnopolitičnega.

Takšno vrednotno normativnost v dinamiki in razvoju današnjega socialnega razvoja sveta in človeštva zdaj usodno pogrešamo. Tovrstni vrednotni vakuum je najtrdnejši argument za nujno oblikovanje občečloveškega etičnega kodeksa in njegovo mednarodno sprejemanje ter uresničevanje.

Občečloveški etični kodeks bi moral vsebovati norme vedenja, ravnanja, samoizražanja in samouresničevanja za različne življenjske razmere od družinskih in poklicnodelovnih do družitvenih (socialnih) in sodelovalnih. V okviru teh okoliščin pa le tiste norme, ki so jih vrednotno potrdili človekovo tisočletno življenje in delovanje, izkustvo in vedenje, reflektiranje in samopotrjevanje. V tej etični kodifikaciji bi torej ne smelo imeti prostora in vloge nikakršno »inoviranje« in »eksperimentiranje« s človekovim etično vrednotnim svetom, bivanjem in delovanjem. Predvsem bi morale biti vanj zajete vse pozitivne vrednotne izkušnje etično-moralnih sistemov velikih svetovnih religij in filozofij življenja, pa človekovega zgodovinskega delovanja in nehanja.²

² Avtor je pobudo za izoblikovanje Občečloveškega etičnega kodeksa dne 14. januarja 1993 poslal Združenim narodom v New York. Besedilo tega pisma je bilo:

Initiative for the General Human Ethical Code

An researcher of the Educational Research Institute, University of Ljubljana, Slovenia, I am concerned with theoretical study of general pedagogical topics. My work on civic and moral education in postsocialist schools lead me to the conclusion that the most relevant source for civic education is found in the UN Declaration of Human Rights.

However, there is no complementary international document referring to moral education. To my consideration this is a fatal gap which concerns moral education in schools all over the world. As we know, there are only individual religious moral-ethical codes or political ideologies of different parties.

These two sources for ethical and moral education in schools of different countries and nations do not seem to be acceptable for all schools of the world. These two sources are not everywhere civilizationally binding.

This circumstance calls upon the United Nations to devote similar attention and energy to this code as was devoted to the Declaration of Human Rights.

Ko gre v duhovnosti predvsem za etos, umetnost, religijo, filozofijo in znanost, je treba najprej ugotoviti, da so vse te pojavnosti nemalokrat dokaj zunaj spiritualnosti, čeprav bi morale biti vsebno v njej. Vse namreč danes tako ali drugače služijo mehanicističnemu vzorcu razuma in duha sodobnega človeka. Etos nemalokrat s svojim utapljanjem v državnoideoloških moralah. Umetnost s svojo lepotno »raztreščenostjo« ob kultu nikomur odgovorne osebne in zasebne izrazitve ali ekspresije. V religijah se vzorec mehanicizma pojavlja v bolj ali manj trdem dogmatizmu in institucionalizmu. V znanosti, kjer je bila ta paradigma spočeta in rojena iz izključujočega naravoslovno-kavzalističnega razčlenjevanja resničnosti, človeka in družbe, se kaže to v parcializmu, pozitivizmu in pragmatizmu. V filozofiji pa v razčlenjevanju »ničiča«.

Zagatnost in kriznost te mehanicistično zasnovane in pojmovane duhovnosti ali spiritualnosti postajata danes tako veliki in usodni, da je njen vzorec gole pozitivnosti vsekakor treba zlomiti in jo preroditi, dopolniti z vzorcem človeka. Ta antropološko zasnovan vzorec današnje prerajajoče se duhovnosti pa postaja vse bolj pobudni dejavnik današnjega človekovega socialnega razvoja in napredka. Pač zaradi tega, ker v ospredje ne postavlja stvari, izdelkov, dobrin, ekonomske »tehnike in mehanike«, temveč dialektični holizem človekovega bivanja, reflektiranja, odgovornosti ozavedenja in humanega vrednotenja. In vse to je nedvomno nepogrešljiv dejavnik in pobudnik socialnega razvoja ter napredka današnjega sveta.³

Such a charter is not necessary today only for founding of moral and ethical education of world's schools but also for political leadership of today's societies, states and their policies. It may be that today's crises, from Somalia to Bosnia, would follow a different course if the policies and governing of these nations were tied to general human ethical code, alike the Declaration of Human Rights.

I am entering this initiative to instigate the United Nations to form a charter on general human ethical norms which would become a guideline or moral behaviour and action of world's peoples and their political leaders.

I indly expect your view to this initiative. Thank you!

With respect,

dr. Franc Pediček

(Pismo je prevedel mag. Marjan Šetinc)

Dne 22. marca 1993 je prejel pisec iz Centra za človekove pravice v Ženevi (Centre pour les droits de l'homme) v odgovor na gornje pismo sporočilo, da so se seznanili z vsebino pisma.

³ Tudi v spiritualnosti so Združeni narodi danes dolžni dajati pobudo za njeno prenovu in njen razvoj. Ustreznega napredka v sodobni duhovnosti človeka in človeštva ne bo, dokler znanost ne dobi nazaj ugleda in vloge, ki ju je imela v novoveških stoletjih, a ga na koncu zadnjega izgublja, ko se vse bolj množično pojavljajo različne socialno-politične totalitarne ideologije in v okviru izpraznjene spiritualnega avtoritativnega področja svetovnih religij različne psihosekte, ki manipulirajo in zasužnjujejo sodobnega človeka do samouničevalske delinkventnosti.

Takšna prenova v temelju in razvoju današnje znanosti mora potekati najprej tako, da se znanost osvobaja mehanističnega racionalizma in pozitivizma, zatem pa v njenem bogatenju s spiritualnostjo od etosa in umetnosti do filozofije in nekaterih teoremov ter dejstev religije.

Ta razvojna dopolnitev in notranja obogatitev znanosti sta v celoti odvisni od preloma mišljenjskih vzorcev v njej, to je od opustitve mehanicistične pozitivistične in pragmatistične do sprejema antropološkega vzorca, ki ji je človekova pozitivna in razvojna spiritualnost vsebna oz. imanentna.

V tem je argument za usmerjevalno »mešavanje« Združenih narodov v nujen paradigmatični prelom današnje znanosti iz mehanicizma v antropologizem s posebno Listino o današnjem razvoju znanosti in duhovnosti.

Stoletje na prelomu s konca drugega in v začetku tretjega tisočletja mora v okviru in na področju socialnega razvoja in napredka sveta preseči val nacionalnega državotvorja in val tehničnega ekonomiziranja, svetovni socialni razvoj in napredek pa preutemeljiti in preroditi z njegovo etično in spiritualno razsežnostjo. To je edina smer njegove zdravitve in njegove razodtujevalne ter osvobojevalne poti iz danes v jutri.

Oktober 1994

ALOJZIJA ŽIDAN*

Značilnosti adolescentnega obdobja

Sprejemanje standarda srednješolskih družboslovnih znanj

Soditi je mogoče, da so mladi sprejemniki srednješolskega standarda družboslovnih znanj prav v svojem adolescentnem obdobju. Če je tako, kot je navedeno, je nujno, da opozorimo na nekatere bistvene značilnosti tega obdobja. Značilnosti, ki jih mora zelo dobro poznati učitelj družboslovja, če hoče uspešno opravljati svoje pedagoško delo. Uspešno opravljanje pedagoškega dela pa ni verjetno le osebna želja slehernega učitelja, temveč tudi njegova velika družbena odgovornost. Prav gotovo je poznavanje bistvenih značilnosti adolescentnega obdobja (tudi pri učiteljih družboslovja že prisotno). Zato se zastavlja vprašanje, čemu sploh spregovoriti o napovedani tematiki?¹ V čem je sploh smoter njene (ponovne) obravnave? Toda o napovedani tematiki je smotrno spregovoriti, ker se pri mladih do zdaj ugotovljena spoznanja o adolescenci pojavljajo v novem (izrazito spremenjenem) pluralnem družbenem kontekstu. Je že tako, da nas boj med starim ter novim konstantno spremlja vse naše življenje. Skozi naše njegovo popotovanje, v katerem postaja znanje človekov vse pomembnejši (nujen) spremljevalec, v katerem postaja znanje človekov vse pomembnejši (duhovni) kapital.

Še nadalje se zastavlja vprašanje. To se lahko glasi: kako v novem družbenem kontekstu vse pojavljajoče značilnosti adolescence pri mladih vplivajo na izvajanje učiteljevega dela? Le-to naj bi bilo uresničevalec sodobnega izobraževanja. Takšnega, ki se nekako približuje (poskuša približati) uresničevanju globoko izrečenim mislim Einsteina. Mislim, če si jih priključimo v spomin, ki se glasi: »Jaz nikoli mojih učencev ne poučujem. Trudim se jim le omogočiti razmere, v katerih se

* Dr. Alojzija Židan, docentka na FDV.

¹ Opozarjamo, da je ta tematika obravnavana v mnogih delih številnih avtorjev. Kot na primer: dr. Maja Zupančič – dr. Janez Justin (1991), *Otrok, pravila, vrednote, Otrokov moralni in socialni razvoj*, Didakta, Radovljica; dr. Maja Zupančič (1989), *Moralni razvoj in vrednote v adolescenci*, Anthropos, Ljubljana, št. 5-6; dr. Milica Bergant (1993), *Odraščanje – novi vzgon in hrepenenje po vzornikih in po novih možnostih identifikacije*, Sodobna pedagogika, Ljubljana, št. 1-2; dr. Mirjana Nastran Ule (1993), *Psihologija vsakdanjega življenja, Znanstveno in publicistično središče*, Ljubljana; dr. Stane Južnič (1993), *Identiteta, Knjižna zbirka Teorija in praksa, Fakulteta za družbene vede*, Ljubljana.

lahko učijo.« Kako zelo aktualne so te Einsteinove misli za današnji čas. In kako vse bolj aktualne bodo postale v prihodnosti. V času, v katerem bo zaradi tega, da ni bil človek še nikoli tako hiter proizvajalec ter zbiralec novih znanj, kot je prav danes, bo njegovo samoizobraževanje vse pomembnejše. Vse pomembnejši dejavnik za usmerjanje njegovega osebnega (lastnega) ter družbenega razvoja. Razvoja, ki bo v prihodnje nenehni prinašalec hitrih, dinamičnih sprememb.² Te pa bodo vedno potiskale posameznika v negotovosti. Zahtevale od njega reševanje zapletenih problemskih situacij. Ključ za njihovo uspešno reševanje je prav gotovo v znanju. Torej, učenca je treba »opremljati« s strateško pomembnimi družboslovnimi znanji. To je s takšnimi znanji, ki mu lahko koristijo kot temeljni kapital za njegovo uspešno reševanje zapletenih problemskih življenjskih položajev.

Pred obravnavo tematike smo jo še dolžni nekoliko konkretizirati. Če to storimo, potem moramo reči: govor bo o bistvenih značilnostih adolescentnega obdobja, ki se pri mladih v današnjem času pojavljajo v novem pluralnem družbenem kontekstu. In tako v spremenjeni obliki vplivajo na samo izvajanje pedagoškega procesa (srednješolskega) družboslovja.

O bistvenih značilnostih adolescentnega obdobja ter njihovem (so)vplivanju na učenčev sprejem standarda (srednješolskih) družboslovnih znanj

Ni lahko oblikovati osebnosti. Ni lahko, še posebej če gre za oblikovanje mlade osebnosti. Vemo namreč, da se osebnost oblikuje³ ob številnih krizah in konfliktih zlasti v tako imenovanih faznih (statusnih) prehodih: od zgodnjega otroštva v šolsko dobo, od šolske dobe v adolescenco, od adolescence v odraslost itn.⁴

Prav gotovo se pri oblikovanju adolescentove osebnosti tudi učitelju družboslovja nenehno zastavljajo mnoga vprašanja: zakaj, kako, čemu, koliko, kdaj? Mnoge dileme. Kako ravnati? Kako kar najbolje ustvarjalno usmerjati posameznika? Kajti »moderne časi, časi hitrega vzpona in različnih oblik industrijskih družb z nenehnim revolucioniranjem gospodarstva, kulture in načina življenja so prinesli tudi nove oblike vzgojnih težav in tudi večjo negotovost mladih generacij ob vstopanju v novo, odraslo življenje. Ob mnogih težavah izstopajo vedno bolj vidne težave na področju identifikacije med starejšo in mlajšo generacijo, na področju iskanja vzornikov in nespornih vrednot in smernic, po katerih naj bi mladi oblikovali svoje osebno in javno življenje.«⁵

Takšna porajajoča se vprašanja, dileme učitelju družboslovja so raznolika, zapletena ter zaradi svoje takšne narave različno možno razrešljiva. Da je tako, kot je navedeno, je sicer razumljivo. Razumljivo, zaradi delovanja dejavnikov, ki

² Zelo hitre, dinamične spremembe so seveda prisotne tudi danes. »Spremembe danes so pomembne zgodovinske spremembe. Sproža jih nova »poindustrijska« informacijska modernizacija proizvodnih procesov in celotne družbe« (Povzeto po: dr. Mirjana Nastran Ule (1993), Psihologija vsakdanjega življenja, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana, str. 231).

³ Glej: dr. Stane Južnič (1993), Identiteta, Knjižna zbirka Teorija in praksa, FDV, Ljubljana.

⁴ Glej: dr. Mirjana Nastran Ule (1993), Psihologija vsakdanjega življenja, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.

⁵ Dr. Milica Bergant (1993), Odraščanje – novi vzgon in hrepenenje po vzornikih in po novih možnostih identifikacije, Sodobna pedagogika, Ljubljana, št. 1–2, str. 13.

jih lahko opredelimo kot: edinstvenost slehernega učenca, ⁶ edinstvenost njegovih problemov, edinstvenost njegove primarne socializacije⁷ itd... Pravkar izrečeno pa postane še tem bolj razumljivo, če opozorimo na že dalj časa poznano dejstvo, da je odraščanje (adolescenca) vedno zapleten in dolgotrajen proces. Proces z vsebujočimi različnimi stopnjami. Zato dr. Maja Zupančič upravičeno poudarja (povzema): »Pri določanju naslednjih stopenj se opiram na delo ameriške psihologinje E. Hurlockove:

- zgodnje mladostništvo, ki obsega obdobje med dvanajstim in štirinajstim letom;
- srednje mladostništvo, ki se začne pri štirinajstih in konča približno pri sedemnajstih letih;
- pozno mladostništvo, ki se začne nekako pri sedemnajstih letih, konča pa približno pri enaindvajsetih letih.

Vendar pa moram opozoriti, da je ta razmejitev le približna. Nekateri posamezniki doživljajo posamezne faze prej, kot je zgoraj določeno, drugi spet kasneje. Razlike ne obstajajo le med posamezniki, temveč tudi med kulturami in narodi.⁸

Mogoče je torej, četudi nekoliko poenostavljeno, poudariti: pri sprejemu standarda srednješolskih družboslovnih znanj je sicer vsak učenec na svoji edinstveni razvojni adolescentni stopnji. Toda kljub temu se pri vseh učencih (adolescentih) v obdobju njihovega srečevanja z družboslovnimi znanji učitelju porajajo nekateri skupni problemi. Ti kot pomembna določilnica (so)vplivajo na učenčev sprejem družboslovnih znanj. In prav k takšnim problemom moramo zdaj osredotočiti našo pozornost.

Posebna narava družboslovnih znanj je takšna, da jih mora adolescent nenehno vrednotiti. Vrednotil pa naj bi jih kar najbolj objektivno. Kako je to sploh mogoče? Problem se (nam) namreč pojavlja na ravneh:

Individualni: adolescent je osebnost, za katerega je značilna, kot poudarjajo psihologi, nekakšna stalna vrednotna kriza. Adolescentov osebni sistem vrednot je sila fleksibilen, neuravnotežen. Različne vrednotne usmeritve se pri njem lahko zelo hitro spreminjajo. Spreminjajo celo ekstremno hitro.

Pa tudi na družbeni ravni. Stare, tradicionalne družbene vrednote so danes v globoki krizi. Ne samo v našem, temveč tudi v širšem družbenem prostoru. Srečujemo se z velikimi vrednotnimi preobrazbami. Kako poiskati nove družbene vrednote, ⁹ ki bodo v prihodnje boljše usmerjevalke človekovega življenja?

Vsa takšna dogajanja tako v sami adolescentovi osebnosti kot v družbi prav gotovo pomembno (so)vplivajo na učenčevo sprejemanje standarda družboslovnih znanj. Sama potekajoča družbena vrednotna preobražanja odpirajo učitelju družboslovja mnoge razmisleke. Razmisleki pri njem se še povečujejo ob srečevanju z lahko tudi zelo bolečimi vrednotnimi krizami adolescentov. »Pred njim se odpirajo različne socialne in ekonomske poti v družbo odraslih, vendar mladostnik

⁶ Sleherni učenec je, če si dovolim uporabiti besede dr. Staneta Južniča, unikat. Vsak človeški posameznik »je tako rekoč unikat, ki ni enak nikomur drugemu prav zaradi neskončnih možnosti genetičnih kombinacij pri človekovem spočetju« (Navedeno po: dr. Stane Južnič (1993), Identiteta, Knjižna zbirka Teorija in praksa, FDV, Ljubljana, str. 101).

⁷ V tem kontekstu naj posebej opozorim na pomen družine v procesu oblikovanja učenčeve (adolescentove) osebnostne identitete. »Zlasti je pomemben vpliv družine, kajti družina različno »poudari« družbeno dogajanje in ga raznoliko »filtrira« na individualno raven. (Navedeno po: dr. Mirjana Nastran Ule (1993), Psihologija vsakdanjega življenja, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana, str. 164).

⁸ Dr. Maja Zupančič – dr. Janez Justin, Otroci, pravila, vrednote, Otrokov moralni in socialni razvoj, Didakta, Radovljica, str. 141, 142.

⁹ Glej o vrednotah v: Janez Musek (1993), Osebnost in vrednote, Educy, Ljubljana.

psihološko ni zrel za to, da bi na različne možnosti odgovoril tako, kot lahko odgovorijo odrasli. Zanj je značilna nekakšna stalna »kriza vrednot«, poistoveti se zdaj s tem zdaj z onim, čustveno je neuravnotežen, težko se prilagaja spreminjajočim se socialnim položajem, ne premore še dovolj znanja in izkušenj, da bi se neposredno vključil v ekonomsko dejavnost in se preživiljal sam – odvisen je torej od drugih – glede prihodnosti ga navdaja velika negotovost in tako dalje.«¹⁰

Spremljevalec adolescentove vrednotne krize je tudi njegovo intenzivno interesno nihanje. To se izraža na raznih področjih adolescentovega življenja. Smotno je, da zna učitelj družboslovja izkoristiti omenjeno dejstvo. Kar, konkretnije rečeno, pomeni, da zna adolescenta nenehno navduševati za družboslovno stroko. Da mu zna nenehno z aktivnim (participativnim) učenjem prikazovati njen veliki življenjski pomen. Seveda je takšno delo za učitelja zelo naporno. Naporno tako v strokovnem kot didaktičnem pogledu. Naporno pri njegovem izvajanju tako verbalne kot neverbalne komunikacije.¹¹

Skrben izbor družboslovne stroke kot didaktičnih pristopov pa ne zahteva le učiteljevega možnega navdušenja adolescenta za njegovo stroko. Ter tudi njegovo možno navdušenje zanj. Temveč tudi samo dejstvo, da je adolescent nagnjen k temu, da si lahko razlaga družbene pojave, zakonitosti, procese, probleme izrazito ekstremno. Danes tako, jutri že povsem drugače. Kajti, adolescenca je posebno kritična doba. »Tako je posebno kritična »doba« puberteta, ki je prelomnica na poti k »polni identiteti« posameznika.«¹²

Rezultat adolescentove »vihrave« razlage pa je kaj hitro lahko površno doseženo družboslovno znanje. To je tudi lahko izrazito pragmatične, neprofesionalne narave. Brez vsebujoče potrebne poglobljene strokovnosti.

Učiteljev skrben izbor čim bolj problemskih didaktičnih pristopov sploh tudi zahteva možno adolescentovo »vihravo« pridobivanje celotnih družboslovnih znanj. Adolescent se »prehitro zadovolji s tem, da razume učiteljevo razlago, ne poskuša pa uporabiti novega znanja na konkretnih primerih. Zadovolji se torej s pasivnim znanjem, ki se med preverjanjem izkaže za pomanjkljivo.«¹³

Zaradi povedanega je ne le zaželeno, temveč nujno, da učitelj družboslovja uresničuje sodobno učenje. Ne klasično. Le-to je s svojim ritmom ne le zastarelo, temveč tudi v dosegajočih učinkih prepočasno. Učitelj družboslovja mora uresničevati sodobno učenje, ki zna s svojimi problematizacijami prisluhniti slehernemu posamezniku. Sodobno učenje, ki zna na svojem celotnem področju vzpostaviti s posameznikom bližino.¹⁴

Sodobno učenje, ki zna posameznika usposabljaati za učinkovitega misleca. »To je človek, ki razmišlja samozavestno, smotno in natančno. To pomeni, da lahko

¹⁰ Dr. Maja Zupančič – dr. Janez Justin (1991), *Otrok, pravila, vrednote, Otrokov moralni in socialni razvoj, Didakta, Radovljica*, str. 142.

¹¹ Dr. Stane Južnič takole označuje zelo velik pomen tudi neverbalne komunikacije: »Sporočilno vrednost ima tudi mimika obraza, da bi se izrazila čustva in razpoloženja. Oči imajo v tej mimiki posebno vlogo. Človeški obraz moramo sploh izpostaviti kot najpomembnejšo prezenco. Dejansko je obraz edinstven in prav z edinstvenostjo kaže na posebnosti človeške vrste. veliki sta njegova izrazna in sporočilna moč« (Navedeno po že omenjenem avtorjevem viru *Identiteta, ...* str. 228).

¹² Navedeno po že omenjenem viru dr. Staneta Južniča *Identiteta*, str. 121.

¹³ Dr. Maja Zupančič – dr. Janez Justin (1991), *Otrok, pravila, vrednote, Otrokov moralni in socialni razvoj, Didakta, Radovljica*, str. 147.

¹⁴ Opozorimo še na dvoje pomembnih značilnosti sodobnega učenja. Ti sta: sodobno učenje naj bi s svojo nenehno zahtevajočo aktivnostjo posameznika le-tega kar najbolje vpeljevalo v svet akcije. To je v svet odraslega. Včasih se je namreč sodilo, da je svet odraslega svet akcije, svet otroka svet informacije. Današnji čas pa zahteva, da postane posameznikov informacijski svet kar čim prej ustvarjalno dejaven. Sodobno učenje tudi posamezniku omogoča, da zna združiti vse izobraževalne vire. Skratka, da zna (naj bi si znal) zgraditi svoj vseobsegajoči učinkoviti način učenja.

po lastni volji vključi mišljenje in svoje misli preudarno usmeri v zeleno smer. Zna nadzorovati svoje mišljenje, namesto da samo skače od ideje do ideje, od čustva do čustva.«¹⁵

Kadar je govor o adolescenci, tudi nikakor ni mogoče zanemariti dejstva, da lahko v tem obdobju na posameznika zelo vplivajo vrstniki. Tudi možen vrstniški vpliv se v današnjem času nastopa drugačnih pluralnih družbenih razmer lahko izraža bistveno drugače, kot pa se je izražal v preteklosti. Kako? Tako, da lahko posameznika kaj hitro tudi potisne v popolna stanja apatičnosti. Učenec, ki je apatičen, pa ne more biti ustvarjalen.¹⁶

Da (in kako) je lahko vrstniški vpliv na posameznika v adolescentnem obdobju izrazito močno delujoč, nam tudi potrjuje trditev: »Nedvomno dosežejo identifikacijske težnje mladih svoj drugi vrh prav med adolescenco, ko mladi naravnost hlepijo po istovetenju v skupini, ki po njihovi presoji predstavlja prave in značilne težnje lastne generacije; ta bi rada vplivala na družbeni razvoj v smeri lastnih pričakovanj o »idealni bodočnosti«.¹⁷

Vrstniška skupina, kakovost njene sintalitete¹⁸, kakovost medsebojnih odnosov, ki jih vzpostavljajo vrstniki, je lahko pomemben (so)odločevalec učenčevega sprejema standarda družboslovnih znanj. Seveda pa tudi spet ne gre zanemariti vrednot vrstniške skupine. Tudi te s svojo naravo omembno sovplivajo na življenje vrstniške skupine. Namreč, posameznik se z vrednotami svoje vrstniške skupine lahko identificira bolj ali manj. Njegovo vzpostavljanje identifikacijskih vezi z vrednotami skupine je lahko zelo različne intenzitete. »Vrednote pa povezujejo med seboj večje družbene skupine. Socialni psiholog M. Zvonarevič poudarja spoznanje, da je človek nasploh grupocentrično bitje, ki ne more obstajati zunaj ožjih in širših družbenih skupin: »čustva pripadnosti neki socialni skupini, neke oblike grupocentrizma so neločljiv del človekovega družbenega in biološkega bitja. Občutje pripadnosti mu zagotavlja individualen obstoj in obstoj vrste ... Pomaga pa tudi, da se sooča s strahom pred smrtjo, ki je tudi del našega biološkega in socialnega obstoja. Socialne skupine žive in trajajo veliko dlje od posameznika. Zato se posamezniku zdi, da podaljšuje svoje življenje v svojih potomcih (kar je na žalost le genetično točno), a če nima direktnih potomcev, živi naprej v svojih nacionalnih pripadnikih« (Zvonarevič 1978, str. 610).¹⁹

Danes so se tudi vrednote vrstnikov znašle v bistveno drugačnih, pluralnih družbenih razmerah. Pluralne družbene razmere s svojimi posebnostmi oblikujejo že tako nestabilni adolescentov vrednotni sistem.

Sklep

Danes je adolescenca obdobje, ki z nekaterimi svojimi opisanimi značilnostmi nenehno ponuja učitelju družboslovja temelj za izvajanje številnih raziskovanj. Raziskovanj akcijske narave.²⁰ Seveda lahko takšna raziskovanja kakovostno

¹⁵ Falatov M. Vesna (1992), Življenje je učna ura, Zavod RS za šolstvo in šport, Ljubljana, str. 39.

¹⁶ To se seveda zgodi, če je apatična tudi vrstniška skupina, v katero se posameznik vključuje.

¹⁷ Dr. Milica Bergant (1993), Odraščanje – novi vzgon in hrepenenje po vzornikih in po novih možnostih identifikacije, Sodobna pedagogika, Ljubljana, št. 1–2, str. 17.

¹⁸ Sintaliteto razumem kot zbir edinstvenih značilnosti skupine.

¹⁹ Dr. Milica Bergant (1993), Odraščanje – novi vzgon in hrepenenje po vzornikih in po novih možnostih identifikacije, Sodobna pedagogika, Ljubljana, št. 1–2, str. 17.

²⁰ Opozorimo, da bo v našem družbenem prostoru še treba zelo veliko storiti, da bodo postali učitelji družboslovja zelo

izvaja le tisti učitelj, ki zna (tudi) kar najbolje empatično razumeti mladega človeka v tem njegovem specifičnem, težavnem, odraščajočem življenjskem obdobju.

Danes, v zelo spremenjenih, kriznih družbenih razmerah je za posameznika lahko adolescenca še bolj težavno razvojno obdobje, kot pa je to obdobje že bilo v preteklosti. Zato je učitelj družboslovja nenehno prisiljen razmišljati o tematiki, ki je pravkar predmet obravnave.

Zaradi radikalno nastalih novih družbenih razmer si nekateri raziskovalci, na primer dr. Mirjana Ule, tudi povsem upravičeno zastavljajo vprašanje: ali je danes še smotrno obdržati tradicionalne standarde odraslosti. Bodisi kakor koli. Nastop samih bistvenih drugačnih družbenih razmer danes še bolj zahteva od učitelja družboslovja, da se zna empatično vživljati²¹ v adolescenta. Ter da zna temu kar najbolje prikazovati specifičnosti družboslovne stroke. Kajti, še kako je treba upoštevati razmisleke o vsebujočih specifičnostih sleherne stroke Davida Perkinsa. Ta sodi: »Prav tako ima vsaka stroka svoje značilne načine razlage, ki se od področja do področja razlikujejo.«²²

Prav zato mora tudi učitelj družboslovja nenehno iskati takšne vsebujoče specifičnosti družboslovne stroke. Ter tudi svoje najboljše edinstvene načine njenega didaktičnega prenosa na učence. Kajti, »sama vaja lahko mladostnika pripelje celo do tega, da okrepi svoje stare vzorce razmišljanja, namesto da bi jih spremenil ali razpustil in razvil učinkovitejše.«²³

Dovolimo si tudi opozoriti na to, da se mora danes učitelj družboslovja ukvarjati tudi s pojavljajočimi se vzgojnimi problemi mladega človeka.²⁴ Temu mora v adolescentnem obdobju pomagati kar najbolje osebnostno se samouresničevati. Zakaj smo se odločili, da opozorimo na pomen pravkar izrečenega? Zato ker nekateri učitelji (žal tudi družboslovja) sodijo, da je njihovo delo le sestavljeno iz dobrega opravljanja izobraževalne naloge. Svojemu tako pojmovanemu delu pa tudi prilagajajo svoje didaktične pristope. In sploh tudi preozko razumevajo didaktiko²⁵ kot področje, ki se mora le ukvarjati z izobraževalnimi problemi. Ne pa tudi vzgojnimi.²⁶

---

dobro usposobljeni (akcijski) raziskovalci. V Veliki Britaniji, denimo, delijo učitelje raziskovalce v štiri skupine. In sicer:

- a) v novince,
- b) v kompetentne raziskovalce,
- c) v uspešne raziskovalce,
- č) pa tudi v izvedence.

Šele na tretji stopnji so učitelji resnično sposobni za zelo dobro delovanje v svoji ustanovi. Navedena britanska hierarhija dokazuje, da ni lahko zelo hitro postati učitelj – dober raziskovalec.

²¹ Empatija je kompleksna lastnost, ki jo sestavljajo različne sestavine (spoznavne, čustvene itd.). Tovrstno lastnost, kot poudarjajo nekateri avtorji, denimo dr. Marija Bratanič, je mogoče razvijati le v funkciji. Le z resničnim praktičnim delovanjem in ne zgolj z verbalnim pripovedovanjem. Seveda lahko pretirano razvita učiteljeva empatija tudi vodi v nedopustno manipulacijo z učencem.

²² David Perkins (1993), »Možganska oprema« in metaučni načrt ali iz česa je »narejena« inteligenca, Vzgoja in izobraževanje, Zavod RS za šolstvo in šport, Ljubljana, str. 5.

²³ Ibidem, str. 5.

²⁴ Glej: Vukasović Ante (1993), Etika, moral, osebnost: moralni odgoj u teoriji i praksi odgajanja, Školska knjiga, Zagreb.

²⁵ Glej o razumevanju didaktike še v virih: Heimann Paul (1976), Didaktik als Unterrichtswissenschaft, Ernst Klett Verlag, Stuttgart; Osnove didaktike, Školske novine, Zagreb 1993; Rosandić D. (1993), Novi metodički obzori, Školske novine, Zagreb.

²⁶ Čeprav, kot smo poudarili, je za adolescentno obdobje značilno prav to, da prinese mlademu človeku, še zlasti danes, tudi obilico vzgojnih problemov.

- FALATOV, V. (1992): Življenje je učna ura. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo in šport.
- HEIMANN, P. (1976): Didaktik als Unterrichtswissenschaft. Stuttgart: Ernst Klett Verlag.
- JUŽNIČ, S. (1993): Identiteta. Ljubljana: Knjižna zbirka Teorija in praksa, Fakulteta za družbene vede.
- KROFLIČ, R. (1994): Prenosljivost avtoritete – pogoj profesionalne vzgoje. Ljubljana: Sodobna pedagogika, 7–8, let.
- MLINAR, Z. (1994): Individuacija in globalizacija v prostoru. Ljubljana: SAZU.
- MUSEK, J. (1993): Osebnost in vrednote. Ljubljana: Educy.
- ROSANDIČ, D. (1993): Novi metodiški obzori. Zagreb: Školske novine.
- ULE, M. (1993): Psihologija vsakdanjega življenja. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- VUKASOVIČ, A. (1993): Etika, moral, osebnost: moralni odgoj u teoriji i praksi odgajanja. Zagreb: Školska knjiga.
- ZUPANČIČ, M., JUSTIN, J. (1991): Otrok, pravila, vrednote, Otrokov moralni in socialni razvoj. Radovljica:

Didakta.

- ŽIDAN, A. (1992): Prispevki za kvalitetnejše družboslovje. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo in šport.
- ŽIDAN, A. (1993): Dinamično učenje v družboslovju. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo in šport.

KARMEN MEDICA, JASMINA
KLOJČNIK

Načrtovanje regionalnega razvoja med evropskim tekmovanjem in sodelovanjem

Od 14. do 17. novembra 1994 je v švicarskem italijansko govorečem kantonu Ticino, v središču Monte Verita nad Ascono, potekal drugi mednarodni seminar o teoriji in praksi čezmejnega sodelovanja.

Če poskušamo poiskati skupno točko evropskih procesov zadnjih let, ugotovimo, da gre za korenito preoblikovanje prostorske slike Evrope, za proces, ki ga zaznamuje usodno spreminjanje pojmovanja državnih meja. Skoraj gotovo je prav vprašanje pojmovanja meja bistvo vseh sprememb v Evropi, kar ni naključje, saj spreminjamo filozofijo življenja, sedanji trenutek je trenutek novih vrednotenj, rušijo se stari sistemi hierarhij, oblikujemo novo podobo »stare« celine. Poglavitna pospeševalca hitrih in korenitih sprememb sta razvoj demokracije na eni strani in tehnološki napredek na drugi.

Procesi demokratizacije političnega sistema so potekali in še potekajo v smeri vse večjega uveljavljanja in upoštevanja zahtev posameznika in skupin, ena od teh je tudi zahteva po regionalni avtonomiji. Državne meje namreč skoraj v nobenem primeru niso idealni okvir, ki bi zajemal le etnično homogeno prebivalstvo. Prav tako ni najti homogenega ekonomskega in kulturnega prostora. Skoraj vsako nacionalno ozemlje je sestavljeno iz različnih območij (regij) s posebnimi, zgodovinsko pogojenimi, razvojnimi in strukturnimi značilnostmi in je zato prostor prepletanja različnih identitet, ki zaradi svojega lastnega energetskega

naboja težijo k povezovanju z elementi s podobnimi identifikacijskimi oznaki zunaj državno-nacionalnega okvira. Zahteva po večji regionalni avtonomiji je v takšnih razmerah razumljiva razvojna stopnja demokratičnega preoblikovanja, ko države izgubljajo svoj nacionalno zaščitniški pomen in hkrati vedno več svojih funkcij prenašajo na naddržavne ravni.

Veliko dinamiko sprememb in drugačne vzorce prostorskega povezovanja narekuje tudi hiter razvoj tehnologije, ki je eden poglavitnih vzrokov za vse večjo globalizacijo ekonomije. Hud boj na področju R & R dejavnosti zahteva koncentracijo raziskovalno-razvojnih in finančnih dejavnikov. Koncept tradicionalne nacionalne države v takšnih razmerah ne more obstati. Povezovanje v širši prostor je ekonomsko-tehnični pogoj za preživetje, hkrati pa postaja regija temeljni identifikacijski element povezovalnih procesov. Nasprotje med gospodarskim in političnim zблиževanjem Evrope na eni strani ter renesanso regionalnih identitet na drugi strani je le navidezno, regionalizem je antipod globalizaciji. Ko v globalizaciji zatonejo vsa zgodovinska identitetna oznaka, ostane še vedno občutek pripadnosti določenemu prostoru, domu, lokalnemu tradicionalizmu, simboli, torej regiji. Regionalna identitetna oznaka nujno presegajo okvire nacionalnih držav.

Zaradi velike dinamike sprememb je v Evropi v zadnjih letih prišlo do pomembne dihotomije med časovno in prostorsko razsežnostjo sprememb. Iskanje ustreznih odgovorov na probleme prostorske organiziranosti Evrope namreč ne sledi dinamiki sprememb, ki je v zadnjih letih zelo velika. Medtem ko se Zahodna Evropa krčevito trudi, da ohranja svojo globalno strateško pozicijo, se vzhodni del, vsaka država posebej, ubadajo s težko konceptualizacijsko zmedo, ko poskušajo oblikovati sodobne tržne strukture.

Mnogo evropskih strokovnjakov danes poudarja, da niti nacionalne vlade, niti

evropske institucije nimajo izoblikovane vizije razvoja v novi Evropi. Tako je v času formalnopolitično in gospodarsko razdvojenosti Evrope ter ob odsotnosti ustrezne vseevropske razvojne strategije treba določiti nove poti in načine za sodelovanje, ki bo ljudi Evrope zblíževalo in povezovalo, in sicer ne le gospodarsko in politično, temveč tudi mentalno.

Čezmejno regionalno sodelovanje se v takšnih razmerah kaže kot najugodnejši način za preseiganje državnih meja in na ta način za posredno povezovanje širših evropskih območij. Hkrati pa je lahko pomemben način razvoja po pravilu zastavljenih obmejnih območij vsake države. Čezmejno regionalno sodelovanje omogoča, da »periferno« postane »centralno«. Svoj pomen je čezmejno regionalno sodelovanje v razvoju Zahodne Evrope že pokazalo, danes pa lahko igra vlogo optimalnega transmissijskega člana tudi v prostoru Vzhodne Evrope.

Drugi mednarodni seminar o teoriji in praksi čezmejnega sodelovanja je organiziral Institut za ekonomske raziskave (Istituto di Ricerche Economiche - IRE) iz Bellinzone (švicarski kanton Ticino) v sodelovanju »Regiom Basiliensis« iz Basla, COEUR (Centre d'observation europeen des regions) iz Ženeve, ARGE Alp in Svetom Evrope iz Strasbourga.

»Teoretični elementi in razvojne politike obmejnih regij« so bili glavna tema prvega dne seminarja. Eden najbolj znanih strokovnjakov s področja regionalizma Charles Ricq (profesor na univerzi v Ženevi in direktor COEUR) je v svojem uvodnem nastopu poudaril pomen čezmejnega regionalnega sodelovanja v novi geopolitiki Evrope. Napačno je mišljenje, da čezmejno regionalno sodelovanje vodi k razpadu države, prej nasprotno; pomaga razbiti komplekse nacionalnih meja. Poleg vertikalnega (institucionalnega) povezovanja mora nova Evropa hkrati ali še bolj spodbujati horizontalno sodelovanje, sodelovanje med ozemeljskimi skupnostmi, ki same usklajujejo svoje dejavnosti. Ob tem je zelo pomembno razvijati načelo subsidiarnosti, ki krepi samostojno vlogo regij. Le na ta način bo čezmejno regionalno sodelovanje, za katero je bolj kot institucionalni impulz pomembna politična volja, lahko postalo progresiven proces in bo od skupne akcije s sodelovanjem počasi prehajalo v harmonizacijo. Ricq

ob tem uporablja izraz »čezmejno mikrointegriranje«, katerega največja značilnost je mrežna povezanost (networking) in ki je lahko najtrdnjša osnova za uresničevanje ideje o združevanju Evrope.

Remiglio Ratti (profesor regionalne ekonomije na univerzi v Friburgu in direktor IRE), velik strokovnjak za regionalno ekonomijo, je v svoji analizi gospodarskih vprašanj čezmejnega regionalnega sodelovanja izhajal iz ambivalence pojmovanja državne meje, ki je vedno opredelila naravo regionalnega sodelovanja. Nacionalna meja je lahko dejavnik ločevanja ali pa dejavnik stika. Glede na to lahko meja učinkuje kot ovira, filter ali območje stika. Koncept meje kot ovire je v Evropi zatopil hkrati z berlinskim zidom. Tudi v postmaastrichtski Evropi državna meja še vedno najpogosteje učinkuje kot filter. Pomen tega pristopa je v preseiganju državnih meja, v progresivnem procesu pa vodi k odprti ekonomiji. Koncept, kje je meja območja stika in uskladitve različnih pravnih in ekonomskih sistemov, je novi tip regije, katerih zametki ponekod v EZ že obstajajo. Zaradi različnih konceptov meja imajo tudi obmejna območja različne strateške razvojne možnosti.

Ratti meni, da je treba režim na meji čim bolj liberalizirati, regijam pa pustiti možnost, da same opredelijo svoje prednosti in s tem strategijo razvoja. Ob tem velja, da morajo pravnoadministrativni in ekonomski sistemi obeh držav, ki so v stalni soodvisnosti, ponuditi ustrezen okvir za takšne dejavnosti. Gre torej za nujnost sinteze pristopa »bottom-up« in »top-down«.

Drugi dan seminarja so bila na sporedu nekatera najpomembnejša strateška področja, ki so predmet čezmejnega dogovarjanja in usklajevanja. Prikazali so jih zanimivi študijski primeri. Cristiano Morosoli je predstavil case study trga delovne sile v kantonu Ticino in probleme dnevnih delovnih migrantov. Več primerov je obravnavalo vprašanja prevoza, tako na primer sta o Alpski prometni osi govorila G.P. Torricelli in C. Fischer, nizozemski profesor E. de Boer je obravnaval železniško povezavo Groningen-Leer Oldenburg (Bremen), profesor W. Seegerantz iz Finske pa načrte za prometno infrastrukturo med Helsinki in Leningradom.

Čeprav je ekonomski interes največji motiv za razvijanje čezmejnega regionalnega

sodelovanja, pa vprašanj strateškega razvoja Evrope nikakor ne moremo omejiti le na gospodarska vprašanja. Socialno-kulturni dejavniki razvoja so vsaj tako pomembni kot ekonomski. Profesorja Zdravka Mlinarja iz FDV v Ljubljani so zanimala vprašanja o razvoju družbe v spreminjajočih se okoliščinah, torej sociologija prostora dolgoročno. Spremembe v prostorski organiziranosti se danes vse bolj umeščajo med lokalno in globalno razsežnost, s tem pa so povezani pojavi integracije, avtonomizacije, razkroja nacionalne države, prekrivanja regionalnih identitet idr. Čezmejno regionalno sodelovanje danes pomeni emancipacijo subsystemov. Ali je zaradi tega lahko enovitost nacionalnega ozemlja predvsem manjših držav (kot je Slovenija) v nevarnosti?

Profesor Riccardo Scartezzi z Univerze v Trentu je načel vprašanja varnosti v novi geopolitični stvarnosti Evrope. Ob tem je poudaril, da pojem varnosti ne zajema le vojaške varnosti, temveč sodijo v ta sklop tudi vprašanja jedrskega onesnaženja, migrantov, etničnih vprašanj idr., ob čemer so čezmejne regije mostovi povezovanja.

Iz ene najuspešnejših evropskih evroregij, Zgornjerenske regije (Regio Basiliensis), ki leži na tromeji Švica-Nemčija-Francija, je prišel veteran čezmejnega regionalnega sodelovanja Hans J. Briner. Orisal je pot od »nemogočnega« (sodelovanje Nemčija - Francija po vojni) do enotnega, povezanega regionalnega prostora, ki ga danes predstavlja Regio Basiliensis. Velikokrat se obravnava kot vzorčni model čezmejne regionalne skupnosti, hkrati pa je pomemben primer »bottom-up« pristopa k reševanju vprašanj obmejnih območij.

»Institucionalna vprašanja in instrumenti čezmejne politike« so bili glavna tema predavanj in razprav tretjega dne seminarja. Najpomembnejši institucionalni način za pospeševanje čezmejnega regionalnega sodelovanja v Evropi je Evropska okvirna konvencija o čezmejnem sodelovanju med ozemeljskimi skupnostmi ali oblastmi, ki jo je Ministrski odbor Sveta Evrope odprl za ratificiranje v Madridu leta 1980. Njene cilje in današnji pomen, ko postaja konvencija nekoliko zastarela, je predstavil izvršni sekretar CLRAE Rinaldo Locatelli. Kakšna naj bo vloga regij v Evropi regij (ali bolje v Evropi z regijami, saj so te njen sestavni del), se je spraševal Charles Ricq. Regije

morajo tako v vertikalni kot horizontalni strukturi dobiti več možnosti predstavljanja in odločanja. Od leta 1993 so regije uradno vključene v vertikalno (institucionalno) arhitekturo EZ. Člen 988 Maastrichtske pogodbe namreč ustanavlja Svet regij (od marca 1994 Odbor regij) kot predstavniški organ regionalnih skupnosti pri odločanju EZ. V Svetu Evrope je predstavniški organ regij Kongres lokalnih in regionalnih oblasti (CLRAE), ki je bil ustanovljen junija 1994 in je nadomestil prejšnjo Stalno konferenco lokalnih in regionalnih oblasti. V horizontalni (interesni) povezanosti regij Evrope je vlogo dežnika nad evropskimi regijami igrala Skupščina Evropskih regij (ARE), ki je pomenila prvi glas regij v Strasbourgu in Bruslju. Institucionalna regionalna organiziranost v Evropi je danes že povezanost tako vertikalne kot horizontalne ravni organiziranja.

Profesor Paul Drewe iz Univerze v Delftu je govoril o izkušnjah čezmejnega regionalnega sodelovanja v Beneluxu, ki ima že dolgo tradicijo. Kljub temu pa je omrežje mest Beneluxa, o katerem se zadnje čase precej razpravlja, po Drewu preveč optimističen koncept. Sodelovanje, komplementarnost, sinergija, konsenz idr. so lepozvočne besede, ki pa kljub vsemu ne morejo preseči tekmovalnega odnosa, ki ga narekuje tržnokonkurenčni sistem. O programu INTERREG in njegovi vlogi pri pospeševanju čezmejnega regionalnega sodelovanja je govoril Jens Gabbe, direktor LACE (Linkage Assistance and Cooperation for the European Border Regions) instituta iz Gronaua. INTERREG program EZ je lahko koristen finančni pripomoček, vendar pa prav gotovo ne more nadomestiti samoiniciativnosti na regionalni ravni. Razen INTERREG programa obstaja še vrsta drugih, ki so namenjeni pospeševanju lokalnega (regionalnega) razvoja. Nov program INTERREG II v duhu nove Evrope po hladni vojni omogoča financiranje projektov čezmejnega sodelovanja tudi v regijah, ki ležijo zunaj EZ.

Naraščajoča potreba po integraciji (Maastricht) na eni strani in precej neopredeljen koncept regionalizacije (kaj pomeni subsidiarnost?) na drugi, kažeta na ambivalentnost sodobnih evropskih procesov. Vendar nesporno velja, da regionalne in lokalne skupnosti zaradi vzrokov, ki smo jih opisali

prej, postajajo prostorsko-funkcionalne ravni za zadovoljevanje prednostnih potreb ljudi in družbenih skupin. V teh procesih so obmejne regije prostor, kjer se razrešuje vse več neposrazumov in nasprotij ter se gradijo mostovi povezovanja.

Zadnji dan seminarja je bil organiziran kot znanstvena ekskurzija z delovno temo o vlogi čezmejnega regionalnega sodelovanja pri reševanju problematike okolja. Roland Scherer z Evropskega instituta za regionalne študije iz Freiburga je predstavil splošne osnovne pogoje za uspešno čezmejno sodelovanje pri varovanju okolja. Mednje sodita predvsem poenotenje standardov in institucionalnih mehanizmov za zaščito okolja, pomemben dejavnik pa je tudi vzajemno obveščanje. Slednje je poudaril tudi Raffaele Peduzzi, ko je govoril o sodelovanju švicarske in italijanske strani pri nadziranju in zagotavljanju kakovosti jezerske vode v Lagu Maggiore. Roman Rudel je opozoril na probleme onesnaževanja zraka, ki se pojavljajo na območju čezmejne regije Ticino – Lombardija.

Ob koncu sta Achille Crivelli (iz državne pisarne) in Fernando Pedrolini (župan mesta Chiasso) predstavila projekt o novi čezmejni regionalni skupnosti na švicarsko

– italijanski meji, ki se bo imenovala Insubrica. Urbano središče nove Evroregije bosta obmejni mesti Como in Chiasso, namen tega projekta pa je institucionalizacija številnih že obstoječih stikov. Ali, kot je povedal župan, gospod Pedrolini, bo velika prednost Insubrica v tem, da bodo o problemih razen strokovnjakov razpravljali tudi politiki.

V prihajajoči postnacionalni, večkulturni Evropi regij bodo obmejne regije prve občutile vsa nakopičena nasprotja, hkrati pa bodo ustvarjale mostove povezovanja in bodo nosilci evropskega mikropovezovanja. Zato se obmejnimi regijam in pospeševanju čezmejnega regionalnega sodelovanja namenja vse več pozornosti in vse več finančnih sredstev. Za Slovenijo je lahko čezmejno regionalno sodelovanje zelo pomemben način njenega razvoja in priključevanja na najbližja razvojna omrežja. K temu kličeta predvsem dva dejavnika: prvi je njena majhnost, zaradi česar možni gravitacijski prostor čezmejnega sodelovanja zajema praktično vse njeno ozemlje; drugi dejavnik pa je njena imenitna središčna geostrateška lega, zaradi katere lahko Slovenija igra vlogo optimalnega transmissijskega člana v razvojnih tokovih srednjeevropskega prostora.

PAUL PHILLIPS IN BOGOMIL FERFILE

Political Economic Systems of Canada and Slovenia

Knjiga *Political Economic Systems of Canada and Slovenia* je že drugo skupno delo prof. Bogomila Ferfile in prof. Paula Phillipsa (skupaj sta l. 1993 v Kanadi izdala knjigo *The Rise and the Fall of the Third Way: Yugoslavia 1945–1991*), ki jo je izdala Znanstvena knjižnica Fakultete za družbene vede v Ljubljani. Knjiga pa bo izdana in distribuirana tudi v Kanadi in ZDA, in sicer kot rezultat založniškega sodelovanja med Znanstveno knjižnico FDV in založbo Fernwood Publishing v Halifaxu, v Kanadi.

Kakšen je začetni razmislek bralca ob naslovu knjige? Kar takoj se zastavlja vprašanje, ali je smiselno primerjati, iskati podobnosti, povezave in stične točke med dvema tako različnima državama, gospodarstvom, družbama, tradicijama, ... kot sta Kanada in Slovenija? Avtorja seveda menita, da je takšno početje konstruktivno.

Knjiga je razdeljena na štiri konceptualne dele. Po prvem uvodnem delu prof. Ferfile obravnava sistemsko teorijo in sistemski pristop k ekonomski teoriji (v podtonu je tranzicijsko gospodarstvo Slovenije), v tretjem delu Phillips nakazuje teoretične politekonomske značilnosti gospodarstva Kanade, četrti del pa je skupna sinteza obeh avtorjev. Že z naslovom in v prvem uvodnem delu pa oba avtorja poudarita, da je njun pristop »politekonomske« in »alternativen«.

Prvo pravzaprav pomeni, da gre za bistveno širše pojmovanje ekonomije od »tehnicističnega«, značilnega za vladajočo ortodokсно neoklasično ekonomsko paradigmo oziroma t. i. neoklasično »sintezo« (ki naj bi »uspešno« združila Marshallovo mikroekonomsko teorijo ponudbe in povpraševanja in

keynesijansko makroekonomsko teorijo). Mimogrede, najbolj vidni predstavnik neoklasike nobelovec Paul Samuelson je pravkar skupaj z Williamom Nordhausom izdal že petnajsto izdajo učbenika *Ekonomika*, ki je dandanes nemara svetovno najbolj vplivno »uvajalno« ekonomsko delo. V uvodu najnovejše *Ekonomike* je zmagoslavno poudaril, da je Marshallova tržna paradigma ponudbe in povpraševanja, ki jo v osnovi zagovarja, prav v zadnjem obdobju dosegla pomembno zgodovinsko zmago: v času od štirinajste (l. 1992) do petnajste izdaje *Ekonomike* je tržna ekonomska filozofija bistveno razširila svoj intelektualni vpliv, saj se je »naselila« v postsocialističnih državah in celo v Moskvi (kar se je Samuelsonu kot sam priznava l. 1948, ko je napisal prvo *Ekonomiko* zdelo nepojmljivo).

Druga značilnost – alternativnost Ferfile in Phillipsa v odnosu do neoklasike – pa se izraža v drugačnih, v osnovi netržnih izhodiščih opazovanja funkcioniranja gospodarstva in družbe. Kljub nakazani skupni politekonomske in alternativnosti pa sta teoretično metodološki izhodišči Ferfile in Phillipsa povsem različni.

Izhodišče Ferfile v drugem delu, kjer izpostavlja medsebojne odvisnosti med politiko in ekonomijo, je sistemska teorija. Pri tem avtor sprva analizira razvojno pot sistemske teorije v razvoju družbenih ved in dokazuje, da je sistemski pristop mogoče zaznati tudi v tradiciji ekonomske teorije, seveda če razvojne ekonomske paradigme opazujemo s posebnega zornega kota. Tako je sistemska teorija bila prisotna že v delih merkantilistov, zlasti pa pri fiziokratih (znamenita »Tableaux économique« F. Quesnaya) in tudi pri Marxu. Od sodobnejših ekonomskih teoretikov pa je takšen pristop značilen za Leontiefa, avtorja modernih input – output narodnogospodarskih bilanc in za keynesijansko teorijo, ki je spodbudila nastajanje številnih ekonometričnih študij narodnih gospodarstev.

V sistemske teorije pa avtor vmešča lastnino (natančneje različnost lastninskih oblik), ki je kritični vezni člen med »inputi« in

in »outputi« družbenoekonomskega sistema. Lastnina oziroma lastninska razmerja so seveda ključna postavka slehernega družbenoekonomskega sistema, tako kapitalističnega kot (nekdanjih) t.i. socialističnih. Lastninski »vpliv« se izraža na različnih področjih in temeljno »določa« različne gospodarske procese družbe, na primer produkcijo in investicijsko dejavnost, razdelitev, menjavo, potrošnjo... Še posebej je to pomembno za tranzicijsko gospodarstvo, ko se preoblikujejo »stare« lastninske oblike (Ferfila nakazuje lastninske vzročnosti propada tržnega socializma samoupravnega tipa, pozneje pa tudi osnovne poteze nastajajoče privatne lastnine) oziroma uveljavljajo »nove«: nekatere začasne, nekatere pa trajne. Avtor tu izpostavlja ekonomske prednosti sistema privatne lastnine na demokratični osnovi. Seveda je takšna sicer teoretična analiza aktualna za pereče probleme slovenskega gospodarstva, pa tudi za druga postsocialistična, tranzicijska gospodarstva.

Phillipsova alternativnost do neoklasične ekonomske šole v tretjem delu knjige se pričinja s sledenjem Averittovi temeljni analitični predpostavki o »dualnem gospodarstvu«: sodobno narodno gospodarstvo je sestavljeno iz dveh sektorjev, iz dveh povsem različnih »svetov«, za katere veljajo povsem drugačne zakonitosti. Prvi sektor sestavljajo oligopolne korporacije, drugi sektor pa je sektor manjših konkurenčnih podjetij. (Analize sodobnega razvitega gospodarstva torej ni treba pričeti z delitvijo na »običajne« panoge.) Oligopolno korporacijski sektor proizvaja največji delež družbenega produkta, zaposluje največji delež delovne sile, tu so investicije največje, nastopa na drugačnih trgih, v drugačnih oblikah konkurence. Skratka, oligopolno korporacijski sektor je generator razvoja (ali pa padanja) narodnega gospodarstva in zato mora biti v središču ekonomske analize. Takšen pristop privzemajo tudi nekatere sodobne smeri zlasti pa postkeynesijanska (drugače imenovana tudi postklasična) ali pa institucionalistična ekonomska paradigma, ki v osnovah nasprotujejo neoklasični teoriji.

Poseben poudarek pa Phillips namenja teoretični analizi funkcioniranja »trga dela«. »Trga dela« ni mogoče analizirati s pomočjo ponudbe in povpraševanja, češ da je to le

eden izmed konglomerata trgov, katerega v osnovi določajo sile, ki v končni posledici določajo »ekvilibrij« zaposlovanja in raven mezd. Tako namreč trg dela vidi neoklasična teorija, ki gibanja na trgu dela temeljno ponazarja s krivuljami ponudbe in povpraševanja po delovni sili, ki določajo raven (ne)zaposlenosti. Nasprotno, preverjanje značilnosti in posebnosti trga dela v sodobnem gospodarstvu (Phillips navaja obravnava trge dela v Kanadi, vendar je analiza uporabna tudi v primeru Slovenije) daje povsem drugačno sliko: treba je upoštevati segmentiranost, na trgu dela je izrazito prisotna diferenciacija, saj obstajajo boljše in slabša dela, pomembna je mobilnost delovne sile... To pa so pravzaprav le teoretične posledice izhodiščne dualne opredelitve narodnega gospodarstva.

Četrty del knjige je sinteza izsledkov obeh avtorjev, ki se na osnovi predhodne strokovne dokumentacije, teoretične in monografske literature, končuje v primerjalni študiji empiričnih podatkov o slovenskem gospodarstvu in nekaterih drugih kazalnikov družbenega razvoja po osamosvojitvi. Avtorja primerjata (ne)uspešnost slovenskega gospodarstva predvsem v dveh pogledih, in sicer v odnosu do razvitih držav OECD in uspešnih novo industrializiranih državah. Ob koncu ponujata svoj scenarij možnega razvoja slovenskega gospodarstva.

Kdo je ciljna populacija bralcev knjige Ferfile in Phillipsa? Na eni strani so to študentje družbenih ved, predvsem ekonomije. Ker je knjiga napisana v angleščini, obravnava pa »domačo problematiko«, je zelo primerna kot študijsko gradivo za slovensko populacijo študentov. Poleg tega pa so nekatere deli knjige napisani elementarno, tako da se bralec seznanil ali pa izpopolni v angleški politekonomske terminologiji. Zelo koristni so tudi povzetki ob koncu poglavij. Knjiga pa bi bila bolj pregledna, če bi bila ob koncu dopolnjena s stvarnim in imenskim kazalom (morda v naslednji izdaji). Na drugi strani pa bo knjiga zadovoljila tudi strokovnjaka, nemara najbolj v zadnjem delu, ki je napisan dovolj polemično in ponuja številne teze, s katerimi se je mogoče (tudi ne) strinjati.

Marko Lah

Krise und Exodus

(Wien, WUV-Universitätsverlag 1995, str. 232)

Ključni besedi v naslovu knjige zvenita dokaj vsakdanje in bi ju lahko (s pridom) uporabili za različna območja v sodobnosti in za vsa mogoča področja človekovega delovanja. V knjigi, ki jo je v začetku februarja 1995 izdala Univerzitetna založba na Dunaju, je v ta naslov ujeta kriza različnih družbenih znanosti (in njihov raznovrsten izgon), ki so se utrdile v Avstriji od 1880 do konca prve svetovne vojne, ko je bila ta dežela (skupaj z drugimi kasnejšimi samostojnimi sosednjimi državami) ena od intelektualno najinovativnejših na svetu.

To izjemno spodbudno intelektualno ozračje (po zapoznelem razsvetljenstvu) ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja, ko so zlasti na Dunaju delovale izoblikovane šole v različnih strokah (npr. sociologija, ekonomija, psihologija, medicina itd.), je bilo po razpadu večnacionalne monarhije zelo okrnjeno. Različne vrste totalitarističnih ureditev (avstrofašistična, madžarskofašistična, nacistična do konca druge svetovne vojne in komunistična po njej) so okrnile ali celo zatrlle intelektualna žarišča vse do konca osemdesetih let 20. stoletja. Čeprav lahko razumemo prizadevanja, da bi ovrednotili pomen in spoznali kasnejšo usodo tega intelektualnega žarišča pred prvo svetovno vojno kot izraz nostalgije (ali pa tudi ne), ostaja dejstvo, da nas mora ta tema zanimati tudi v Sloveniji. Do konca prve svetovne vojne je bila namreč Slovenija v političnem in državnem smislu v »srednjeevropskem prostoru«, kot v zadnjih desetletjih (tudi leporečno) označujejo monarhijo. Podnaslov knjige se zato glasi: Avstrijske družbene znanosti v Srednji Evropi. Zanimati pa nas more to delo tudi zaradi obnovljenega znanstvenega zanimanja (v svetovnem okviru) za pristope, ki (bolj ali manj izrazito) koreninijo prav v nastavkih, ki so jih razvili znanstveniki v tem okolju.

V knjigi, ki sta jo uredila K. R. Leube in A. Pribersky, so zbrani predelani prispevki (15 avtorjev), ki so bili obravnavani na konferenci »Osterreichische Sozialwissenschaft-

ten in Mitteleuropa um die Jahrhundertwende und in der Zwischenkriegszeit«, ki je bila marca 1993 v Budimpešti (v organizaciji Izpostave Avstrijskega inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo v Budimpešti). Tematski težišči knjige zajemata obravnavo položaja ekonomije in sociologije.

Po uvodnem prispevku T. Scitovskega (Razprava o ekonomskem računu s sedanjega vidika) je več prispevkov namenjenih predvsem predstavitvi posebnosti avstrijske šole ekonomistov (C. Menger, F. Wieser, E. R. Bohm-Bawerk, J. Schumpeter, Mises, F. A. Hayek). K. R. Leube (Opazke o metodološkem položaju avstrijske šole politične ekonomije znotraj družbenih znanosti) analizira pomen razlikovanja med »begreifen« (dojeti) in »verstehen« (razumeti) pri pojasnjevanju individualnega gospodarskega obnašanja, razkriva pomen zasuka spoznavnega zanimanja od reduciranega človeka (homo oeconomicus) na večdimenzionalnega človeka in opozarja na predpostavko o neenakosti ljudi. S problemom subjektivitete in vnosom časa v oblikovanje teorije se ob Bohm-Bawerkovem delu ukvarjata C. Ragacs in G. Reisenberger.

Odmev avstrijske šole na Poljskem obravnava Z. Hockuba (Dediščina Carla Mengerja na Poljskem), vpliv na ekonomsko teorijo na Češkem in Slovaškem osvetljuje L. Korček, A. Matyas pa zvezo med avstrijsko šolo in ekonomsko teorijo na Madžarskem. K. H. Müller temeljito presoja protislovno problematiko modernizacije in tržnega delovanja v duhu K. Polanya.

Osrednje mesto v okviru socioloških prispevkov je namenjeno A. Schutzu. C. Fleck razkriva intelektualne okoliščine, v katerih se je v dunajskih letih (od 1918 do prisilne emigracije 1939) oblikoval in deloval A. Schutz. P. Caringella analizira zvezo med A. Schutzem in E. Voegelinom, M. Jogan pa obravnava sprejem A. Schutza v Sloveniji. Podoba sociologije dopolnjujeta zanimiva prispevka o T. Masaryku in L. Gumplowiczu: tako se J. Stritecky ukvarja s presojo okoliščin, zaradi katerih T. Masaryk ni postal avstrijski Durkheim, J. Saad pa prikazuje vpliv L. Gumplowicza na madžarsko sociologijo pred prvo svetovno vojno.

Maca Jogan

Pedagoška komunikologija

Školske novine, Zagreb 1993, str. 188

V letu 1993 se je založba Školske novine v Zagrebu odločila za izdajo knjige z naslovom Pedagoška komunikologija. Njen avtor je dr. Pavao Brajša.

Avtorjevo delo je izšlo v času, v katerem postaja komunikacija pomembnejša, kot pa je bila njena vloga v preteklosti. Resda je bila komunikacija pomembna tudi v preteklosti, toda njenega pomena se nismo toliko ter tako zavedali, kot se ga zavedamo danes. Danes je komunikacija nadvse pomembna, tako za posameznika kot našo celotno družbo. V njej namreč skoraj ni prostora, v katerem ne bi bila prisotna.

Brajšev delo, ki ga predstavljamo, je še posebej pomembno za družboslovce zaradi svoje interdisciplinarne obravnave vsebine. Spoznajmo se z njo поблиže, na konkretnější ravni.

Sestavljajo jo trije veliki sklopi. Prvi sklop je namenjen obravnavi razgovora, ki poteka v šoli. Drugi problemom, ki se pojavljajo v šoli kot zelo pomembni socializacijski ustanovi. Ter tretji konfliktom, agresivnostim kot pojavom, ki so prav tako značilni za (današnje) šole.

Če še natančneje predstavimo vsebino prvega sklopa, moramo reči, da je v njem avtor opredelil razgovor. Bralec se lahko seznanj z raznimi oblikami razgovora, vidika razgovora, odnosi, ki spremljajo razgovor. Po avtorjevi sodbi postaja interpersonalna komunikologija strateško pomembna znanstvena disciplina za sodobno pedagogiko. Zakaj? Ker imamo na žalost še vse preveč opraviti s kombinacijo posredovanja strokovnega znanja iz pedagogike in popolne nestrokovne uporabe razgovora. Takšna stanja je (bo) treba preseči.

Zelo zanimiva je avtorjeva tipologija učiteljev, grajena na uporabi njihove različne komunikacije. Dobro bi bilo, da bi se učitelji (še posebej družboslovja) s takšno tipologijo seznanili in nenehno razmišljali o kakovosti, pri svoji komunikaciji. Treba se je zamisliti nad avtorjevim opozorilom, naj se učitelj

tudi nauči prepoznavati svoja neverbalna sporočila. Naj obvlada metakomuniciranje. Naj bo pozoren na uporabo svoje neverbalne komunikacije. Tako verbalna kot neverbalna komunikacija morata nenehno biti medsebojno usklajeni. Samo kot takšni sta resnično lahko komunikacijsko učinkoviti.

Ne samo da se v prvem delu publikacije bralec lahko sreča s tipologijo učiteljev, lahko se tudi seznanj z različnimi vrstami komunikacije. Komunikacija je lahko potiskajoča, nasprotno poudarjajoča, nadomestna, posnemalna, racionalna itn. In prav o teh različnih vrstah komunikacije, o njihovem bistvu, uporabi, kot je bilo že poudarjeno, naj bi učitelj razmišljaj. Pridajmo še. Naj bi sploh razmišljali ljudje, ki moramo v družbi nenehno komunicirati, ki moramo v družbi nenehno vstopati v medsebojne odnose. Pri tem pa ni nepomembno, v kakšnem ozračju poteka komunikacija.

Pri branju me je posebej pritegnilo tudi avtorjevo opozorilo, da pomeni prekinjati sogovornika nepošteno komunicirati z njim. Toda tako se še vse preveč pogosto ravnamo. Še vse preveč pogosto ravnamo tudi tako, da s komunikacijo celo ranimo, žalimo, ubijamo, namesto da bi pri njej izražali svojo iskrenost, kongruentnost.

Kateri problemi so na vzgojno-izobraževalnem področju? S kakšno delovno strategijo jih (raz)reševati? To so izhodiščna vprašanja, ki pa si jih avtor postavlja v svojem drugem velikem vsebinskem sklopu. Spregovori o tem, da so problemi vzgoje in izobraževanja vselej celoviti. Ko imamo opraviti z ljudmi, se srečujemo s kompleksnimi problemi. Zato kot takšni tudi postavljajo zahtevo po uporabi kompleksne reševalne delovne strategije. Kajti, reševanje problema je lahko linearno, strateško, hipotetično, nevtravno itn. Pri reševanju problemov se moramo vedno znajti, se strateško prilagajati. Problemi so in tudi bodo vedno prisotni, kajti človek je človek (tudi) po tem, ker lahko rešuje probleme. Človekova narava je racionalna in iracionalna. In tega se je treba zavedati.

O čem pa je še govor v tretjem velikem sklopu? Ta, kot je bilo že rečeno, govori o konfliktih, agresivnosti. Torej o pojavih, ki so še posebej prisotni v (naši današnji) šoli. Tako učitelj kot učenec imata svojo notranjo psihodinamiko. Ta vpliva na njuno informacijsko posredovanje, sprejemanje,

iskanje. Učitelj in učenec morata biti drug za drugega živi, dinamični stvarnosti. Stvarnosti, ki se znata (morata) empatično vživljati druga v drugo. Ker brezkonfliktne šole ni, je zelo pomembno, s kakšno strategijo se lotevamo reševanja konfliktov. Le-ti imajo tudi svoje komunikacijske vzroke. Avtor publikacije osmišlja vprašanja: katere so stopnje konfliktnega procesa, s kakšnimi metodami se lotevati reševanja konfliktov?

Pri obravnavi agresivnosti, torej teme, za katero vseskozi sodimo, da je za današnji čas izjemnega pomena, Brajša poudarja dragoceno misel: pasivni učitelj ne more prodreti do učenca. In tudi pasivni učenec ne more dejavno sprejemati vzgojno-izobraževalne vsebine. Konstruktivna agresija, ki vlada v šoli, je zdrava, saj razširja naše spoznanje. Toda konstruktivna agresija zahteva medsebojno spoštovanje. Učitelj in njegovo mišljenje ter učenec in njegovo mišljenje so enakovredni. Učitelj mora upoštevati, da je učenec mlado, razvijajoče se bitje. Upoštevanje navedenega lahko (o)krepi učiteljevo stvarno, pa tudi pozicijsko avtoriteto.

Pri sklepu povejmo, da je delo bogato opremljeno s tujimi (še posebej nemškimi) viri. (Tudi) to izpričuje, da gre za izjemno kakovostno delo. Avtorjeva publikacija je rezultat njegovih številnih komunikacijskih treningov. Je rezultat avtorjevih tako teoretičnih kot praktičnih spoznanj. Zaradi vseh navedenih značilnosti publikacije jo je smiselno prebrati. Še posebej je smotno, da jo preberejo (preberemo) družboslovci. Pa tudi vsi tisti, ki jih komunikacijska tematika zanima. Zanimati pa danes mora slehernega posameznika, saj ima z njo opraviti, mar ne?¹

Alojzija Židan

MIRJANA NASTRAN ULE

Temelji socialne psihologije

(Lj, ZPS, 1994)

Knjiga je druga predelana in razširjena izdaja knjige Socialna psihologija, ki je izšla

¹ Delo je izšlo pri založbi Glotta tudi v slovenskem jeziku (1994).

leta 1992. Delo ni le prikaz socialne psihologije (prvi po letu 1965 v Sloveniji), niti »samo poskus produktivne predstavitve, skupka različnih enostranosti«, kot pravi avtorica na koncu Temeljev socialne psihologije. Je delo, ki ob sicer obširni predstavitvi prevladujočih razlag, koncepcij in teoretskih paradigem, iz katerih te razlage in koncepcije izhajajo (kar je razumljivo, saj gre za knjigo, ki je tudi učbenik socialne psihologije), zmore kritično refleksijo ne le do posameznih koncepcij, ampak tudi do vede same. Znotraj polja psihologije izreka njene meje in opozarja na nujnost distance predvsem do tistih koncepcij, ki dejanskost obravnavajo kot objektivno dejstvo, vednost pa kot neodvisno od družbenih razmerij.

Avtorica v začetnih poglavjih (Socialna psihologija kot znanost) predstavi teoretske paradigme, iz katerih izhajajo teoretski modeli in koncepcije v (socialni) psihologiji, razmišlja o njihovih mejah, v nadaljevanju predstavi psihološke procese in pojave, ki jih raziskuje socialna psihologija (konstrukcija socialnega sveta, medosebni odnosi, socialno vplivanje), sklene pa s poglavjem o posamezniku in socialnem sistemu, natančneje z družbeno konstrukcijo subjekta, s čimer pravzaprav nadaljuje na začetku vpeljan temeljni razmislek o konceptualizaciji razmerja individualno-družbeno v psihologiji.

Zdi se, da je treba reči nekaj o imenu »socialna psihologija«. Če se strinjamo, da je vse, kot pravi Althusser, »vselej že družbeno«, potem je ime tавтоloško. Pa se vendar zdi, da je na področju psihologije, ki ostaja večinoma zavezana individualističnemu konceptu subjekta, pridevnik »socialen« smiselno vztrajno ponavljati. Toliko bolj, ker dosledna analiza celo marsikatere (če ne večine) tistih psiholoških koncepcij, ki v svoji konceptualizaciji subjekta in razlagi človeških dejavnosti družbeni kontekst jemljejo najresneje, pokaže, da v jedru še vedno (nereflektirano) pristajajo na predpostavko o enotnem racionalnem subjektu. Zato je avtoričino vztrajno poudarjanje socialnega, pa naj gre za percepcijo, konstrukcijo dejanskosti ali konstrukcijo subjekta, vsekakor primerno.

Kot temeljno izhodišče raziskovanja socialne psihologije avtorica opredeli povezavo »individualnega psihološkega konteksta in nadindividualnega socialnega konteksta člo-

veške dejavnosti«. Konceptualizacija razmerij individualno-družbeno v socialni psihologiji se navezuje na niz teoretskih konceptov, ki so jih razvile psihologija, sociologija, psihoanaliza. Kompleksnost tega razmerja po avtoričinem mnenju pogojuje dejstvo, da vsaka od teh konceptualizacij obravnava le določene tipične vidike socialnega vedenja, omejitve teh konceptualizacij pa silijo v teorijski eklekticismem.

Avtorica opredeli dva modela znanosti, na katerih temeljijo teoretski koncepti in vse druge ravni znanstvenega dela v psihologiji: naravoslovni in sociohistorični model. Kljub kritikam, ki sledijo foucaultovski tradiciji (znotraj polja psihologije so te bolj izjeme), se mainstream psihologija (vključno s pomembnim delom socialne psihologije) še vedno navezuje na prvi model znanosti. Avtorica sem uvršča behaviorizem, velik del kognitivnih teorij in funkcionalistične teorije. Ta psihologija, da bi ubranila status znanstvenosti, išče legitimiteto v tiste vrste objektivnosti, ki je značilna za naravoslovje. Vztraja pri empiriji, ne da bi se spraševala o družbeni posredovanosti tega, čemur pravi objektivno dejstvo, njen cilj je odkrivanje splošnih zakonov, glavna metoda pa laboratorijski eksperiment.

Model, ki ga avtorica imenuje »sociohistorični«, se v psihologiji ponovno uveljavlja (sicer težka) šele v zadnjem desetletju. Ta model, »ki se naslanja na nekatere hermenevtske, lingvistične, zgodovinskoanalitične metode in teorije humanističnih in družbenih znanosti«, upošteva zgodovinski in družbeni kontekst socialnopsiholoških pojavov in družbeno posredovanost vednosti samih (socialni konstruktivizem, ki se ukvarja predvsem s socialnopsihološkimi procesi, in dekonstruktivistična socialna psihologija, ki sledi foucaultovski tradiciji). To je hkrati tisti model, ki mu avtorica nedvoumno daje prednost. Ne le v uvodnih poglavjih, kjer temu modelu pripisuje višjo raven teoretske refleksije lastnih teoretskih predpostavk in

produktivno problematizacijo konvencionalnega modela, ki verjame v nevtralnopolitično pozicijo znanstvenika, objektivna dejstva, ampak tudi ob obravnavanju psiholoških procesov in pojavov.

Pri avtoričinem razumevanju razmerja individualno-družbeno ne gre za preprosto dodajanje družbenega individualnemu, družbenega ne obravnava kot nekaj naključnega, neobveznega, nekaj, čemur se je mogoče izogniti. To razen uvodnih in sklepnih poglavij, kjer predstavi meje psihologije in njenih koncepcij, in poglavja, ki govori o konstrukciji socialnega sveta in poudarja vselej že družbenost, konstruiranost dejanskosti etc., dokazuje tudi način obravnavanja fenomena, ob katerega proučevanju se je socialna psihologija sploh konstituirala kot posebna psihološka disciplina. To so predsodki. Kot v svoji kritiki koncepta enotnega racionalnega subjekta, ki je temeljni koncept tudi znotraj najbolj družbene od vseh psihologij, t.j. znotraj socialne psihologije, opozarja Julian Henriques, se predsodki v socialni psihologiji obravnavajo kot izjema in napaka v procesu percepcije in mehanizmu kognicije. Avtorica te koncepte sicer korektno predstavi, se pa prepričljivo izogne pasti psihologiziranja in opozarja, da imamo predsodke vsi (samo objekti so različni), opozarja na nevarnosti, ki jih prinašajo omejevanje socialne psihologije na mikrosocialne razmere nastanka predsodkov.

Čeprav se avtorica v Temeljnih socialne psihologije ne loti obširnejše analize predpostavk individualističnih koncepcij in njihovih političnih implikacij, pa dovolj učinkovito opozori na razmerja med vednostjo in oblastjo in vzpostavi distanco do koncepcij, ki prevladujejo v psihologiji. To pa je redkost v psihološki literaturi – nikakor ne le v Sloveniji.

Metka Mencin

0 ZNANOST. KULTURA. DOKUMENTACIJA.
KNJIŽNIČARSTVO. ČASNIKI. NOVINARSTVO

- MALI, Franc: Znanost kot sistemski del družbe / Franc Mali. – Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, 1994. – (Znanstvena knjižnica)
U 17613 – 11 a–c; d
ČU 17613 – 11

1 FILOZOFIJA. PSIHOLOGIJA

- AFTER postmodernism : reconstructing ideology critique
7 edited by Herbert W. Simons and Michael Billig.
– London ; Thousand Oaks ; New Delhi : Sage Publications, 1994. – (Inquiries in social construction)
II 17669

- DIMENSIONS of creativity / edited by Margaret A. Boden. – Cambridge, Mass. ; London : MIT, cop. 1994. – (A Bradford book)
II 17676

- ELIAS, Norbert: The symbol theory / Norbert Elias. – London ; Newbury Park ; New Delhi : Sage, 1992
II 17738

- The ETHICAL nexus / editor Charles Conrad. – Norwood : Ablex Publishing Corporation, 1993. – (The communication and information science)
II 17721

- GARNHAM, Alan: Thinking and reasoning / Alan Garnham, Jane Oakhill. – Oxford ; Cambridge : Blackwell, 1994
II 17648

- KAVALER-Adler, Susan: The compulsion to create : a psychoanalytic study of women artists / Susan Kavalier-Adler. – New York ; London : Routledge, 1993
II 17736

- MACHIAVELLI, Niccolò: Politika in morala : Vladar. Razmišljanja ob prvih desetih knjigah Tita Livija (izbor). Opis kako je vojvoda Valentin dal ubiti Vitellozza Vitellija, Oliverotta iz Ferma, gospoda Paola in Gravinskega vojvodo Orsina. Pomenki o vojaški obrti (odlomek). / Niccolò Machiavelli. – Ljubljana : Slovenska matica, 1990. – (Filozofska knjižnica)
III 1421 – 33 a, b
ČU III 1421 – 33 c, d

- NASH, Laura L.: Good intentions aside : a manager's guide to resolving ethical problems / Laura L. Nash. – Boston : Harvard Business School Press, 1990
III 3793

- SINGER, Peter: A companion to ethics / edited by Peter Singer. – Oxford ; Cambridge : Blackwell, 1994. – (Blackwell companions to philosophy)
III 3792

- SUCCESSFUL aging : perspectives from the behavioral sciences / edited by Paul B. Baltes, Margret M. Baltes. – Cambridge : Cambridge University Press, 1993
II 17665

- TOURAINÉ, Alain: Critique of modernity / Alain Touraine. – Oxford ; Cambridge : Blackwell, 1995
II 1796

VERSTVO. TEOLOGIJA

- VERŠKE skupnosti v Sloveniji / avtorji predstavniki v publikaciji predstavljenih verskih skupnosti in direktorica urada vlade za verske skupnosti [Nina Čož]. – Ljubljana : Urad Vlade Republike Slovenije za verske skupnosti, 1994
Č 17915

303 METODOLOGIJA DRUŽBENIH VED

- BAKER, Therese L.: Doing social research / Therese L. Baker. – New York [etc.] : McGraw-Hill, 1994
II 17663

- BATTLEFIELDS of knowledge : the interlocking of theory and practice in social research and development / edited by Norman Long and Ann Long. – London ; New York : Routledge, 1992
II 17717

- FODDY, William: Constructing questions for interviews and questionnaires : theory and practice in social research / William Foddy. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994
II 17694

304+308 SOCIALNA VPRAŠANJA. SOCIALNA POLITIKA IN REFORME. SOCIOGRAFIJA

- SULLIVAN, Michael: Modern social policy / Michael Sullivan. – New York [etc.] : Harvester Wheatsheaf, 1994
II 17684

311/314 STATISTIKA. DEMOGRAFIJA

- COHEN, Robin: Frontiers of identity : the British and the others / Robin Cohen. – London ; New York : Longman, 1994
II 17727

- HIZINGH, Eelko: Introduction to SPSS/PC+5.0 and data entry / Eelko Huizingh. – Wokingham [etc.] : Addison-Wesley, cop. 1994
II 17667

DEBATING Durkheim / edited by W. S. F. Pickering and H. Martins. - London ; New York : Routledge, 1994
II 17713

EASTERN Europe in transformation : the impact on sociology / edited by Mike Forrest Keen and Janusz Mucha. - Westport ; London : Greenwood, 1994. - (Contributions in sociology)
II 11374 - 109

LYNCH, Michael: Scientific practice and ordinary action : ethnomethodology and social studies of science / Michael Lynch. - Cambridge ; New York ; Melbourne : Cambridge University Press, 1993
II 17731

RITZER, George: Sociological beginnings : on the origins of key ideas in sociology / George Ritzer. - New York [etc.] : McGraw-Hill, 1994
II 17715

SHILLING, Chris: The body and social theory / Chris Shilling. - London [etc.] : Sage, 1993. - (Theory, culture and society)
II 17200 a, b

316.3/6 DRUŽBA. DRUŽBENA STRUKTURA,
PROCESI, VEDENJE. SOCIALNA PSIHOLOGIJA

BAUDRILLARD, Jean: Symbolic exchange and death / Jean Baudrillard. - London [etc.] : Sage, 1993. - (Theory, culture and society)
II 17163 a

BECK, Ulrich: Reflexive modernization / Ulrich Beck, Anthony Giddens and Scott Lash : politics, tradition and aesthetics in the modern social order. - Cambridge : Polity Press, 1994
II 17514 a, b

CAPITALISM and development / edited by Leslie Sklair. - London ; New York : Routledge, 1994
II 17708

FAMILIES and change : coping with stressful events / edited by Patrick C. McKenry, Sharon J. Price. - Thousand Oaks ; London ; New Delhi : Sage, cop. 1994
II 17635 a

FOOTBALL, violence and social identity / edited by Richard Giulianotti, Norman Bonney and Mike Hepworth. - London ; New York : Routledge, 1994
II 17737

The FRONTIER of national sovereignty : history and theory 1945-1992 / Alan S. Milward... [et. al.]. - London ; New York : Routledge, 1993
II 17657

HAFNER-FINK, Mitja: Sociološka razsežja razpada Jugoslavije / Mitja Hafner-Fink. - Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, 1994. - (Znanstvena knjižnica)
U 17613 - 9 a-c, d
ČU 17613 - 9

Die INTEGRATION Eusropas / Hrsg. von Michael Kreile. - Opladen : Westdeutscher Verlag, 1992. - (Politische Vierteljahresschrift)
S 12403 - 23

MASSEY, Doreen: Space, place and gender / Doreen Massey. - Cambridge : Polity Press, 1994
II 17687

NASTRAN-Ule, Mirjana: Temelji socialne psihologije / Mirjana Nastran Ule. - Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1994. - (Zbirka Alfa)
Č II 17695 - 1/94 a

OAKES, Penelope J.: Stereotyping and social reality / Penelope J. Oakes, S. Alexander Haslam and John, C. Turner. - Oxford ; Cambridge : Blackwell, 1994
II 17689

SCOTT, John: Poverty and wealth : citizenship deprivation and privilege / John Scott. - London ; New York : Longman, 1994. - (Longman sociology series)
II 17647

SLOVENSKI izziv II : rezultati raziskav javnega mnenja 1992-1993 / avtorji Peter Klinar... [et. al.]. - Ljubljana : Fakulteta za družbene vede - IDV, 1994. - (Dokumenti SJM)
U II 16948 - 3 a-c, d, e
ČU II 16948 - 3

SOCIAL context and relationships / edited by Steve Duck. - Newbury Park ; London ; New Delhi : Sage, cop. 1993. - (Understanding relationship process)
II 17671 - 3

SOCIAL theory and the politics of identity / edited by Craig Calhoun. - Oxford ; Cambridge : Blackwell, 1994
II 17730

316.7 KULTURNI KONTEKST DRUŽBENEGA
ŽIVLJENJA. SOCIOLOGIJA KOMUNIKACIJ

ALTHEIDE, David L.: Media worlds in the postjournalism era / David L. Altheide and Robert P. Snow. - New York : Aldine de Gruyter, 1991. - (Communication and social order)
II 17698

BAUMAN, Zygmunt: Modernity and ambivalence / Zygmunt Bauman. - Cambridge : Polity Press, 1993
II 17745

BEATTIE, John: Other cultures : aims, methods and achievements in social anthropology / John Beattie. - London : Routledge, 1993, cop. 1964
II 17680

DOUGLAS, Mary: Purity and danger : an analysis of the concepts of pollution and taboo / Mary Douglas. - London ; New York : Routledge, 1994, cop. 1966
II 17682

IVY, Diana K.: Exploring genderspeak : personal effectiveness in gender communication / Diana K. Ivy, Phil Backlund. - New York [etc.] : McGraw-Hill, 1994
II 17714

LARRAIN, Jorge: Ideology and cultural identity : modernity and the Third World presence / Jorge Larraín. - Cambridge : Polity Press, 1994
II 17706 a

MACQUAIL, Denis: Mass communication theory: an introduction / Denis McQuail. - London ; Thousand Oaks ; New Delhi : Sage, 1994
II 17670

- MEASURING media audiences / edited by Raymond Kent. - London ; New York : Routledge, 1994
II 17653
- MENNELL, Stephen: The sociology of food : eating, diet and culture / Stephen Mennell, Anne Murcott, Anneke H. van Otterloo. - London [etc.] : Sage, 1993
II 17664
- NARRATIVE and social control : critical perspectives / editor Dennis K. Muby. - Newbury park ; London ; New Delhi : Sage, 1993. - (Sage annual reviews of communication research)
II 14067 - 27
- PILKINGTON, Hilary: Russia's youth and its culture : a nation's constructors and constructed / Hilary Pilkington. - London ; New York : Routledge, 1994
II 17672
- The SOCIOLOGY of culture : emerging theoretical perspectives / edited by Diana Crane. - Oxford ; Cambridge : Blackwell, 1994
II 17724
- TRANSKULTURELLE Kommunikation und Weltgesellschaft : zur Theorie und Pragmatik globaler Interaktion / Hrsg. Horst Reimann. - Opladen : Westdeutscher Verlag, 1992
II 17656
- 32 POLITIČNE VEDE. POL. ORGANIZACIJE.
NOTRANJA POLITIKA. STRANKE IN GIBANJA
- CASELL dictionary of modern politics. - London : Cassell, 1994
Č II 17733
- CITIZENS' protest, and democracy / special editor of this volume Russell J. Dalton. - Newbury Park ; London ; New Delhi : Sage, 1993. - (The annals of the American Academy of political and social science)
S 14484 - 528
- CONNOR, Walker: Ethnonationalism : the quest for understanding / Walker Connor. - Princeton (N. Y.) : Princeton University Press, 1994
II 17645
- DEMOCRATIZATION in Eastern Europe : domestic and international perspectives / edited by Geoffrey Pridham and Tatu Vanhanen. - London ; New York : Routledge, 1994
II 17636 a
- DUNN, William N.: Public policy analysis : an introduction / William N. Dunn. - Englewood Cliffs : Prentice Hall, 1994
II 17306 a-c, d
Č II 17306
- The emergence of East Central European Parliaments : the first steps / editor Attila Ágh. - Budapest : Hungarian Centre of Democracy Studies, 1994
17910
- FALTER, Jürgen W.: Wer wählt rechts? : die Wähler und Anhänger rechtsextremistischer Parteien im vereinigten Deutschland / von Jürgen W. Falter in Zusammenarbeit mit Markus Klein. - München : C. H. Beck, 1994. - (Beck'sche Reihe)
17879 - 1052
- FEIST, Ursula: Die Macht der Nichtwähler : Wie die Wähler den Volksparteien davonlaufen / Ursula Feist. - München : Knaur, 1994
17913
- HOW parties organize : change and adaptation in party organizations in west democracies 7 edited by Richard Š. Katz and Peter Mair. - London ; Thousand Oaks ; New Delhi : Sage, 1994
II 17675
- LANE, Jan-Erik: Comparative politics : an introduction and new approach / Jan-Erik Lane and Svante Ersson. - Cambridge : Polity Press, 1994
III 3788
- LANE, Jan-Erik: Politics and society in Western Europe / Jan-Erik Lane and Svante O. Ersson. - London ; Thousand Oaks ; New Delhi : Sage, 1994
II 17743
- LIJPHART, Arend: Electoral systems and party systems : a study of twenty-seven democracies 1945-1990 / Arend Lijphart in collaboration with Don Aitkin... [et. al.]. - Oxford : Oxford University Press, 1994. - (Comparative European politics)
II 17370 a
- MENZE, Clemens: Wilhelm von Humboldt / von Clemens Menze. - Sankt Augustin : COMDOK, 1993. - (Denker der Freiheit)
17920
- MULGAN, Geoff J.: Politics in an antipolitical age / G. J. Mulgan. - Cambridge : Polity Press, 1994
II 17709
- NEUES Europa - alte Nationalismen : kollektive Identitäten im Spannungsfeld von Integration und Ausschließung : Analysen und Perspektiven / [hrsg. vom Slowenischen Institut zur Alpe-Adria-Forschung, Klagenfurt]. - Klagenfurt = Celovec : Drava, 1993. - (Dissertationen und Abhandlungen)
17905 - 30
- NYE, Joseph S.: Bound to lead : the changing nature of American power / Joseph S. Nye. - Amer : Basic Books, 1991
17916 a
- PARTEIEN in der Kritik / Jochen Buchholz Hrsg. - Bonn : Bouvier, 1993. - (Schriftenreihe der Volkshochschule der Stadt Bonn)
17906 - 2
- POLITICAL and economic transformation in East Central Europe / edited by Hanspeter Neuhold, Peter Havlik, and Arnold Suppan. - Boulder ; San Francisco ; Oxford : Westview Press, 1995
II 17716
- POLITICAL restructuring in Europe : ethical perspectives / edited by Chris Brown. - London ; New York : Routledge, 1994
II 17710
- PRATT, Mary Louise: Imperial eyes : travel writing and transculturation / Mary Louise Pratt. - London ; New York : Routledge, 1994
II 17681
- PROSPECTS for democracy : North, South, East, West / edited by David Held. - Oxford ; Cambridge : Polity Press, 1993
II 17477 a

RACISME et xénophobie en Europe : une comparaison internationale / Philippe Bataille... [et. al.]. - Paris : La Découverte, 1994. - (Textes à l'appui : série sociologie)

II 17704

SELF, Peter: Government by the market? : the politics of public choice / Peter Self. - Houndmills [etc.] : MacMillan, 1993

II 17637 a

SMALL states compared : politics of Norway and Slovenia / edited by Bojko Bučar and Stein Kuhnle. - Bergen : Alma Mater, 1994

U II 17652 a-c, d

ČU II 17652

STREISSLER, Erich: Friedrich August von Hayek / Erich und Monika Streissler. - Sankt Augustin : COMDOK, 1993. - (Denker der Freiheit)

17919

Das SUPERWAHLJAHR : Deutschland vor unkalkulierbaren Regierungsmehrheiten? / Wilhelm Bürklin, Dieter Roth, Hrsg. - Köln : Bund-Verlag, 1994

17912

327 MEDNARODNI ODNOSI. ZUNANJA POLITIKA

EUROPEAN foreign policy : the EC and changing foreign policy perspectives in Europe / edited by Walter Carlsnaes and Steve Smith. - London [etc.] : Sage, 1994. - (Sage modern politics series)

II 17582 - 34

GOLDMANN, Kjell: The logic of internationalism : coercion and accommodation / Kjell Goldmann. - London : New York : Routledge, 1994. (The new international relations)

II 17741

KLEIN, Bradley S.: Strategic studies and world order / Bradley S. Klein. - Cambridge : Cambridge University Press, 1994. - (Cambridge studies in international relations)

II 16811 - 34

SIEKMANN, Robert C. R.: Basic Documents on United Nations and related peace-keeping forces : with an appendix on Un Military Observer Missions / Robert C. R. Siekmann. - Dordrecht ; London ; Boston : M. Nijhoff, 1989

IV 2994

SIEKMANN, Robert C. R.: National contingents in United Nations peace-keeping forces / by Robert C. R. Siekmann. - Dordrecht ; Boston ; London : M. Nijhoff, cop. 1991

III 3789

WISTRICH, Ernest: The United States of Europe / Ernest Wistrich. - London ; New York : Routledge, 1994

II 17707

33 GOSPODARSTVO. EKONOMSKA ZNANOST

BRÜHLMEIER, Daniel: Adam Smith / von Daniel Brühlmeier. - Sankt Augustin : COMDOK, 1992. - (Denker der Freiheit)

17918

FALK, Pasi: The consuming body / Pasi Falk. - London ; Thousand Oaks ; New Delhi : Sage, 1994. - (Theory, culture and society)

II 17668 a, b

GRØNBJERG, Kirsten A.: Understanding nonprofit funding : managing revenues in social services and community development organizations / Kirsten A. Grønberg. - San Francisco : Jossey-Bass, cop. 1993. - (The Jossey-Bass nonprofit sector series)

II 3799

HASLETT, D. W.: Capitalism with morality / D. W. Haslett. - Oxford : Clarendon Press, 1994

III 3783

KATZENSTEIN, Peter J.: Small states in world markets : industrial policy in Europe / Peter J. Katzenstein. - Ithaca ; London : Cornell University Press, 1991. - [Cornell studies in political economy]

III 3784

LAH, Marko: Efektivno povpraševanje / Marko Lah. - Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, 1994. - (Znanstvena knjižnica)

U 17613 - 10 a, b

ČU 17613 - 10

MIXER, Joseph: Principles of professional fundraising : useful foundations for successful practice / Joseph R. Mixer. - San Francisco : Jossey-Bass, cop. 1993. - (The Jossey-Bass nonprofit sector series)

II 17734

PHILANTHROPIC giving : studies in varieties and goals / edited by Richard Magat. - New York ; Oxford : Oxford University Press, cop. 1989. - (Yale studies on nonprofit organizations)

III 3798

PHILLIPS, Paul: Political economic system of Canada and Slovenia / Paul Phillips and Bogomil Ferfila. - Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, 1995. - (Znanstvena knjižnica)

U 17613 - 12 a-c, d-g

ČU 17613 -12

POUNDS, N. J. G.: An economic history of medieval Europe / N. J. G. Pounds. - London ; London ; New York : Longman, 1994

II 17677

SAMUELSON, Paul, A.: Economics / Paul A. Samuelson, William D. Nordhaus. - New York... [etc.] : McGraw-Hill, 1992

ČU III 3797

SASSEN, Saskia: Cities in a world economy / Saskia Sassen. - Thousand Oaks ; London ; New Delhi : Pine Forge Press, 1994. - (Sociology for a new century)

II 17723

WILKIE, William L.: Consumer behavior / William L. Wilkie. - New York [etc.] : J. Wiley, 1994

III 3782

331 DELO. ZAPOŠLOVANJE. SINDIKATI

FALK, Nicholas: Voluntary work and the environment : local environmental development initiatives in Euro-

- pe / by Nicholas Falk. - Luxembourg : Office of Official Publications of the European Communities, 1992 17917
- LINDBECK, Assar: Unemployment and macroeconomics / Assar Lindbeck. - Cambridge (Massachusetts) ; London: The MIT Press, cop. 1993. - (The Ohlin lectures)
II 17686 - 3
- MALINVAUD, Edmond: Diagnosing unemployment / Edmond Malinvaud. - Cambridge : Cambridge University Press, 1994. - (Federico Caffé lectures)
II 17685
- NEW frontiers in European industrial relations / edited by Richard Hyman and Anthony Ferner. - Oxford; Cambridge : Basil Blackwell, 1994. - (Industrial relations in context)
II 17658
- NILAND, John R.: The future of industrial relations : global change and challenges / John R. Niland, Russell D. Lansbury, Chrissie Verevis. - Thousand Oaks ; London ; New Delhi : Sage, 1994
II 17659
- UNEMPLOYMENT in Europe / edited by Jonathan Michie, John Grieve Smith. - London [etc.] : Academic Press, 1994
II 17369 a
- YOUTH unemployment and society / edited by Anne C. Petersen and Jeylan T. Mortimer. - Cambridge : Cambridge University Press, 1994
II 17627 a
- 339 MEDNARODNI GOSPODARSKI ODNOSI
- BROWN, Wilson B.: International economics : theory and context / Wilson B. Brown, Jan S. Hogendorn. - Reading, Mass. [etc.] : Addison-Wesley, 1994
III 3787
- COPELAND, Laurence S.: Exchange rates and international finance / Laurence S. Copeland. - Wokingham, UK [etc.] : Addison-Wesley, cop. 1994
II 17674
- THE DYNAMICS of European integration / edited by William Wallace. - London ; New York : Pinter, Royal Institute of International Affairs, 1990
U II 17726 a
ČU II 17726
- ERFOLGE und Krisen der Integration / Sidjanski [Dusan], Haas [Ernst B.], Lindberg [Leon N.], Clapham [Ronald], Schröder [Wolfgang]. - Köln : Europa Union, cop. 1970. - (Europäische Schriften des Bildungswerks Europäische Politik)
U 17921 - 20 a
ČU 17921 - 20
- HALLWOOD, C. Paul: International money and finance / C. Paul Hallwood and Ronald MacDonald. - Oxford ; Cambridge : Blackwell, 1994
III 3786
- HENDON, Donald W.: How to negotiate worldwide : a practical handbook / Donald W. Hendon, Rebecca Angeles Hendon. - Aldershot : Gower, cop. 1989 17911
- JONES, Alun: The European Community : a guide through the Maze / Alun Jones (and Stanley Budd). - London : Kogan Page, 1994
II 17673
- LEVINSON, Jay Conrad: Guerrilla marketing weapons : 100 affordable marketing methods for maximizing profits from your small business / Jay Conrad Levinson. - New York : Plume : Penguin Books, 1990. - (A Plume book. Business)
17908
- REICH, Robert B.: The work of nations : preparing ourselves for 21st century capitalism / Robert B. Reich. - London [etc.] : Simon & Schuster, 1993
17909
- TYSON, Laura D'Andrea: Who's bashing whom? : trade conflict in high-technology industries / Laura D'Andrea Tyson. - Washington : Institute for International Economics, 1992
II 17732
- YARBROUGH, Beth V.: The world economy : trade and finance / Beth V. Yarbrough, Robert M. Yarbrough. - Fort Worth, [etc.] : The Dryden Press : Harcourt Brace Jovanovich College Publishers, 1994
II 17744
- 34/35 PRAVO. ZAKONODAJA. JAVNA UPRAVA. DRŽAVNA UPRAVA
- ASSOCIATIONS et fondations en Europe : regime juridique et fiscal / sous la direction de Elie Alfandari avec la collaboration de Amaury nardone. - Paris : Juris-service, 1994. - (Les editions Juris-service)
II 17746
- BIG city politics in transition / edited by H. V. Savitch, John Clayton Thomas. - Newbury Park ; London ; New Delhi : Sage, 1991. - (Urban affairs annual reviews)
II 13244 - 38
- BURNS, Danny: The politics of decentralisation : revitalising local democracy / Danny Burns, Robin Hambleton, Paul Hoggett. - Houndmills [etc.] : MacMillan, 1994. - (Public policy and politics)
II 17740
- CLARK, Terry Nichols: Urban innovation : creative strategies for turbulent times / Editor Terry Nichols Clark. - Thousand Oaks ; London ; New Delhi : Sage, 1994
II 17739
- GALTUNG, Johan: Human rights in another key / Johan Galtung. - Cambridge : Polity Press, 1994
II 17702
- GEČ-Korošec, Miroslava: Mednarodno zasebno pravo. Splošni del / Miroslava Geč-Korošec. - Ljubljana : Uradni list Republike slovenije, 1994. - (Zbirka Učbeniki)
II 17640 - 1 a
- MÜLLER, Harald: Nuclear non-proliferation and global order / Harald müller, David Fischer and Wolfgang Kötter. - Oxford [etc.] : Oxford University Press, 1994
II 17642
- PUHARIČ, Krešo: Gospodarsko pravo : z osnovami prava

- / Krešo Puharič. – Ljubljana : Uradni list Republike Slovenije, 1994. – (Zbirka Učbeniki)
II 17639 a
- SUBDUING sovereignty : sovereignty and the right to intervene / edited by Marianne Heiberg. – London : Pinter, 1994
17915
- 355 VOJAŠKE VEDE. OBRAMBOSLOVJE
- THE FUTURE of the defence industries in Central and Eastern Europe / edited by Ian Anthony. – Oxford : Oxford University Press, 1994. – (SIPRI research report)
II 17629 – 7
- GOW, James: Legitimacy and the military : the Yugoslav crisis / James Gow. – London : Pinter, 1992
II 17700
- DER KRIEG auf dem Balkan : die Hilflosigkeit der Staatenwelt / Hrsg. von Angelika Volle und Wolfgang Wagner. – Bonn : Verlag für Internationale Politik, 1994. – (Beiträge und Dokumente aus dem Europa-Archiv)
II 17703
- UNITED States Joint Chiefs of Staff: Dictionary of military terms / [prepared by United States] Joint Chiefs of Staff [in co-ordination with] U. S. Department of Defense. – London : Greenhill Books ; Novato, California : Presidio Press, 1990
II 17641
- 36 SOCIALNO DELO. SOCIALNA POMOČ.
- PAYTON, Robert L.: Philanthropy : voluntary action for the public good / Robert L. Payton. – New York [etc.] : American Council on Education/Macmillan, cop. 1988. – (The American Council on Education/Macmillan series on higher education)
III 3796
- 37 VZGOJA. IZOBRAŽEVANJE. ŠOLSTVO. POUK
- PEDIČEK, Franc: Pedagogika danes : poglavja za antropološko snovanje slovenske pedagogike / Franc Pediček. – Maribor : Obzorja, 1992
II 17654
- 39 ETNOLOGIJA. ETNOGRAFIJA. ŽENSKO VPRAŠANJE
- HAMMERSLEY, Martyn: Ethnography : principles in practice / Martyn Hammersley and Paul Atkinson. – London ; New York : Routledge, 1995
II 17705
- MARSHALL, Barbara L.: Engendering modernity / Barbara L. Marshall. – Cambridge : Polity Press, 1994
II 17690 a, b
- UNDERSTANDING rituals / edited by Daniel de Coppet. – London ; New York : Routledge, 1993. – (European association of social anthropologists)
II 17638
- 5 NARAVOSLOVNE VEDE. EKOLOGIJA. ANTROPOLOGIJA
- ANTROPOLOGICAL essays presented to Edward Burnett Tylor : in honour of his 75th birthday october 2, 1907. – London : Routledge/Thoemmes, 1994. – (The collected works of Edward Burnett Tylor)
II 17688 – 8
- ANTHROPOLOGY and autobiography / edited by Judith Okely and Helen Callaway. – London ; New York : Routledge, 1992. – (ASA monographs)
II 13503 – 29
- CHEATER, Angela P.: Social anthropology : [an alternative introduction] / Angela P. Cheater. – London ; New York : Routledge, 1993
II 17720
- COHEN, Anthony P.: Self consciousness : an alternative anthropology of identity / Anthony P. Cohen. – London ; New York : Routledge, 1994
II 17679
- FRIEDMAN, Jonathan: Cultural identity and global process / Jonathan Friedman. – London ; Thousand Oaks ; New Delhi : Sage, 1994. – (Theory, culture and society)
II 17678
- HORIGAN, Stephen: Nature and culture in western discourses / Stephen Horigan. – London ; New York : Routledge, 1988
II 17718
- HUMAN ecology : fragments of anti-fragmentary views of the world / ed. by Dieter Steiner and Markus Nauser. – London ; New York : Routledge, 1993
II 17722
- MASON, Peter: Deconstructing America : representations of the other / Peter Mason. – London ; New York : Routledge, 1990
III 3791
- MOORE, Henrietta L.: A passion for difference : essays in anthropology and gender / Henrietta L. Moore. – Cambridge : Polity Press, 1994
II 17735
- SOCIAL experience and anthropological knowledge / edited by Kirsten Hastrup and Peter Hervik. – London ; New York : Routledge, 1994. – (European association of social anthropologists)
II 17719
- TYLOR, Edward Burnett: Anahuac : or Mexico and the Mexicans, ancient and modern / Edward Burnett Tylor. – London : Routledge/Thoemmes, 1994. – (The collected works of Edward Burnett Tylor)
II 17688 – 1
- TYLOR, Edward Burnett: Anthropology : an introduction to the study of man and civilization / Edward Burnett Tylor. – London : Routledge/Thoemmes, 1994. – (The collected works of Edward Burnett Tylor)
II 17688 – 5
- TYLOR, Edward Burnett: Journal articles 1863–1900

- / Edward Burnett Tylor. – London : Routledge/Thoemmes, 1994. – (The collected works of Edward Burnett Tylor)
II 17688 – 6
- TYLOR, Edward Burnett: Primitive culture : researches into the development of mythology, philosophy, religion, art, and custom / Edward Burnett Tylor. – London : Routledge/Thoemmes, 1994. – (The collected works of Edward Burnett Tylor)
II 17688 – 3/I
II 17688 – 4/II
- TYLOR, Edward Burnett: Researches into the early history of mankind and the development of civilization / Edward Burnett Tylor. – London : Routledge/Thoemmes, 1994. – (The collected works of Edward Burnett Tylor)
II 17688 – 2
- TYLOR, Edward Burnett: Reviews and other contributions / Edward Burnett Tylor. – London : Routledge/Thoemmes, 1994. – (The collected works of Edward Burnett Tylor)
II 17688 – 7
- 6 UPORABNE ZNANOSTI. TEHNIKA.
RAČUNALNIKI. INFORMACIJSKA TEHNOLOGIJA
- AGEING and later life / edited by Julia Johnson and Robert Slater. – London [etc.] : Sage : The Open University, 1993
II 17666
- TURNER, Jeffrey S.: Contemporary adulthood / Jeffrey S. Turner, Donald B. Helms. – Fort Worth [etc.] : Harcourt Brace College, 1994
II 17649
- 65 TEORIJA ORGANIZACIJE IN POSLOVANJA.
UPRAVLJANJE
- ACKOFF, Russell L.: The democratic corporation : a radical prescription for recreating corporate America and rediscovering success / Russell L. Ackoff. – New York ; Oxford : Oxford University Press, 1994
II 17633 a
- ANDERSON, Alan H.: Effective personnel management : a skills and activity-based approach / Alan H. Anderson. – Oxford ; Cambridge : Blackwell, 1994. – (Effective management)
III 3794
- BAKER, Wayne E.: Networking smart : how to build relationships for personal and organizational success / Wayne E. Baker. – New York [etc.] : McGraw-Hill, 1994
II 17646
- CARLZON, Jan: Moments of truth / Jan Carlzon. – New York [etc.] : Harper Collins, 1989. – (Perennial library)
17907
- CLAYTON, Joan: Interviewing for journalists : how to research and conduct interviews you can sell / Joan Clayton. – London : Piatkus, 1994
II 17683
- DAVIS, John: Greening business: managing for sustainable development / John Davis. – Oxford ; Cambridge : Basil Blackwell, 1991. – (Developmental management)
II 17650
- EDUCATING managers of nonprofit organizations / edited by Michael O'Neill and Dennis R. Young. – New York ; Westport, Connecticut ; London : Praeger, 1988
III 3795
- FOXALL, Gordon R.: Consumer psychology for marketing / Gordon R. Foxall and Ronald E. Gkolsmith. – London ; New York : Routledge, 1994
III 3785
- HASTINGS, Colin: The new organization : growing the culture of organizational networking / Colin Hastings. – London [etc.] : McGraw-Hill, 1993. – (IBM McGraw-Hill series)
III 3790
- HOFSTEDE, Geert: Uncommon sense about organizations : cases, studies, and field observations / Geert Hofstede. – Thousand Oaks ; London ; New Delhi : Sage, 1994
II 17711
- JAQUES, Elliott: Executive leadership : a practical guide to managing complexity / Elliott Jaques and Stephen D. Clement. – Arlington : Cason Hall ; Oxford : Basil Blackwell, 1994. – (Developmental management)
II 17644
- ORGANIZATION – communication : emerging perspectives IV / Lee Thayer, George A. Barnett (editors). – Norwood : Ablex, 1994
II 17729
- RICHMOND, Virginia P.: Organizational communication for survival / Virginia P. Richmond and James C. McCroskey. – Englewood Cliffs : Prentice Hall, 1992
II 17728
- STEINER, George A.: Business, government, and society : a managerial perspective : text and cases / George A. Steiner, John F. Steiner. – New York [etc.] : McGraw-Hill, 1994. – (McGraw-Hill series in management)
II 17712
- WILLIAMS, Hank: Essence of managing people / Hank Williams. – New York [etc.] : Prentice Hall, 1994. – (Essence of management series)
II 17643
- YOUNG, Dennis R.: Governing, leading, and managing nonprofit organizations : new insights from research and practice / Dennis R. Young, Robert M. Hollister, Virginia A. Hodgkinson and associates. – San Francisco : Jossey-Bass, cop. 1993. – (The Jossey-Bass nonprofit sector series)
II 17563 a
- 659 REKLAMA. INFORMACIJE. ODNOSI
Z JAVNOSTJO. MNOŽIČNO KOMUNICIRANJE.
INFORMATIKA
- FINK, Conrad C.: Introduction to professional newswriting : reporting for the modern media / Conrad C. Fink. – New York ; London : Longman, 1992
IV 2992

GRAHAM, Betsy P.: Magazine article writing / Betsy P.

Graham. - Orlando : Harcourt Brace Jovanovich, 1993

II 17692

MEDIEN-Ethik : Beschreibungen, Analysen, Konzepte für den deutschsprachigen Journalismus / Michael Haller, Helmut Holzhey, Hrg. - Opladen : Westdeutscher Verlag, 1992

II 17697

MENCHER, Melvin: Basic media writing / Melvin Mencher. - Madison [etc.] : Brown & Benchmark, 1993

II 17701

NEWS reporting and writing / Brian S. Brooks, George Kennedy, Daryl R. Moen, Don Ranly. - New York : St. Martin's Press, 1988

II 17693

SCHUMACHER, Michael: The writer's complete guide to conducting interviews / Michael Schumacher. - Cincinnati : Writer4's Digest Books, 1993

II 17691

SURMANEK, Jim: Introduction to advertising media : research, planning, and buying / Jim Surmanek. - Lincolnwood : NTC Business Books, 1993

II 17651

WORKBOOK for news reporting and writing / The Missouri group Brian S. Brooks, George Kennedy, Daryl R. Moen, Don Ranly. - New York : St. Martin's Press, 1988

IV 2993

7 UMETNOST. ARHITEKTURA. FOTOGRAFIJA

NIJKAMP, Peter: Sustainable cities in Europe : a comparative analysis of urban energy-environmental policies / Peter Nijkamp and Adriaan Perrels. - London : Eartscan, 1994

II 17660

8 JEZIKOSLOVJE. KNJIŽEVNOST

AITCHISON, Jean: Words in the mind : an introduction to the mental lexicon / Jean Aitchison. - Oxford ; Cambridge : Blackwell, 1994

II 17661

CLARK, Herbert H.: Arenas of language use / Herbert H. Clark. - Chicago : University of Chicago Press : Center for the Study of Language and Information, 1992

II 17699

HICKS, Wynford: English for journalists / Wynford Hicks. - London ; New York : Routledge, 1993

II 17725 a, b

LANGUAGE, self, and society : a social history of language / edited by Peter Burke and Roy Porter. - Cambridge : Polity Press, 1994

II 17662

SLOVAR slovenskega knjižnega jezika / [glavni uredniški odbor Anton Bajec ... et al.]. - Ljubljana : DZS, 1994

Č IV 2991

DOMOZNANSTVO. ZEMLJEPIS. BIOGRAFIJE. ZGODOVINA

SPERBER, Jonathan: The European revolutions, 1848-1851 / Jonathan Sperber. - Cambridge ; New York ; Melbourne : Cambridge University Press, 1994. - (New approaches to European history)

II 17742 - 2

STOYANOV, Yuri: The hidden tradition in Europe : [the secret history of medieval Christian heresy] / Yuri Stoyanov. - London [etc.] : Penguin, 1994. - (Arkana) 17914

BREZOVŠEK, dr. Marjan: Politična participacija
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, let. XXXII, št. 3-4 str. 199

Razen razlogov za študij participacije sta v prvem delu prispevka obravnavani še vprašanji povezave koncepta participacije in koncepta demokracije ter možna opredelitev participacije in njenih glavnih oblik. Čeprav je participacija behavioralni koncept, pa ima močne normativne poudarke. Obstajajo različni argumenti demokratičnih teoretikov o množični participaciji v političnih procesih, nekateri v njen prid in nekateri proti njej. V prispevku so ti argumenti obravnavani z vidika političnega sistema in z vidika posameznika. Poleg moralnih načel, politične stabilnosti in filozofskega relativizma je participacija eden od štirih načinov upravičevanja demokracije. Čeprav je politično participacijo relativno lahko opredeliti, pa so argumenti o njej zelo zapleteni in včasih protislovni, kar je razvidno tudi iz razlage enega najbolj doslednih in vnetih zagovornikov participativne demokracije Benjamina Barberja.

BREZOVŠEK, Marjan PhD.: Political Participation
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Vol. XXXII, No. 3-4, pg. 199

Firstly the reasons for the study of participation are presented alongside issues on the connections of the concept of participation and the concept of democracy, as well as a possible definition of participation and its major forms. Although participation is a behavioral concept it has significant normative emphasis. Various arguments, pro et contra, about mass participation in political processes are put forward by democratic theoretics. These arguments are treated from the viewpoint of political systems and from individuals. Beside moral principles, political stability and philosophical relativism, participation is the fourth means of justification of democracy. Although political participation is relatively simple to define, arguments about it are very complex and sometimes contradictory, which is evident also from the interpretations of Benjamin Barber, one of the most consistent and fierce advocates of participative democracy.

UDK: 316.752

KIRN, dr. Andrej: Tveganje kot družbenovrednotna kategorija
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Let. XXXII, No. 3-4, 212

Ljudje živijo v verjetnostnodeterminističnem tveganem svetu. Ne morejo izbirati med tveganjem in netveganjem, temveč samo med različnimi stopnjami in vrstami tveganja. Moderna tveganja so pridobila nekatere pomembne nove značilnosti. H klasičnim matematično-verjetnostnim analizam tveganja so se v 70. letih pridružile sociološke, psihološke, kulturno-antropološke študije, ki so izpostavile tveganje kot družben proces in kot družbeni konstrukt. Ni tveganja brez odnosa do subjekta. S psihološko vrednotnega vidika tveganje enega človeka ni bolj objektivno od tveganja drugega. Tveganje nujno vključuje neko stopnjo negotovosti in nevednosti, zato vedno obstajajo tudi praktične meje z družbenim upravljanjem tveganja. Obstajajo neskladja med znanstveno oceno in laično zaznavo tveganja. Vzroki tega razhajanja niso samo informacijski, ampak tudi vrednotni. Javna zavest o številnih tveganjih je danes vse bolj znanstveno in strokovno posredovana, zato je zelo pomembno zaupanje javnosti v verodostojnost raziskovalno posredovanih rezultatov o tveganjih.

UDC 316.752

Kirn, Andrej PhD.: Risk as a Socio-Ethical Category
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Vol. XXXII, No. 3-4, pg. 212

People live in a probability-deterministic risky world. They are unable to choose between risk and non-risk (security), but only between different degrees and types of risk. Contemporary risks have attained some significant new characteristics. Classic mathematically-probable analyses of risk were joined by sociological, psychological, culturally anthropological studies in the 70s, which stressed risk as a social process and a social construction. No risk exists without relation to a subject. From the psychologically ethical viewpoint, one man's risk is no more objective than another's. Risk without doubt necessarily includes a certain degree of uncertainty and ignorance, therefore there also always exist practical limitations and social governance of risk. There is a discrepancy between a scientific assessment of risk and its layman's perception. The reasons for this discordance are not only informational but also ethical. The public perception of numerous risks is nowadays more and more scientifically and expertly presented. Therefore public trust in the credibility of presented research results on risk is of great significance.

UDK: 316.653(497.12):32

BIBIČ, dr. Adolf: Politika – še vedno umazana pesem?
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Let. XXXII, št. 3–4, str: 220

Odnos do politike se, med drugim, lahko meri glede na percepcijo in vrednotenje posebnih objektov politike ali pa se presoja po odgovorih, ki jih daje izbrani vzorec prebivalstva glede politike kot take. Raziskave slovenskega javnega mnenja od leta 1968, odkar pod stalnim vodstvom Nika Toša potekajo kontinuirano, predvsem uporabljajo prvi pristop, leta 1993 (SJM 1993/1) pa se je posebej zastavilo vprašanje, ki se nanaša na to, kako Slovenci (N = 1054) pojmujejo in kako vrednotijo politiko na sploh. Odgovori: največ (78,7%) označuje politiko kot »boj za oblast«, najmanj (27,9%) pa se strinja s trditvijo, da je »politika prizadevanje za skupni blagor in temeljne vrednote«. Večina (60%) sprejema oznako, da je »politika . . . umazana zadeva, ki se je poštenjak izogiba.« Članek skuša ugotoviti korelacije med takim pojmovanjem politike in med izobrazbo, poklicem, spolom in starostjo respondentov. Poudarja tudi zgodovinske in behavioralne vzroke za takšne posledice na politiko in opozarja na razkorak med takšnim gledanjem in med dejanskim političnim vedenjem Slovencev.

UDC: 316.653(497.12):32

BIBIČ, Adolf, PhD.: Politics Considered a Nasty Thing?
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Vol. XXXII, No. 3–4, pg. 220

The attitude towards politics can be considered, inter alia, through perception and evaluation of specific political objects or can be assessed according to answers of the selected sample of the population regarding politics as such (in general). Both approaches have been used by the Slovenian Public Opinion Research under the continuous coordination of Niko Toš since its start in 1968, but the first has been predominant. One of the rare exceptions is the Public Opinion Survey of 1993 (SJM 1993/1) in which the population of Slovenia (N = 1054) had been asked about its outlook on politics in general. Answers: by the majority (78,7%) politics is seen as the "struggle for power", by the least (27,9%) being "striving for common welfare and basic values", while 69,1%, agrees with the evaluation that "politics in a nasty thing, a decent person should avoid". The author tries to identify the correlation between such perceptions and assessments of politics and the respondents' education, profession, gender and age. Historical and behavioral reasons for such outlooks are also tackled and the discrepancy between relatively negative attitudes towards politics and the empirical behavior of the Slovenian population is stressed.

JOGAN, dr. Maca: Starejši, religioznost in vprašanje smiselnosti človekovega življenja
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Let. XXXII, št. 3-4, str. 228

Izsledki mednarodne primerjalne raziskave vrednot v začetku osemdesetih in devetdesetih let kažejo, da v zahodnem kulturnem prostoru ljudje s staranjem postajajo bolj religiozni. Ta težnja, ki se kaže tudi v drugih delih Evrope in v Severni Ameriki, je očitna ne glede na to, katero mero in kakšno intenziteto religijske usmerjenosti in/ali cerkvene pripadnosti upoštevamo. Glede na neenakomerno spolno sestavo kategorije starejših je pomembna značilnost, da so v vseh evropskih družbah (ter v ZDA in v Kanadi) – ne glede na stopnjo sekularizacije in kulturnozgodovinske posebnosti – ženske bolj religiozne kot moški. Večje religioznosti pri starejših ni mogoče pojasnjevati zgolj (ali pretežno) s sekularizacijskimi procesi, temveč je treba upoštevati tudi posebnosti življenjskega cikla in intraindividualne spremembe v vrednotni usmeritvi posameznikov. Kot kažejo psihološke raziskave, namreč s starostjo narašča veljava tistih vrednot, ki spodbujajo presojanje smiselnosti in etičnih vidikov delovanja ljudi. Domnevamo lahko, da je s tem – glede na tradicionalno religijsko utemeljevanje moralnosti – potem povezana tudi večja nagnjenost k religioznosti. Kljub temu, da je večina starejših v Sloveniji imela versko vzgojo (in kljub dvetretjinski takšni ali drugačni povezanosti s cerkvo in religijskimi definicijami urejenosti) med odraslimi anketiranci prevladujejo tuzemsko, v skušljivi svet praktično usmerjeno razumevanje smisla. Pri pojasnjevanju medsebojno povezanosti večje religioznosti starejših in spraševanja o smiselnosti življenja avtorica usmerja zanimanje zlasti k vsebinskim vidikom religijsko določenih vzorcev vsakdanjega življenja z vključenimi (spolno neenakimi) zamejtvami pravilnosti in pozitivne moralnosti.

UDC: 316.346.32-053.9:211

JOGAN, Maca, PhD.: The Elderly, Religiosity and the Meaning of Life
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Vol. XXXII, No. 3-4, pg. 228

Results of an international comparative research on values in the beginning of the 80s and 90s show that people of the western cultural space grow more religious as they grow older. This tendency, evident also in other parts of Europe and North America, is obvious irrespective of the magnitude and intensity of religious orientation and/or church membership. Regarding the uneven distribution in the category of the elderly according to sex, the characteristic that, in all European societies (as well as in the U.S.A. and Canada), irrespective of the degree of secularisation and culturally-historical particularities, women are more religious than men, is quite significant. This increased religiosity of older people cannot be explained solely by secularisation processes, but we should also take into consideration the characteristics of the life cycle and the inner individual transformations in the person's value orientation. As psychological researches show, with age those values come to the surface which incite contemplations about the meaning and ethic views of human actions. We can assume this also draws forward – regarding the traditional religious establishment of morality – an increased tendency toward religiosity. In spite of the fact that the majority of the elderly in Slovenia had religious education (and in spite of connections of one sort or another, with the church and the religious definitions of order of two thirds of this population category), a worldly, practically oriented perception of the meaning of life prevails among the grown-up respondents. In explaining the correlations of increased religiosity of the elderly and questions about the meaning of life, special interest was focused on the contextual viewpoints of the religiously determined samples of everyday life, with included (sexually unequal) limitations of correctness and positive morality.

ŽAGAR, dr. Mitja: Državljanstvo, narodnost, zaščita etničnih manjšin in tranzicija v demokracijo: Primer Slovenije – II.

Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Let. XXXII, št. 3–4, str. 243

Prvi članek navaja različne pomene pojma narodnost v angleščini, ki ga med drugim uporabljajo tudi kot sinonim pojma »državljanstvo«, ki bi ga lahko opredelili kot temeljno pravno vez med državljanom in državo, pa tudi kot občutek pripadnosti določeni državi. Članek se ukvarja s problematiko pridobitve državljanstva na različne načine, ki temeljijo na pravno splošno sprejetih načelih, ter podrobneje obravnava ureditev državljanstva v zakonodaji Republike Slovenije. Pri tem posebej obravnava t. i. »ničelno opcijo«, ki je državljanom nekdanje Jugoslavije, ki so imeli stalno bivališče v Sloveniji v času plebiscita o neodvisnosti, omogočila enostavno pridobitev slovenskega državljanstva. Ta rešitev je gotovo prispevala k dobrim medetničnim odnosom v Sloveniji in preprečila eskalacijo morebitnih etničnih in političnih konfliktov povezanih s pridobitvijo državljanstva. Drugi članek predstavlja različne koncepte in modele zaščite narodnih manjšin in migrantov v mednarodnem pravu in v ureditvi posameznih držav. Slovensko ureditev navaja kot primer zgleadne pravne ureditve zaščite in pravic avtohtonih narodnih manjšin in njihovih pripadnikov. Čeprav slovenska ustava ne predvideva posebne zaščite imigrantov in imigrantskih skupnosti v Sloveniji, pa so imigranti v Sloveniji vseeno primerjalno gledano v precej boljšem položaju kot v drugih državah. Večina imigrantov v Sloveniji je namreč v posebnem postopku v okviru »ničelne opcije« pridobila slovensko državljanstvo in zdaj uživa vse pravice slovenskih državljanov. Sploh pa kaže opozoriti, da se posebna zaščita imigrantov šele začenja počasi razvijati v mednarodnih okvirih.

UDK: 323.15:342.71

ŽAGAR, Mitja, PhD.: Nationality, Protection of Ethnic Minorities and Transition to Democracy: The Case of Slovenia – II.

Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Vol. XXXII, No. 3–4, pg. 243

The first article mentions different meanings of the term "nationality" that include: "(1) national quality or character, (2) . . . belonging to a certain ethnic group, (3) the condition or fact of being a nation, (4) a nation or national group,« and (5) a legal link between an individual and a state – citizenship, including the fact of belonging to a certain state. The article presents different ways of obtaining citizenship, and closely analyzes legal regulation of citizenship in the Republic of Slovenia. The so-called "zero option" that enabled Yugoslav citizens with permanent residency in Slovenia on the day of Plebiscite on Independence to opt for Slovene citizenship, is described as a successful solution that saved Slovenia from severe ethnic and political tensions regarding this issue. The second article describes different concepts and models of protection of autochthonous ethnic minorities and immigrants in international law and different countries. The case of Slovenia is chosen as an example of excellent constitutional and legal protection of autochthonous ethnic minorities and their members that establishes the responsibility of the state to assure the realisation of minorities rights'. The constitution did not introduce any special protection of immigrants and their communities; nevertheless their situation is better than in other countries. Namely, most of the immigrants obtained Slovene citizenship using the above mentioned "zero option," and now enjoy all rights as Slovene citizens.

SUŠJAN, dr. Andrej: Inovativnost, mednarodna konkurenčnost in teorija podjetja
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Let. XXXII, št. 3-4, str. 255

Zasledovanje strategije inovativnosti je v sodobnih konkurenčnih procesih edini dolgoročno učinkovit način za izboljšanje mednarodne konkurenčnosti neke ekonomije. Čeprav je to stališče v ekonomski politiki in praksi splošno sprejeto, pa po drugi strani, kot ugotavlja avtor, tradicionalna ekonomska teorija ni združljiva s konceptom inovativnosti. Temelji namreč na neoklasični analitični paradigmi, ki namesto dinamične učinkovitosti (to je produktne in tehnološke inovativnosti in rasti) proučuje statično alokacijsko učinkovitost (to je vzpostavljanje ravnotežja pri danih tehnoloških parametrih). Posledično razhajanje med teorijo in prakso je še zlasti očitno na mikro ravni, kjer neoklasična teorija podjetja formalizira maksimizacijo kratkoročnega dobička ob dani produkcijski funkciji, medtem ko je v realnosti težišče podjetniških prizadevanj na inoviranju produkcijske funkcije in maksimiranju dolgoročne rasti. Avtor zato poudarja pomen postneoklasične teorije podjetja, ki izhajajoč iz značilnosti finančne in organizacijske strukture sodobnih podjetij analizira njihovo obnašanje v schumpeterskih razmerah tehnološke konkurence. V ta okvir po avtorjevem mnenju sodijo tudi postkeynesijanski cenovni modeli, ki cenovne odločitve podjetij povezujejo z njihovimi investicijskimi odločitvami.

SUŠJAN, Andrej, PhD.: Innovation, international competitiveness and the theory of the firm
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Vol. XXXII, No. 3-4, pg. 255

In a contemporary market environment, pursuing the innovation strategy is the most effective way for a national economy to improve its international competitiveness over the long run. Although on the one hand economic policy makers are unanimous in support of this conclusion, traditional economic theory on the other hand is according to the author, not compatible with the concept of innovation. The reason is, that it is based on neoclassical analytical paradigm, which is centered around the the analysis of static allocative efficiency and thus irrelevant for the analysis of dynamic efficiency, stemming from product and technology innovation. On the micro level, the neoclassical theory of the firm is thus based on short run profit maximization at a given production function, while in reality firms try to maximize their long rfun growth by continuous innovation of their production functions. The author therefore emphasizes the importance of the postneoclassical theory of the firm, which, on the basis of financial and organizational structures of contemporary firms, analyzes their behavior in Schumpeterian conditions of technological competition. Postkeynesian pricing models, which relate pricing and investment decisions of firms, are, according to the author, also compatible with the postneoclassical theory of the firm.

UDK 327.5(494.1)

VUKADINOVIĆ, dr. Radovan: Konflikt v nekdanji Jugoslaviji in balkanska varnost
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Let. XXXII, št. 3-4, str. 270

Na Balkanu se trenutno srečuje želja po samoodločbi narodov in težnja po priznavanju legitimnih pravic novih držav, s čemer nastajajo tudi nove možnosti za izbruh regionalnih nestabilnosti. Konflikt na tleh nekdanje Jugoslavije je vplival na posebno oblikovanje stališč balkanskih držav in potrdil obstoj balkanske varnostne skupnosti, v kateri je nemogoče obravnavati nacionalno varnost izven regionalnih balkanskih okvirov. Vsaka balkanska država z izbiro posebnih sredstev poskuša na čim bolj neboleč način obvladati vplive nove balkanske krize in ustvariti pogoje za krepitev svoje nacionalne varnosti.

VUKADINOVIĆ, Radovan PhD: Conflict in Former Yugoslavia and the Balkan Security
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Vol. XXXII, No 3-4, pg. 270

Today, the Balkans are faced with a need for self-determination of its nations and a tendency toward the recognition of the legitimate rights of its new nations. Thus, at the same time, new possibilities for eruptions of regional unstabilities arise. The conflict on the territory of Former Yugoslavia had effect on a specific construction of views of the Balkan states and confirmed the existence of a Balkan security community in which it is impossible to treat national security outside the Balkan regional frames. Each Balkan state, by a selection of specific measures, tries to control, with as little damage as possible, the influences of the new Balkan crisis and to create conditions for the fortification of individual state's national security.

UDK: 32.000.008

NOVAK, dr. Bogomir: Demokracija in totalitarizem v politični kulturi
Teorija in praksa, Ljubljana, 1995, let. XXXII, št. 3-4 str. 299

Pojem politične kulture se da opredeljevati in raziskovati na različne načine. Avtor analizira demokratičnost in totalitarnost politične kulture s stališča subjekta, človeka, osebnosti, uma in paradigme. Modernizirana bipolarna, parcialna politična kultura zgodovinsko izhaja iz predmoderne. Hermenevitični pristop je potreben nasproti objektivističnemu zaradi iskanja poti k politiki kot urejanju skupnih zadev in omogoča razumevanje določene politične kulture v sožitju z drugimi brez precenjevanja svojih vrednot in podcenjevanja tujih in drugačnih. Demokracija ne more biti dokončno stanje, ampak je lahko le proces, v katerem noben subjekt ne sme odpovedati, sicer se demokracija spremeni v diktaturo. Totalitarizem (fundamentalizem) se v zahodni politični kulturi pojavlja v številnih primerih absolutne svobode posameznika, prvi in drugi svetovni vojni, hladni vojni, neofašizmu, nacionalizmu itd. Slovenci smo do zdaj imeli dvojnost politike in kulture. Nasproti skrajnostim liberalizma in klerikalizma v preteklosti uveljavljamo sredinsko politiko. Imamo polpredsedniški sistem vladanja brez stabilne demokracije.

UDC: 32.000.008

NOVAK, Bogomir, PhD: Democracy and Totalitarianism in Political Culture
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Vol. XXXII, No. 3-4, pg. 299

It is possible to define the concept of political culture and research it in different ways. Modernized, bipolar and partial political culture historically derives from premodern culture. The author analyses the democratization and totalitarization of the political culture from the standpoint of the subject, man, personality, intellect and paradigm. The hermeneutical approach appears necessary against an objectivistic approach as a way for policy to be a regulator of common matters. The hermeneutical approach enables an understanding of political culture in coexistence with other cultures without overestimating and underestimating foreign and different cultures. Democracy should not be the final state but only a process in which no subject should give way otherwise the democracy soon gives way to dictatorship. Totalitarianism (fundamentalism) in western political culture appears in many examples: absolute liberty of individuality, first and Second World War, Cold War, (neo)facism, nationalism, etc. In Slovenia, the dualism of culture and policy has been observed so far. Extremism of liberalism and clericalism of the past in the is democratized by a central policy in Slovenia. Today, there exists a semi-presidential government without a stable democracy.

contents

Articles, Discussions

Marjan Brezovšek: Political Participation	199
Andrej Kirn: Risk as a Socio-Ethic Category	212
Adolf Bibič: Politics Considered a Nasty Thing?	220
Maca Jogan: The Elderly, Religiosity and the Meaning of Life	228
Graham Room: European Social Policy and the Role of the University	136

From Research

Mitja Žagar: Nationality, Protection of Ethnic Minorities and Transition to Democracy: the Case of Slovenia II	243
Andrej Sušjan: Innovation, International Competitiveness and the Theory of the Firm	225
Nada Stropnik: Beginings of Research of Poverty in the Former Socialist Countries	262
Radovan Vukadinović: Conflict in Former Yugoslavia and the Balkan Security	270
Andrew K. Hanami: Russia's Reforms and the Military-Industrial Complex	283

Culture in Politics and Politics in Culture

Bogomir Novak: Democracy and Totalitarianism in Political Culture	299
---	-----

Views, Commentaries

Latinka Perović: »Russia and Europe« N. J. Danilevska	310
Franč Pediček: From Today Unto Tomorrow – Views on the Issues of Social Development	325
Alojzija Židan: Characteristics of Adolescence	330

Scientific and Expert Meetings

Karmen Medica, Jasmina Klojčnik: Planning Regional Development Between European Competition and Cooperation	337
---	-----

Presentations, Reviews

Paul Philips and Bogomil Ferfila: Political Economic Systems of Canada and Slovenia (Marko Lah)	341
Krise und Exodus (Maca Jogan)	343
Pavao Brajša: Paedagogic Communicology (Alojzija Židan)	344
Mirjana Nastran Ule: Foundations of Social Psychology (Metka Mencin)	345

<i>Books</i>	347
--------------	-----

<i>Authors' Synopses</i>	355
--------------------------	-----

V prispevku, ki je bil pod tem naslovom objavljen v 11–12/94 številki Teorije in prakse, je prišlo do nekaterih neupravičenih posegov lektorja in tudi tiskarskega škrapa.

Izrazi, ki imajo na svojem področju ustaljen pomen, so bili nadomeščeni z vsebinsko neustreznimi termini, kot so npr. državna razvojna politika namesto nacionalna razvojna politika, narod namesto nacija, predstavitev namesto promocija, ovrednotenje namesto evalvacija, raziskovalno področje – raziskovanje – znanost namesto »raziskovalna sfera«¹, prednosti namesto prioritete². Lektor govori o »zvezi« država – znanost namesto o »odnosu« država-znanost, o »povezavi« namesto o »medsebojnem učinkovanju« med področji; »ustvarjalni« raziskovalni politiki namesto o »kreaciji, oblikovanju« raziskovalne politike; o »domišljenem« sistemu, namesto o »sofisticiranem« sistemu³ itn. Poleg tega izpušča navedbo citiranega avtorja (Stojan Sorčan na koncu 4. odst., str. 1039, in ustrezna referenca v virih), izpušča dele stavkov, spreminja dikcijo in se odloča za stilno vprašljive rešitve, kot so izrazi »razvojne smeri razvoja«, »potrebe na področjih s področja...«. S temi posegi marsikje pomembno spreminja vsebino misli v prispevku. Ker je takšnih spodrsrljajev veliko, popravljamo samo najbolj sporna mesta:

Prva vrstica na str. 1036 – stavek »V znanosti se v teh okoliščinah izrazito poudarja razvojna vloga raziskovalne dejavnosti pri nas« je treba brati: »Na področju znanosti v teh okoliščinah prihaja v ospredje razvojna vloga raziskovalne dejavnosti pri nas«. To je objektivno dejstvo, ne pa nekaj, kar bi v znanosti posebej poudarjali – govor je ravno o tem, da se marsikje v znanosti njena spremenjena družbena vloga premalo upošteva.

Str. 1040, tretji stavek predzadnjega odstavka – namesto »Za znanstveno skupnost pa velja, da spretno še vedno deluje po starem modelu...« brati: »Za znanstveno skupnost pa velja, da pretežno oz. v veliki meri še vedno deluje po starem modelu...«.

Str. 1042, konec zadnjega stavka v petem odstavku« – namesto »razvoj novih, obstoječih raziskovalnih področij« brati »razvoj novih, obetajočih raziskovalnih področij«.

Str. 1042, zadnji stavek četrtega odstavka – odlomek »... je vloga Ministrstva v tem, da je pri opredeljevanju Z&T politike in njenih sredstev vidik celote« brati »... je vloga Ministrstva v tem, da pri opredeljevanju Z&T politike in njenih sredstev predstavlja vidik celote«.

Preglednica na str. 1043, razdelek Funkcije – zadnji sklop, ki je navaden v stolpcu »Interna ekspertiza«, sodi v stolpec »Eksterna ekspertiza«.

Str. 1045, drugi stavek – namesto »pooblaščen in enakopravni sogovorniki« brati »kompetentni (strokovno pristojni) in enakopravni sogovorniki«.

Str. 1045, zadnji stavek predzadnjega odstavka – namesto »je njegov celotni del« brati »je njegova organska sestavina«.

Lektor ima pri skrbi za lepo slovenščino pomembno vlogo. Tudi v prihodnje bo njegovo sodelovanje nadvse dobrodošlo ob upoštevanju uveljavljenega strokovnega izrazja.

¹ v pomenu raziskovalne oz. znanstvene skupnosti kot skupnosti ljudi in ustanov, ki delujejo na področju raziskovanja oziroma znanosti

² ki v razpravah o znanstveno tehnološki politiki pomenijo prednostne usmeritve, prednostne naložbe, raziskave ipd., ne pa prednosti kot take

³ v pomenu visoko zahtevnega, kompleksnega in občutljivega sistema, ki pa sploh še ni domišljen in prav o tem je govor v prispevku

Nove knjige fakultete za družbene vede

Iz prejšnjih letnikov (1992–1994):

- dr. Tine Hribar: TEORIJA ZNANOSTI IN ORGANIZACIJA RAZISKOVANJA
- dr. Maca Jogan: DRUŽBENA KONSTRUKCIJA HIERARHIJE MED SPOLOMA
- dr. Slavko Splichal (v sod. z A. Bekešem): ANALIZA BESEDIL
- dr. Ivan Bernik: DOMINACIJA IN KONSENZ V SOCIALISTIČNI DRUŽBI
- dr. Danica Fink Hafner: NOVA DRUŽBENA GIBANJA – subjekti politične inovacije
- dr. Niko Toš: SLOVENSKI IZZIV, dokumenti SJM
- dr. Veljko Rus: MED ANTIKOMUNIZMOM IN POSTSOCIALIZMOM
- dr. Anton Grizold (ured.): RAZPOTJA NACIONALNE VARNOSTI

- dr. Stane Južnič: IDENTITETA
- dr. Pavle Gantar: SOCIOLOŠKA KRITIKA TEORIJ PLANIRANJA
- dr. Nada Sfiligoj: MARKETINŠKO UPRAVLJANJE
- dr. Niko Toš (ured.): EKOLOŠKE SONDAŽE, dokumenti SJM
- dr. Anuška Ferligoj, Anton Kramberger (ured.): DEVELOPMENTS IN STATISTIC AND METHODOLOGY (Metodološki zvezki 9)
- dr. Bojko Bučar: MEDNARODNI REGIONALIZEM – mednarodno večstransko sodelovanje evropskih regij
- dr. Jan Makarovič: LOGIKA DELA, zgodovina in prihodnost
- dr. Drago Zajc: SLOVENSKI PARLAMENT V PROCESU POLITIČNE MODERNIZACIJE

- dr. Drago Kos: RACIONALNOST NEFORMALNIH PROSTOROV
- dr. Mitja Hafner Fink: SOCIOLOŠKA RAZEŽJA RAZPADA JUGOSLAVIJE
- dr. Marko Lah: RAZVOJ IN KONSEKVENCE TEORIJE EFEKTIVNEGA POVPRASHEVANJA
- dr. Bogomil Ferfila, dr. Paul Phillips: ECONOMICS: SLOVENE AND CANADIAN POLITICAL ECONOMY
- dr. Helmut Willke: SISTEMSKA TEORIJA RAZVITIH DRUŽB
- dr. Franc Mali: ZNANSTVENA SKUPNOST KOT SISTEMSKI DEL DRUŽBE
- dr. Niko Toš (ured.): SJM
- dr. Boštjan M. Zupančič: POLJE MODERNE RESNIČNOSTI
- dr. Stane Južnič: ANTROPOLOGIJA
- dr. Marjan Brezovšek: FEDERALIZEM IN DECENTRALIZACIJA
- dr. Ivan Svetlik (ured.): ZAPOSLOVANJE
- dr. Matjaž Šuen: RAZISKOVALNO NOVINARSTVO
- dr. Iztok Simoniti: DIPLOMATSKO PRAVO (KONVENCIJE)

Okvirni program 1995:

- dr. Vlado Benko: MEDNARODNI ODNOSI
- dr. Zdravko Mlinar (ur.): OSAMOSVAJANJE IN POVEZOVANJE V EVROPSKEM PROSTORU
- dr. Niko Toš, ured.: SLOVENSKI IZZIV II
- dr. Maca Jogan: SODOBNE SMERI V SOCIOLOŠKI TEORIJI
- mag. Vlado Mihelj: KONSTRUKCIJA IN REKONSTRUKCIJA TEORIJE V PSIHOLOGII
- dr. Dana Mesner: VPLIV KULTURE NA ORGANIZACIJSKO STRUKTURO
- dr. Andrej Sušjan: ALTERNATIVNA EKONOMSKA TEORIJA – RAZVOJ IN ZNAČILNOSTI POSTKEYNESIJSKE EKONOMSKE ANALIZE
- dr. Veljko Rus (ured.): SLOVENIJA PO LETU 1995
- dr. Boštjan M. Zupančič: POLJE DANAŠNJIH RESNIČNOSTI
- dr. Stane Južnič: DOŽIVLJANJE TELESA IN TELESNOSTI
- dr. Mirjana Ule, dr. Mihael Kline: PSIHOLOGIJA KOMUNICIRANJA IN TRŽENJA
- dr. Iztok Simoniti: SPECIALNE MISIJE

SODELAVCEM TEORIJE IN PRAKSE

V želji po grafični enotnosti oblike prispevkov in njeni skladnosti z mednarodnimi revialnimi standardi prosi uredniški odbor Teorije in prakse sodelavce, da upoštevajo naslednja navodila pri strokovnih in znanstvenih prispevkih:

- 1) Prispevke v dveh izvodih pošiljajte na naslov: Uredništvo Teorije in prakse, Kardeljeva ploščad 5, 61000 Ljubljana.
- 2) Znanstveni in tehni strokovni prispevki naj ne presegajo 15–20 strani (s 30 vrsticami na stran z dvojnimi razmakom med vrsticami); pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 10 strani; recenzije po 5 strani.
- 3) Vsak prispevek naj ima na posebnem listu naslovno stran, ki vsebuje ime in priimek avtorja, naslov prispevka, akademski in strokovni naziv ter točen naslov ustanove, kjer avtor dela.
- 4) Znanstveni in strokovni prispevki morajo imeti še angleški naslov; opremljeni naj bodo s povzetkom do 150 besed v slovenščini in po možnosti tudi v angleščini.
- 5) Vrsten red znanstvenih in strokovnih prispevkov naj bo naslednji: naslovna stran (ločeno), tekst, opombe, seznam literature v predpisani obliki.
- 6) Tabele naj bodo natipkane v besedilu prispevka, kamor sodijo. Sheme, diagrami, grafikoni morajo biti izdelani ločeno od besedila in vsak na posebni strani ter oštevilčeni po vrstnem redu pojavljanja v besedilu z označenimi mesti v besedilu, kamor sodijo.
- 7) Seznam literature uredite po abecednem redu priimkov avtorjev (pri anonimnih delih pa velja abecedni red naslova dela). Predvidena oblika seznama:
  - a) Knjiga: priimek in ime avtorja, leto izdaje, naslov, kraj, založba. Primer: Smolnikar Tone (1983): Migracije, Ljubljana, Delavska enotnost.
  - b) Članki v reviji. Primer: Zaletel Franc, (1984): Nova sociološka paradigma. Teorija in praksa, 23(8), str. 70–86.
  - c) Prispevki v zbornikih: Podkrajšek Stane (1988): Neformalne dejavnosti in prostorski razvoj, jV: Kregar Peter et. al., Neformalno delo. Ljubljana, Delavska enotnost. Str. 33–82.
- 8) Vključevanje referenc v tekst; če gre za točno navedbo, ki vključuje tudi stran, uporabite (Torkar, 1981:63), če pa gre za splošno opozorilo na avtorja in delo (Premrl, 1985).
- 9) Uredništvo uporablja za prispevke anonimni recenzentski postopek (brez navajanja avtorja in institucije). Avtor prispevka lahko zahteva od uredništva, da ga seznanijo z vsebino splošnih in konkretnih pripomb recenzenta.
- 10) Zaradi tehničnih razlogov prosimo avtorje, da se izogibajo zapletenim matematičnim izrazom ali uporabi simbola v drugih črkopisih (npr. grške črke).
- 11) Prispevkov ne vračamo.

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILOK

VKLJUČEVANJE SLOVENIJE V EVROPO (Z. Mlinar, J. Makarovič, D. Kos,
I. Hohnik, M. Hočevar, F. Trček, ...)

BOŠTJAN M. ZUPANČIČ: Pravna država in njena oblast

AKTUALNI INTERVJU: STANE JUŽNIČ (Janez Kolenc)

MARJAN SVETLIČIČ: Multinacionalna podjetja in razvojna strategija
Slovenije

ALENKA ŽNIDARŠIČ-KRANJČ: Omejevanje naravnih monopolov –
primer zemeljski plin

NIKO TOŠ, BRINA MALNAR: Podatkovne baze slovenske sociologije

SRNA MANDIČ: Stanovanjska politika in stanovanjski trg
(Projekti SJM)

BREDA OGORELEC: Urejanje prostora in družboslovni trg

ARTUR ŠTER: Med naravoslovjem in družboslovjem

IGOR PRASSEL: Povpraševanje po drogah, vloga množičnih medijev

KURT HELMUT SCHIEBOLD: The German Model of Democratic Control
over the Armed Forces

TEORIJA IN PRAKSA
DRUŽBOSLOVNA REVIIJA
LETNIK XXXII
3-4/1995